

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

Selçuk Üniversitesi
Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Selçuk University Journal of Seljuk Studies

ISSN:1015-2105
E-ISSN: 2548-0154

Yıl 13 / Sayı 21 / Aralık 2024
Year 13 / Issue 21 / December 2024

21

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF SELJUK STUDIES

E-ISSN 2548-0154

Yılda iki defa yayımlanan (Aralık-Haziran), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published two times in one year (june-december).

SAYI / ISSUE: 21- GÜZ /AUTUMN

KONYA 2024

<https://yayinevi.selcuk.edu.tr>

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUKLU ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF SELJUK STUDIES

Selçuklu Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği indexler
Journal Of Seljuk Studies is listed in the index of

TR Dizin / MLA / ERIHPLUS/ DOAJ / EBSCO

E-ISSN 2548-0154

SAYI/ISSUE: 21- GÜZ /AUTUMNC 2024

Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi
Owner on behalf of the Selçuk University Institute of Seljuk Researches
Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ - *Selçuk Üniversitesi Rektörü*

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü, Alaeddin Keykubad Kampüsü, Müze Binası
42031 Konya

+90 0332 223 0802/ <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usad> / usad@selcuk.edu.tr

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik- Tasarım / Graphic- Design:

Habibe Nur GARGALIK

Dizgi / Composition:

Selma DÜLGEROĞLU - Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Enstitüsü/ Selçuk
University Institute of Seljuk Researches

SEKRETARYA / SECRETARIAT

Neclanur GÜMÜŞTOP -Selçuk Üniversitesi /Selçuk University
Semiye DERELİ EKİN- Selçuk Üniversitesi /Selçuk University

LİSANS / LICENSE:

Bu eser Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile
lisanslanmıştır. Content of this Journal is licensed under Creative Commons Attribution-
NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0)

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir./The author responsible for
their article content academically

EDİTÖRLER

Yazı İşleri Müdürü- Baş Editör

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BURGU
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih
Bölümü
e-posta: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

•

Editör Yardımcıları

Selma DÜLGEROĞLU
Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları
Enstitüsü
e-posta: sdulgeroglu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9908-3031
Konya / TÜRKİYE

EDITORS

Editor-in-Chief

Assist. Prof. Dr. Abdullah BURGU
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History
e-mail: aburgu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9057-0688
Konya / TÜRKİYE

•

Editorial Assistants

Selma DÜLGEROĞLU
Selçuk University, Institute of Seljuk
Researches
e-mail: sdulgeroglu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9908-3031
Konya / TÜRKİYE

Tarih Bölümü Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
e-posta: davut.sahbaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5303-3493
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

•

Sanat Tarihi Bölümü Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü
e-posta: yurdagulozdemir@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0594-4655
Konya / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Yurdagül ÖZDEMİR
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sanat Tarihi Bölümü
e-posta: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

•

İngilizce Editör

Öğr. Gör. Dr. Derya Deniz GEZER
Selçuk Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü
e-posta: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

•

Editor of History Section

Assist. Prof. Dr. Davut ŞAHBAZ
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History
e-mail: davut.sahbaz@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5303-3493
Konya/TÜRKİYE

Assist. Prof.Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

•

Editor of Art History Section

Assist. Prof. Dr. Ayben KAYIN
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History
e-mail: yurdagulozdemir@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0594-4655
Konya / TÜRKİYE

Assist. Prof. Dr. Yurdagül ÖZDEMİR
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of Art History
e-mail: ayben.erol@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7410-0109
Konya / TÜRKİYE

•

English Language Editor

Instructor of English Language Dr. Derya Deniz
GEZER
Selçuk University, Department of
Foreign Languages
e-mail: ddgezer@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3338-8868
Konya / TÜRKİYE

•

Etik Editörü

Dr. Doğan Can AKTAN
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü,
e-posta: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

Ethics Editor

Dr. Doğan Can AKTAN
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History,
e-mail: dogancanaktan@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4934-9812
Konya / TÜRKİYE

İstatistik Editörü

Selma DÜLGEROĞLU
Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları
Enstitüsü
e-posta: sdulgeroglu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9908-3031
Konya / TÜRKİYE

Statistics Editor

Selma DÜLGEROĞLU
Selçuk University, Institute of Seljuk
Researches
e-mail: sdulgeroglu@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9908-3031
Konya / TÜRKİYE

Sosyal Medya Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Abdul Metin ÇELİKBİLEK
Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
e-posta: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-28
Konya / TÜRKİYE

Social Media Editor

Assist. Prof. Dr. Abdul Metin ÇELİKBİLEK
Selçuk University, Faculty of Letters,
Department of History
e-mail: celikbilekabdulmetin@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5990-2813
Konya / TÜRKİYE

YAYIM KURULU/ EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali BAŞ- *Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU- *İstanbul Medeniyet Üniversitesi*

Prof. Dr. Hsing Tung WU- *National Chengchi University*

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER- *King Abdulaziz University*

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ- *Selçuk Üniversitesi*

Prof. Dr. Timothy MAY- *University of North Georgia*

Asist. Prof. Hadi JORATİ- *Ohio State University*

Doç. Dr. Fatma Şeyma BOYDAK- *Selçuk Üniversitesi*

Dr. Alan V. MURRAY – *University of Leeds*

DANIŐMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. A. C. S. PEACOCK	University of St Andrews
Prof. Dr. A. Yaşar OCAK	TOBB Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah KAYA	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan ÇEVİK	MuĐla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Adnan KARAIŐMAİLOĐLU	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AĞIRAKÇA	Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ali ERTUĐRUL	Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet OCAK	Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŐĐIN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Alfred J. ANDREA	University of Vermont
Prof. Dr. Ali BORAN	Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Bekir BİÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz TOMAR	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU	İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt KANAT	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru ALTAN	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ergin AYAN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Fatih Yahya AYZ	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. Gülay ÖĐÜN BEZER	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĐLU	EskiŐehir Osmangazi Üniversitesi
Prof. Dr. Hicabi KIRLANGIÇ	Türkiye Cumhuriyeti Tahran Büyükelçisi
Prof. Dr. Hsing Rung Wu	National Chengchi University
Prof. Dr. İlhan ERDEM	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas GÖKHAN	NevŐehir Hacı BektaŐ Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail ÇİFTCİOĞLU	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Jonathan HARRİS	University of London
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. M. Said POLAT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ERSAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER	King Abdulaziz University
Prof. Dr. Mustafa ALİCAN	MuŐ Alparslan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Patricia BLESSING	Stanford University
Prof. Dr. Refik TURAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Sabri Abdel – Latif SALIM	Fayoum University
Prof. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Seyfullah KARA	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Timothy MAY	University of North Gerorgia
Prof. Dr. Tolga BOZKURT	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Tülay METİN	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe ATICI ARAYANCAN	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Asist. Prof. Hadi JORATI	Ohio State University
Doç. Dr. İbrahim BALIK	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Necla DURSUN	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Tahir AŞİROV	Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Sevtap GÖLGESİZ KARACA	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü DURSUN	Kayseri İl Kültür ve Turizm Müdürü
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet AKŞİT	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Emine UYUMAZ	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Rauf Kahraman ÜRKMEZ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rüstem BOZER	Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ERDEMİR	Emekli Öğretim Üyesi
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Alan V. MURRAY	University of Leeds
Dr. Jason T. ROCHE	Manchester Metropolitan University

Selçuklu Araştırmaları Dergisi –Güz 2024: 21

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri / Researches Articles		s./p.
<i>Aykut Özbayraktar</i>	İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035) Nisâ from the Islamic Conquest to the Seljuks (30-426/650-1035)	1-26
<i>Zehra Odabaşı</i> <i>Esra Özel</i>	Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335) Death and Treatment: Causes of Death of Ilkhanid Khans (1256-1335)	27-56
<i>Hatice Aksoy</i>	Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı Ardabil under Seljuk rule: Gateway to the Caucasus	57-78
<i>Ziya Kenan Bilici</i>	Konya-Karatay Medresesi'nin Taçkapısı Üzerine Yeniden Düşünmek Rethinking on the Portal of Karatay Madrasa, Konya	79-110
<i>Sevgi Kübra Bilgin</i>	Siyasî Meşruiyet Aracı Olarak Büveyhî Sikkeleri Buyid Coins as an Instrument of Political Legitimacy	111-135

İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035)

Aykut Özbayraktar | ORCID: 0000-0001-9804-7875 | aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

Öz

Bu çalışma, kadim Horasan coğrafyasının kuzey kesiminde bulunan ve harabeleri günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında yer alan Nesâ şehrinin İslamî tarihinin belli bir kesitini konu edinmektedir. Zaman olarak Nesâ'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği 30/650 senesinden Selçuklu hakimiyetine girdiği 426/1035'e dek süren 396 Hicri/385 Miladi yıllık dilimle sınırlandırılmıştır. Mekan bakımından ise yalnız Nesâ şehrine ve onun kontrol ettiği bölgedeki kırsal kesime odaklanmıştır. Mezkûr evrede Nesâ'nın tarihini siyasi ve sosyo-ekonomik yönleriyle, bir bütün halinde, kapsamlı şekilde sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın ana yöntemi Orta Çağ yazılı kaynaklarından derlenen malumatı modern arkeolojik ve coğrafi verilerle karşılaştırarak yahut takviye ederek değerlendirmek ve yeni bir bakış açısıyla kurgulayarak arz etmektir. Nesâ adının anlamı ve öyküsü, şehrin coğrafi konumu ve fethi, Nesâ'nın Horasan'daki politik statüsü, Nesâ havalisinde cereyan eden siyasi-askeri hadiseler ve isyanlar, Nesâ kent merkezinin fiziki görünümü ve unsurları, kırsalda bulunan yerleşimleri ve ribatları, Nesâ halkının sosyal dokusu ve iktisadi faaliyetleri bu makalenin kapsamı dahilindedir. Nihai hedef İslam fethini takip eden dört asır boyunca sürekli büyüyen ve gelişen Nesâ'nın Selçuklu egemenliğine girdiği esnada maddi ve manevî açıdan ne durumda olduğunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler

İslam Şehri, Horasan, Selçuklular, Nesâ, Nesevî, Nesâî

Atıf Bilgisi

Özbayraktar, Aykut. "İslam Fethinden Selçuklulara Kadar Nesâ (30-426/650-1035)". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 1-26.

<https://doi.org/10.23897/usad.1444565>

Geliş Tarihi	28.02.2024
Kabul Tarihi	12.04.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Nisā from the Islamic Conquest to the Seljuks (30-426/650-1035)

Aykut Özbayraktar | ORCID: 0000-0001-9804-7875 | aykut.ozbayraktar@amasya.edu.tr

Amasya University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Amasya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00sbx0y13>

Abstract

This study is about a specific section of the Islamic history of Nisā, which is located in the northern part of the Great Khorasan and whose ruins are located near Ashgabat, the capital of Turkmenistan today. In terms of time, it is limited to 396 Hijri/385 Gregorian years, from 30/650, when Nisā was conquered by Muslims, to 426/1035, when it came under Seljuk rule. It focused only on the city of Nisā and the rural areas in the region it controlled. In this phase, it aims to present the history of Nisā comprehensively, as a whole, with its political and socio-economic aspects. The method of the research is to evaluate the information compiled from medieval written sources by comparing or supplementing it with modern archaeological and geographical data and to present it by constructing it from a new perspective. The meaning and story of the name Nisā, the geographical location and conquest of the city, the political status of Nisā in Khorasan, the political-military events and rebellions that took place in the Nisā, the physical appearance and elements of the city center of Nisā, the settlements and ribats in the rural areas of Nisā, the social structure of the society of Nisā and their economic activities are within the scope of this article. The ultimate aim is to reveal the material and spiritual situation of Nisā, which constantly grew and developed during the four centuries following the Islamic conquest when it came under Seljuk rule.

Keywords

Islamic City, Khorasan, Seljukids, Nisâ, Nasavî, Nasâi

Citation

Özbayraktar, Aykut. "Nisâ from the Islamic Conquest to the Seljuks (30-426/650-1035)".

Journal of Seljuk Studies 21 (December 2024), 1-26.

<https://doi.org/>

Date of Submission	28.02.2024
Date of Acceptance	12.04.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
-------------------	----------------

Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
-----------------------	---

Complaints	usad@selcuk.edu.tr
------------	--------------------

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

Nesâ, tarihi Horasan coğrafyasının kadim kentlerinden biriydi. M.Ö. 247-M.S. 224 yılları arasında Orta Asya'dan Orta Doğu'ya kadar yayılan büyük Part (Arşak/Eşkânî) İmparatorluğunun ilk başkentiydi. Partları takiben Sâsânîler devrinde (M.S. 226-651) Horasan'ı kuzeyden gelebilecek Türk saldırılarına ve muhaceretine karşı korumak fonksiyonuyla şekillenen müstahkem hudut hattının mühim bir unsuruydu (Bosworth, 1999). İslam fethini izleyen takribi dört asır boyunca (30-426/650-1035) görevlerini sürdüren bu serhat boyu ve Nesâ, bilhassa III-IV/IX-X. yüzyıllarda Tâhirî ve Sâmânî devlet adamları tarafından devamlı suretle takviye olundu. V/XI. asrın ilk yarısında Horasan'a geçen Oğuzların ve Selçukluların yurt edinmek üzere seçtikleri ve uğruna mücadele ettikleri beldelerden biri de Nesâ idi. Selçukluların Gaznelilere karşı 19 Şaban 426 (29 Haziran 1035) günü başardıkları Nesâ Zaferi Horasan'ın kapısını Türklere açmıştır ve Selçukluların devlet kurma sürecinde etkili olmuştur.

Tarihsel ehemmiyeti yanında Nesâ, İslam biliminin ve uygarlığının gelişmesine ciddi katkılar sağlayan sayısız alimi ve bilgini bünyesinden yetiştirmiştir. Kütüb-i Sitte müelliflerinden muhaddis Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şu'ayb en-Nesâî (ö. 303/915), fakih Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Muzaffer eş-Şehristânî (ö. 481/1088'den sonra), mutasavvıf Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârûzî (ö. 483/1090), matematikçi ve astronomi bilgini Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nesevî (ö. 493/1100'den sonra), *el-Milel ve'n-Nihal*'in yazarı din ve mezhepler tarihçisi Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö. 548/1153), tarihçi Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî (ö. 647/1249) ve tefsir, kelim, fıkıh, usûl-i fıkıh, tasavvuf, mantık, felsefe ve Arap dili ve belagâtı gibi sahalarda meşhur eserleriyle tanınmış çok yönlü alim Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer et-Taftâzânî (ö. 792/1390) gibi isimlerin de aralarında bulunduğu birçok önemli alimin memleketi Nesâ'dır.

Selçuklu devri şair ve alimlerinden olup Nesâ'ya komşu Ebîverd'de dünyaya gelen ve soyu Emevîlerin atası Ebû Süfyân'a dayandırılan Ebû'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ebîverdî (ö. 507/1113)'nin "Târîhu Ebîverd ve Nesâ" başlıklı bir kitabı kaleme aldığı bilinmektedir (Yâkût Hamavî, 1993, C. 5, s. 2360-2364; Bakır Dayı, 2024, s. 35). Mezkûr iki şehrin tarihini ve mühim şahsiyetlerinin biyografilerini derlediği anlaşılabilir kitap ne yazık ki günümüze intikal edememiştir veyahut henüz keşfedilmemiştir. Bu kıymetli eserin araştırmacılar tarafından yakın bir zamanda ortaya çıkarılması temenni edilmektedir.

Akademik literatürde Nesâ şehri için İslam fethi referans alınarak iki ayrı isim kullanılmaktadır: Antik Nisa ve İslamî Nesâ. Antik Nisa sit alanında planlı arkeolojik kazılar, 1930 senesinden beri sürdürülmektedir. M. E. Masson, G. A. Pugachenkova, G. A. Koshelenko, V. N. Pilipko, A. Invernizzi ve C. Lippolis başta olmak üzere Nesâ'da çalışan arkeologların yayınları şehrin İslam öncesi tarihiyle ilgili geniş bir bibliyografya ortaya çıkarmıştır (Mamedov vd., 2005, s. 30, 73-75). Yapılan keşiflerin doğal neticesi olarak Antik Nisa, 2007 yılında UNESCO tarafından "Dünya Mirası" ilan edilerek listelenmiştir. Bununla birlikte bilhassa batılı ilmi çevrenin İslamî Nesâ'ya dikkat çekici bir şekilde kayıtsız kaldığı göze çarpmaktadır.

Türkiye'deki araştırmacılar Horasan'daki öneminin ve Selçuklu tarihindeki rolünün de etkisiyle Antik Nisa'dan ziyade İslamî Nesâ ile ilgilenmişlerdir. Horasan ya da Büyük Selçuklu tarihi hakkındaki hemen her çalışmada Nesâ'dan bağlamının gereği kadar bahsedildiği görülmektedir. Fakat Nesâ tarihini müstakil halde inceleyen yayınlar az sayıdadır. Konuyla alakalı olarak Türkiye'de neşredilen üç makaleden bahsedilmelidir. Bunlardan ilk ikisi Prof. Dr. Faruk Sümer hocamızın 1994 yılında Türk Dünyası Tarih Dergisi'nde yayınladığı kısa makaleleridir. "Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -I- Nesa" başlıklı ilk çalışma, Müslüman coğrafyacıların Nesâ'ya yönelik kayıtlarından söz ettikten sonra İslam fethinden Sâmânîlerin yıkılışına (389/999) kadar süren evrede şehirde cereyan eden siyasi-askeri olaylara değinmektedir (Sümer, 1994a, s. 17-22). "Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -2- Nesa" başlıklı ikinci çalışma, ağırlıklı olarak Oğuzların ve Selçukluların Nesâ'ya göç etmesi ve Gaznelilerle mücadeleleri konusunu incelemektedir (Sümer, 1994b, s. 11-16). Bu ikinci makalenin sonunda F. Sümer, üçüncü makalede Nesâ'nın Moğol İstilasası ve egemenliği ile sonraki dönem tarihini yazacağını ifade etse de her nedense yazmamıştır. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu hocamız tarafından 1997 yılında Bir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde telif edilen "Türkmenistan'ın Nisa (Nesa) Kentine Sanat Tarihi Tetkik Seyahati" adlı üçüncü çalışma ise Nesâ'daki çağımıza ulaşabilen mimari eserlerle ilgili kıymetli bilgiler ve değerlendirmeler içermektedir (Çoruhlu, 1997, s. 65-83).

Sunulan bu makale; İslamî Nesâ tarihini siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik yönleriyle bir bütün halinde ve kapsamlı şekilde incelemektedir. Zaman olarak Nesâ'nın Müslümanlar tarafından fethedildiği 30/650'den Selçuklu hakimiyetine girdiği 426/1035 yılına kadar olan yaklaşık dört asırlık dilimle ilgilenmektedir. Mekan bakımından ise tarihi Nesâ şehrine ve havalisine odaklanmaktadır. Bu nedenle bilhassa geniş bir alanda etkili olan politik ve askeri olayları Nesâ'ya alakadar eden boyutuyla değerlendirmektedir. Faruk Sümer hocamızın mezkûr makaleleri mevcut iken Nesâ şehri tarihinin bu çalışmayla müstakilen ve tekrar ele alınmasının temel gerekçesi; aradan geçen otuz yıldan sonra konuya dair bilgileri Orta Çağ'ın yazılı kaynaklarına, gün geçtikçe artan arkeolojik bulgulara ve modern coğrafi araştırmalara dayanarak yeni bir bakış açısıyla güncellemek ve genişletmektir. Çünkü F. Sümer hocamız makalelerinde ilgisini daha ziyade Oğuzların ve Selçukluların Nesâ ve havalisine göç etmelerine ve bölgedeki faaliyetlerine odaklanmış, Nesâ'nın sosyal-ekonomik yapısıyla ilgili Müslüman coğrafyacıların kayıtlarını zikretmekle yetinmiş ve şehrin siyasi tarihine dair bazı önemli olaylara yer vermemiştir. Elinizdeki makale ise Nesâ'nın Selçuklulardan önceki tarihini arkeolojik ve coğrafi verilerin de yardımıyla daha detaylı bir şekilde takdim etmektedir.

Nesâ (نسا) Adı ve Şehrin Coğrafi Konumu

VII/XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 281-282)'nin bildirdiği üzere Horasan'ı fetheden Müslüman fatihler Nesâ önlerine geldikleri zaman erkeklerin kaçtığını ve şehirde sadece kadınların kaldığını görünce Arapçada "kadınlar" anlamına gelen Nisâ (نساء) kelimesinden hareketle bu şehri Nisâ/Nesâ adıyla anmışlardır. Yine de müellif, Nesâ kelimesinin Acem dilinden olduğunu sandığını belirterek aktardığı hikayeden şüphe duyduğunu ima etmiştir. Mezkûr hikayenin hakikati yansıtmadığı anlaşılmaktadır.

Çünkü Behistun Yazıtı, Avesta ve Vendidad gibi eski İran metinlerinde Nesâ şehrinde Nisâya (nu-iş-ša-ia) ve Nisây şeklinde bahsedilmiştir. Ayrıca antik Yunan müellifleri, Partların başkenti olmasından da hareketle Nesâ'dan Yunanca Parthaunisa kelimesiyle söz etmişlerdir (Akbarzadeh, 2011, s. 161-162). Buna ilave olarak IV/X. asrın coğrafyacılarından Makdisî (1991, s. 24) Horasan'ın Fars ve Kirman bölgelerinde Nesâ ismiyle anılan iki şehir daha bulunduğunu ve Fars'taki Nesâ'ya el-Beydâ' da dendiğini belirtmiştir. Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 282) ise zikredilenler dışında Hemedan bölgesinde de Nesâ adlı bir kent var olduğunu kaydetmiştir. Gerek kadim metinlerde rastlanmasından gerekse Sâsânî coğrafyasının farklı bölgelerinde aynı adı taşıyan birçok yerleşim biriminin varlığından yola çıkılarak Nesâ kelimesinin Arapça değil, Farsça menşei olduğu ve şehrin isminin Müslümanlar tarafından verilmediği söylenebilir. İslamî dönemde Nesâ'ya atfedilen şahıslar genelde Nesevî ya da Nesâî/Nisâî nisbesini kullanmışlardır.

Bir diğer VII/XIII. yüzyıl coğrafyacısı olan Zekeriyâ Kazvînî (t.y., s. 465), Nesâ'nın Sâsânî Kistrâsî Fîrûz b. Yezdicerd tarafından bina edildiğini ve "Şehr-i Fîrûz" ismiyle de anıldığını belirtmiştir. Bu bilginin kısmen doğru olduğu görülmektedir. Nesâ'da insan yaşamının izlerinin M.Ö. IV-II. bin yıllara dek uzandığı, M.Ö. I. bin yılda burada büyük bir yerleşim biriminin var olduğu arkeolojik kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yeni Nisa kalesinin Pers İmparatoru I. Darius (M.Ö. 549-485) döneminde kurulduğu ve Eski Nisa kalesinin M.Ö. III-II. asırlar arasında, ilk Part hükümdarları tarafından yaptırıldığı varsayılmaktadır. Part İmparatorluğu yıkılınca ciddi şekilde gerileyen Nesâ'nın Sâsânî Hükümdarı I. Fîrûz zamanında (M.S. 459-484) yeniden canlandırıldığı ve imar edildiği kaydedilmektedir (Mamedov vd., 2005, s. 27-28). Öyle anlaşılıyor ki Nesâ halkı, I. Fîrûz'un şehri kalkındırmasını İslamî dönemde bile unutmamış ve Nesâ'yı ananevi şekilde Şehr-i Fîrûz diye adlandırmıştır.

Tarihi Nesâ günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'a bağlı Bagir mahallesinde yer almaktadır. Eskiden bir köy olan Bagir, hızla genişleyen Aşkabat ile neredeyse birleşmiştir. Öyle ki Aşkabat şehir merkezi sayabileceğimiz Türkmenbaşı Sarayı'ndan Nesâ harabelerine kuş uçuşu mesafe sadece 15-16 km'dir. Aşkabat 1818 yılında bir köy olarak kurulmuştur. Daha önce Aşkabat'ın bulunduğu yerde tesisi M.Ö. II-I. yüzyıla dek uzanan, VII/XIII. asırda Moğollar tarafından tümüyle tahrip edilen, Aşkabat ile bütünleştiği 2013 yılına kadar küçük bir köy olarak intikal eden Konji-kala (Köşi-kale) isimli müstahkem bir yerleşim biriminin bulunduğu bilinmektedir (Kavuncu, 2014, s. 194).

Müslüman coğrafyacılar, Nesâ'nın çevresindeki diğer büyük şehirlere uzaklığı hakkında merhale veya fersah cinsinden farklı rakamlar zikretmişlerdir (Ya'kûbî, 1422, s. 94; İstahrî, 2004, s. 283; İbn Havkal, 1938, s. 454; İdrîsî, 1409, C. 2, s. 691, 693; Yâkût Hamavî, 1995, C. 2, s. 282). Günümüzde ise kuş uçuşu mesafeler tespit edilebilmektedir. Nesâ Hazar Denizi ile Tecen Nehri arasında kuzeybatı-güneydoğu yönünde takribi 650 km boyunca uzanan Kopet-Dağ silsilesinin merkezi kısmının kuzeydoğu yamacında bulunmaktadır. Nesâ'ya en yakın şehir olan Ebîverd de Kopet-Dağ'ın kuzeydoğu tarafındadır ve Nesâ'nın güneybatısında kalır. İki şehir arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 135 km'dir. Ferâve, Kopet-Dağ'ın tam kuzeybatı ucunda yer almaktadır. Nesâ'dan Ferâve'ye olan kuş uçuşu uzaklık kuzeybatı istikametinde yaklaşık 220 km'dir. Bu suretle Nesâ'nın merkez Kopet-Dağ

bölgesindeki yegâne kent yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır. Kopet-Dağ'ın güneydoğu uç noktasına yakın bir konumda bulunan Serahs ile Nesâ arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 310 km'dir. Nesâ, Horasan'ın en büyük şehirlerinden olan Merv'e coğrafi engeller olmaması sebebiyle rahatça ulaşabileceği bir konumdadır ve ikisi arasındaki kuş uçuşu uzaklık takribi 350 km'dir. Nesâ ile kuzeyindeki Hârezm bölgesini 350.000 km²'lik alanı kaplayan Karakum Çölü ayırmaktadır. Hârezm'in başkenti Cürcâniye/Gurgânc ile Nesâ arasındaki kuş uçuşu mesafe ise takriben 490 km'dir. Zikredilen yerleşim birimleriyle Nesâ arasındaki ulaşım düz arazilerde, çöl hariç, engelsiz bir şekilde sağlanabilecek durumdadır.

Nesâ'nın Fethi ve Horasan'daki İdari Statüsü

Nesâ'nın İslamî tarihi, 30/650-51 senesinde Müslümanlar tarafından fethiyle başlamıştır. Hz. Osman'ın Basra Valisi Abdullâh b. Âmir b. Kurayz (ö. 59/679), Horasan'daki dört merkezi şehirden biri olan Nişabur'un tesliminden sonra Abdullâh b. Hâzım es-Sülemî (ö. 72/691) komutasındaki orduyu Nesâ'ya bağlı Hümrândiz (حمراندز) üzerine sevk etmiştir. Hümrândiz'in fethini takiben Nesâ'nın ismi zikredilmeyen mahalli hükümdarı sulh talebiyle Abdullâh b. Hâzım es-Sülemî'nin yanına gitmiştir. İki taraf arasındaki anlaşma mucibince Nesâ hükümdarı, hiç kimsenin esir alınmaması ve katledilmemesi koşuluyla Müslümanlara ödeme yapmayı kabul etmiştir. Ödeme miktarının bir rivayete göre tek seferlik 300 bin dirhem nakit para, diğer rivayete göre toprak mahsullerinin durumuna göre belirlenen yıllık haraç vergisi olduğu kaydedilmektedir (Belâzurî, 1988, s. 391; Ya'kûbî, 1422, s. 95-96; Kudâme b. Ca'fer, 1981, s. 401). Bu suretle Nesâ kılıç kullanmaya ve kan akıtmaya hiç mahal vermeden İslam egemenliğine girmiştir.

Sulh yoluyla fethinden sonra Nesâ'nın Müslüman otoritesine karşı bir isyan veya istiklal teşebbüsünde bulunduğu yahut Nesâ'ya yeniden askeri sefer düzenlendiğine dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgi görülememiştir. Öyle anlaşılıyor ki Nesâ hükümdarıyla yapılan antlaşma geçici değil, sürekli bir antlaşmadır ve Nesâ toprakları muayyen bir miktar haraç karşılığında mahalli sahiplerine bırakılmıştır. İslam hukukunda bu türde arazilerin haracı cizye hükmünde sayılmıştır ve Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakihlerin kahir ekseriyetine göre üzerinde yaşayan insanların İslam'ı benimsemesi durumunda toprağa yüklenen haracın düşeceği kabul edilmiştir (Kallek, 1997, s. 72, 77). Nesâ'nın fethinden kısa süre sonra halkının ihtida ederek İslam'ı seçtiği ve Müslüman toplumun bir parçası haline geldiği düşünülebilir.

Horasan ve Mâverâünnehir mahalli hükümdarlarının unvanlarını kaydeden III/IX. yüzyıl coğrafyacısı İbn Hurdâzbih (2012, s. 28), Nesâ'nın yerel hükümdarının Ebrâz (أبراز) unvanını kullandığı bilgisini vermiştir. Aynı asrın müelliflerinden İbnü'l-Fakîh (1996, s. 648), mezkûr unvanı İrân (إيران) suretinde yazmıştır. Ebrâz'ın 30/650-51 yılında Müslümanlar ile sulh antlaşması yapması İslamî dönemde de mevcudiyetini ve konumunu sürdürdüğünü düşündürmektedir ama Nesâ'yı yöneten yerel hükümdarların ne zamana dek etkili oldukları belirlenememektedir. Öte yandan Emevîler devrinde, en azından Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr (120-131/738-748) tarafından Nesâ'ya vali atandığı görülmüştür (Taberî, 1387, C. 7, s. 354). Vali tayinleri İslamî egemenliğin ilk asrında Nesâ'da Müslüman otoritesinin tam kurulduğu anlamına gelmektedir. Görünüşe göre; Nesâ'daki

Ebrâz unvanlı yerel hükümdar fetihten kısa süre sonra sessiz sedasız bertaraf olmuştur.

Erken İslâmî dönemde coğrafyacılar Horasan'a Nişabur, Merv, Belh ve Herat merkez olmak üzere dört çeyreklik halinde değinmişlerdir. III/IX. yüzyıl müelliflerinden Ya'kûbî (1422, s. 95-96), Nesâ'yı Nişabur'a ait kürelerden biri olarak zikrederken; İbnü'l-Fakîh (1996, s. 615), Nesâ'yı Merv'e bağlı saymıştır. IV/X. yüzyılda yaşayan Makdisî (1991, s. 300, 312-313), Nesâ'yı Tûs ve Ebîverd ile birlikte hezâin olarak nitelemiş ve üç şehre de Nişabur başlığı altında yer vermiştir. Ayrıca bazı kitaplarda Nesâ, Ebîverd ve Serahs'ın tek bir âmillik gibi kabul edilmesini eleştirmiş ve kendilerine ait köyleri ve kasabaları bulunması hasebiyle mezkûr üç şehrin de ayrı birer âmillik olduğunu, birinin diğerine katiyen bağlı sayılmayacağını vurgulamıştır. Böylece Nesâ'nın idari bakımdan Merv yahut Nişabur'a tâbi müstakil bir âmillik statüsünde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Nesâ'da Cereyan Eden Siyasi-Askeri Hadiseler

Müslümanlar tarafından 30/650-51 senesindeki fethini takiben gerek Hz. Osman ve Hz. Ali zamanında gerek Emevî egemenliği döneminde (41-129/661-747) Nesâ'da cereyan eden herhangi bir siyasi-askeri hadise kaynaklarda zikredilmemiştir. Yalnız Emevîler aleyhinde Horasan'da büyük bir ihtilal hazırlayan Abbâsîlere en çok destek veren şehirlerin başında Nesâ gelmektedir. Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye (t.y., s. 217-218, 267-268) adlı müellifi meçhul eserde listelenen 70 kişilik Horasan'daki Abbâsî dâîleri arasında altı şahıs Nesâlıdır. Abbâsî hareketinin liderlerinden sayılan bu kişiler Ebû Mâlik Useyd (Esîd) b. Abdullâh el-Huzâî, Ebû Fudâle Çilân (Ğeylân) b. Abdullâh el-Huzâî, el-Ahcem b. Abdullâh el-Huzâî, Mukâtil b. Hekîm el-Akkî, Mişkân b. Ğazvân el-'Abdî ve el-Hureys b. Süleymân el-Huzâî'dir. Propaganda süreci tamamlanınca ihtilalin önderleri Ebû Seleme ve Ebû Müslim'in birlikte 129/746-47 yılında Horasan'ı dolaşırken Nesâ'ya da uğradıkları, orada bulunan Abbâsî taraftarlarıyla bir araya gelip talimatları bizzat ilettikleri bilgisi aynı kitapta belirtilmektedir. İhtilal için harekete geçilmesi emredildiğinde çağrıya ilk cevap verenlerin Nesâlı dâîler ve yandaşları olduğu, Abbâsîlerin alameti olan siyah kıyafetleri ilk defa onların giydiği ve "Ey Muhammed! Ey Mansûr!" sloganıyla Ebû Müslim'e katıldıkları kaydedilmektedir (Dîneverî, 1960, s. 339, 360-361). Nesâlı ihtilalciler hareketin hem hazırlık hem de askeri mücadele safhalarında etkili bir şekilde rol oynamış ve ön safta yer almışlardır (Taberî, 1387, C. 7, s. 353-354, 362-363, 369, 390; Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye, t.y., s. 281, 323, 339).

Abbâsî hakimiyeti döneminde (130-205/748-821) Nesâ'da gerçekleşen kayda değer tek siyasi ve içtimai hadise, Ebû'l-Hasîb Vüheyb b. Abdullâh en-Nesâî'nin isyanıdır. İsyanın sebepleri ve cereyanı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Nesâ'nın yerlisi ve el-Harîş b. Ka'b b. Rebi'a b. 'Âmir kabilesinin mevlâsı olarak tarif edilen Ebû'l-Hasîb, 183/799-800 yılında Nesâ'da ayaklanma çıkarmıştır. Yolsuzluk ve despotluk suçlamasıyla sorgulanmak üzere Bağdat'a çağırılmış olan Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân, Ebû'l-Hasîb olayından dolayı vazifesinde bırakılmış ve Abbâsî Halifesi Hârûn Reşîd tarafından Ebû'l-Hasîb ile savaşıması emredilerek geri gönderilmiştir. Bu gelişme üzerine Ebû'l-Hasîb, 184/800 yılında Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân'dan eman dilemiştir. İbn Mâhân'ın onu affettiği ve Merv'e çağırarak onurlandırdığı kaydedilmektedir. Fakat ertesi sene (185/801-2) Nesâ'da ikinci kez

isyan eden Ebû'l-Hasîb; bu defa Nesâ, Ebîverd, Tûs ve Nişabur'u ele geçirmeye muvaffak olmuştur. Ardından Merv'e saldırmış, şehri kuşatmış ancak yenilip Serahs'a çekilmiştir. Serahs'tan aldığı destekle Ebû'l-Hasîb'in eski gücünü tekrar toparladığı belirtilmektedir. Bu esnada karşı saldırıya geçen geçen Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân, Merv'den Nesâ'ya doğru askeri hareket düzenlemiştir. Abbâsî ordu birlikleriyle asiler arasında Nesâ'da yapılan muharebede İbn Mâhân galip gelmiştir ve münhezim olan Ebû'l-Hasîb öldürülmüştür. Horasan Valisi Ali b. İsâ b. Mâhân'ın Nesâ halkını cezalandırıp cezalandırmadığı kesin olarak tespit edilememektedir. Yine de Ebû'l-Hasîb'in hanımlarını ve çocuklarını esir aldığı ve Ebû'l-Hasîb'in bertarafıyla Horasan'ın yeniden istikrara kavuştuğu vurgulanmıştır (Taberî, 1387, C. 8, s. 270, 272-273, 275).

Horasan'da Tâhirîlerin hüküm sürdüğü dönemde (205-253/821-873) Nesâ'da dikkat çekici bir hadiseye rastlanmamıştır. Sadece Hz. Hüseyin'in soyundan gelen Muhammed b. el-Kâsım el-Alevî'nin 219/834 yılında Tâlekân bölgesinde gerçekleşen başarısız isyanından sonra kaçtığı Nesâ'da yakalanmasından bahsedilebilir. İhtilal sürecinde Abbâsîler tarafından da kullanılan "er-Rızâ min Âl-i Muhammed" sloganıyla harekete geçip hilafet iddiasında bulunan Muhammed b. el-Kâsım, Tâlekân'da geniş bir taraftar kitlesi bulmuş ve Tâhirîlerle giriştiği askeri mücadelelerde yenilmiştir (Kurt, 2002, s. 78-79). Bu sırada Muhammed b. el-Kâsım'ın Horasan halkıyla mektuplaştığı ve mağlubiyeti üzerine Horasan'daki sempatizanlardan destek aramak üzere Nesâ'ya geldiği kaydedilmektedir. Muhammed b. el-Kâsım'ın adamlarından biri, babasını ziyaret etmek üzere gizlice şehre girmiş ve başlarından geçenleri babasına anlatmıştır. Adamın babası ise adı belirtilmeyen Nesâ valisine gidip Muhammed b. el-Kâsım'ın Nesâ yakınlarında olduğunu ve planlarını 10.000 dirhem karşılığında ihbar etmiştir. Nesâ valisi de Muhammed b. el-Kâsım'ı baskın vererek tutuklamış, Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir'e göndermiştir (Taberî, 1387, C. 9, s. 7).

Tâhirî iktidarının 253/873'te Saffârîler tarafından yıkılmasıyla Horasan, Tâhirîler ile Saffârîler arasında 253-283/873-896 yıllarında süren egemenlik mücadelelerine tanık olmuştur (Kurt, 2002, s. 161-177). Bu süreçte Nesâ'da siyasi-askeri olaylar meydana geldiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Tâhirî direnişinin tükenmesi üzerine Mâverâünnehir'de egemen olan Sâ mânîler ile Horasan'ı kontrol altında tutan Saffârîler karşı karşıya gelmişlerdir. Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in 15 Rebîülevvel 287/19 Mart 900 tarihinde Saffârî Emiri Amr b. el-Leys'e karşı Belh şehri civarında kazandığı mutlak zaferle birlikte Horasan'a Sâ mânîler hakim olmuştur (Usta, 2013, s. 88-95). Sâ mânî-Saffârî çatışmalarının başladığı sırada Nesâ-Ebîverd havalisinde iki taraf arasında sonuçsuz bir savaş yapıldığı kaydedilmektedir. Saffârî Emiri Amr b. el-Leys ile Sâ mânî Emiri İsmâîl b. Ahmed'in 285/898 senesinde Nesâ-Ebîverd civarında buluştukları, görüşmelerden bir netice alamayınca çok sayıda insanın öldüğü bir muharebeye giriştikleri fakat kimsenin zafer elde edemediği, ardından iki hükümdarın da memleketlerine geri döndüğü kaydedilmektedir (İbnü'l-Fakîh, 1996, s. 577).

Sâ mânîlerin hükmettiği dönemde (287-382/900-992) Nesâ'da dikkate değer bir siyasi-askeri hadise söz konusu olmamıştır. Yalnız birkaç önemsiz olay görülmektedir (Sümer, 1994a, s. 22). Ancak 382/992 senesinde Nesâ, Karakum Çölü'nün karşı yakasındaki

kuzeydoğu komşusu Hârezm'in tahakkümüne girmiştir. Sâ mânî Emiri II. Nûh b. Mansûr, Karahanlılar ile savaştığı esnada kendisini destekleyen Cürcâniye/Gurgânc Emiri I. Me'mûn b. Muhammed'e yardımlarına karşılık olarak ve sadakatini ödüllendirmek amacıyla Nesâ'yı ikta olarak vermiştir. Bu esnada Nesâ'yı kontrol altında tutan Sâ mânî devlet adamı Ebû Ali Sîmcûrî şehri Emir I. Me'mûn'a zorluk çıkarmadan teslim etmiştir (Utbî, 1334, s. 90). Hârezm'deki Cürcâniye (Gurgânc) ve civarını Sâ mânîlere vassal olarak idare eden I. Me'mûn, Nesâ'yı alarak Kuzey Horasan'da ciddi bir nüfuz kazanmıştır (Özbyraktar, 2021, s. 11, 38-39; 2023, s. 726-727).

Me'mûnîler döneminde (382-408/992-1017) Nesâ'da siyasi ve askeri bir hareketlilik göze çarpmaktadır. Bu evrede kayda değer ilk hadise, Sâ mânî Emiri Mansûr b. II. Nûh adına Horasan'ı kontrol altına alan Sâ mânî devlet adamı Bektûzûn'un Gazneli Mahmûd karşısında Nişâbur'u terk ettiği zaman Nesâ-Ebîverd havalisine çekilmesidir (389/999). İkinci hadise, Sâ mânî Emiri Muntasır'ın Karahanlılar ve Gaznelilere karşı sürdürdüğü mücadeleler esnasında uğradığı yenilgiler üzerine 394/1004 yılında Nesâ'ya yerleşmesidir. Nesâ Valisi Hâcib Ebû Nasr'ın Sâ mânî Emiri Muntasır'a yakınlık göstermesi nedeniyle Nesâlîlar, Me'mûnî Hârezmşâh Ali b. I. Me'mûn'a durumu bildirmişlerdir. Hârezmşâh Ali, hakimi olduğu Nesâ'yı elde tutmak kaygısıyla derhal bir ordu sevk etmiştir. Hâcib Ebû Nasr'ın Sâ mânî Emiri Muntasır'a katılmasıyla iki ordu olumsuz hava koşulları altında savaşmıştır. Muharebede Me'mûnî kuvvetleri galip gelmiştir ve yenilen Sâ mânî Emiri Muntasır Nesâ şehrini terk ederek İserâyîn'e kaçmıştır. Mezkûr harple Hârezmşâh Ali Nesâ'daki egemenliğini korumuştur. Üçüncü hadise ise Karahanlı ordusuyla Amuderya Nehri'ni geçip Horasan'a saldıran ve Gazneli Mahmûd'un Hindistan'da bulunmasının da etkisiyle ilk etapta başarılı olan Subaşı Tekîn'in Nesâ'ya sığınmasıdır. Gazneli Mahmûd'un aniden Horasan'a dönmesi sebebiyle paniğe kapılan ve Gazneli komutanı Arslân Câzib'in takibi nedeniyle 396/1006 yılında Merv'e çekilen Subaşı Tekîn, ağırlıkların ve ganimetlerin çoğunu arkada bırakmış ve Nesâ'ya gelmiştir. Askerlerini serbest bırakıp dağıtan ve elinde kalan ganimetleri emanet olarak Hârezm'e gönderen Subaşı Tekîn Mâverâünnehir'e dönebilmiştir (Utbî, 1334, s. 134, 146, 182-183; Usta, 2013; s. 281-282, 300-301). Mezkûr üç hadise, Me'mûnîler döneminde Nesâ'nın Horasan'da yenilgiye uğrayanların geri çekilip güç toplayabileceği bir sığınak rolü üstlendiğini düşündürmektedir (Özbyraktar, 2021, s. 52-53; 2023, s. 735).

Me'mûnî iktidarının 408/1017 yılında Sultan Mahmûd tarafından yıkılması üzerine Nesâ, Gaznelilerin hakimiyetine girmiştir. Bu devrede Horasan'ın kuzey sınır hattı Oğuz göçlerine maruz kalmıştır. İlk göç eden topluluk 416/1025 yılında Sultan Mahmûd'un onayıyla Nesâ, Ferâve, Ebîverd ve Serahs yöresindeki bozkırda yurt tutan 4000 çadır halkından müteşekkil Yabgulu Türkmenlerdir. Bölgenin yerel ahali Oğuzların yağma ve zorbalıklarından şikayet edince Sultan Mahmûd, Tûs Valisi Arslân Câzib'i Türkmenlerin cezalandırılması emriyle görevlendirmiştir. İlk etapta başarısız olan Gazneli kuvvetleri Sultan Mahmûd'un bizzat müdahalesi sonucunda 419/1028 senesinde Ferâve yakınlarında Türkmenleri mağlup ederek Balhan Dağlarına çekilmeye mecbur etmişlerdir. İkinci göç eden topluluk ise Hârezm'den Nesâ'ya geçen Selçuklu Türkmenleridir. Evvela Sultan

Mahmûd'un halefi Sultan Mes'ûd'dan Nesâ ve Ferâve havalisinde yurt tutmayı talep eden Selçuklular buna mukabil Gaznelilerin hizmetine girerek Balhan, Dihistân ve Hârezm tarafından gelebilecek aksaklıkları önleyeceklerini bildirmişlerdir. Sultan Mes'ûd'un bu teklife yanıtı Hâcib Begdoğdu komutasında 17 bin asker sevk etmek olmuştur. Nesâ'da 19 Şaban 426/29 Haziran 1035 günü yapılan savaşı Selçuklular kazanmışlardır. Nesâ Savaşı akabinde Sultan Mes'ûd; Ferâve'yi Mûsâ Yabgu'ya, Dihistân'ı Çağrı Bey'e, Nesâ'yı Tuğrul Bey'e ikta ederek her birine dihkan unvanı ve hil'at, liva, menşur gibi egemenlik alametleri vermiştir. Böylece Nesâ, Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Sultan Mes'ûd her ne kadar 431/1039-40 yılında Selçukluları Ferâve'ye kadar çekilmeye mecbur edip Nesâ'yı ele geçirse de onun birkaç günlük istirahatinden sonra Nişabur'a dönmesiyle Nesâ ve havalisi yeniden Selçukluların eline geçmiştir (Sümer, 1994b, s. 11-15).

Nesâ Kent Merkezinin Fiziki Görünümü

Nesâ şehrinin İslâmî devirdeki fiziki görünümü hakkında yazılı kaynaklarda birtakım kayıtlar mevcut olsa da Müslüman coğrafyacıların detaylı ve kapsamlı bilgiler vermedikleri görülmektedir. Bu durumu Nesâ şehrinin geniş Horasan bölgesinde merkezi konumda değil, ana yollardan uzakta ve kuzey hududu hattında yer almasına bağlayabiliriz. Öyle anlaşılıyor ki coğrafyacılar seyahatleri sırasında Nesâ'ya uğrama fırsatı elde edememişlerdir ve duydukları bilgilerle yetinmişlerdir. Yine de şehrin ana unsurlarına dair arkeolojik veriler de kullanılarak birtakım çıkarımlar yapılabilmektedir.

Tarihi Nesâ şehir merkezinin fiziki yapısında dikkat çeken ilk unsur Kopet-Dağ silsilesinin yamacında, aralarında 1,5 km mesafe bulunan ve yüzeyleri insan müdahalesiyle düzleştirilmiş iki doğal tepenin üzerinde kurulu iki büyük kaledir. Bu kalelerden batı tarafındaki Yeni Nisa Kalesi ve doğu tarafındaki Eski Nisa Kalesi adıyla anılmaktadır. Daha kadim olan Yeni Nisa Kalesi, Pers İmparatoru I. Darius (M.Ö. 549-485) zamanında inşa edilmiştir ve takriben 25 hektarlık bir alana yayılmaktadır. İlk Part hükümdarları tarafından M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında kurulduğu varsayılan Eski Nisa Kalesi, yaklaşık 14 hektarlık sahayı kaplamaktadır. Bu iki kale arasında ve Kopet-Dağ'dan Karakum Çölüne uzanan dar ama verimli dağ eteği ovasında uzanan takribi 400 hektarlık bölge ise Nesâ şehrinin İslâmî dönemden kalma mimari eserlerinin de mevcut olduğu arazisidir (Mamedov vd., 2005, s. 9, 21, 27, 34).

Yeni Nisa Kalesi; iki girişi olan ve 9 metreye kadar güçlü surlarla çevrilen, yoğun nüfuslu bir kent alanı olarak tasvir edilmektedir (Mamedov vd., 2005, s. 25). Antik çağda olduğu gibi İslâmî dönemde de yerleşimin devam ettiği Yeni Nisa Kalesi, kültürel katmanların çok zarar görmüş olmasından dolayı kapsamlı arkeolojik incelemelere tabi tutulamamıştır ve buluntuları sur duvarlarının az bir kısmından ibaret kalmıştır (Olbrycht, 2015, s. 120). Yeni Nisa Kalesi, İslâmî Nesâ'nın kuhendiz (iç kale/ark) ve şehristan (şehir merkezi) unsurlarına tekabül etmektedir. Surların kuşattığı sahanın güney köşesinde yaklaşık 4 hektarlık kuhendiz bulunmaktadır ve arda kalan kısımlar şehristanı oluşturmaktadır. İslâmî dönemde rabad da denen ve mahalleler, çarşılar ya da zanaat atölyeleri gibi yapıların teşkil ettiği banliyölerin ise sur dışında yayıldığı anlaşılmaktadır (Lippolis, 2019, s. 75). Dönemin coğrafyacıları Nesâ'nın iç kale, şehristan ve rabad

unsurlarından bahsetmemişlerdir.

Eski Nisa Kalesi batı kısmında tek girişe sahip ve kırktan fazla dikdörtgen kulenin birbirine bağlandığı surlarla çevrili, düzensiz beşgen şeklinde müstahkem bir hisardır. Nesâ'daki arkeolojik araştırmaların büyük bölümü orada yapılmıştır. Bulgular Eski Nisa'nın antik çağda bir yerleşim yerinden ziyade, Partların kraliyet konutu/ikametgahı ve anıtsal tören merkezi/kutlama alanı olduğunu göstermektedir (Mamedov vd., 2005, s. 20-21, 28, 36). Partların yıkılışından sonra Sâsânîler tarafından terk edildiği ve metruk halde kaldığı anlaşılan Eski Nisa Kalesi İslamî dönemde yerleşime açılmıştır. Nitekim İslamî devirde Part kalıntılarının üzerine veya yakınlarına inşa edilmiş binalar ve menkul materyaller kalenin en azından M.S. XVI. yüzyıla dek kullanımda kaldığını ortaya çıkarmaktadır (Lippolis & Messina, 2015, s. 40-49).

Müslüman coğrafyacıardan İbn Havkal (1938, s. 445), güzel ve nezih bir şehir olarak nitelendiği Nesâ'yı büyüklüğü bakımından yakınındaki Serahs'a benzetmiştir. Nesâ'da suyun ve bostanın bol olduğunu, evlerin önlerinden ve sokaklardan devamlı suretle suların aktığını belirtmiştir. Makdisî (1991, s. 320-321) ise Nesâ'da zarif bir Cuma camisi ve zemini taşlarla döşenmiş bakımlı bir çarşı bulunduğu, bütün evlerin bahçeli olduğu, kenti ve araziye sık ağaçlıkların kapladığı bilgisini vermiştir. Makdisî'nin sözüne ettiği yapıların kalıntılarını arkeolojik araştırmalar sırasında rastlanmamıştır ancak bu tür yapıların iki kale arasındaki bölgede yer aldığı düşünülmektedir. Diğer taraftan arkeologlar Eski Nisa'nın kuzeyinde mezarlık olarak kullanılan bir arazinin varlığını ortaya çıkarmışlardır. Basit ya da kerpiçten kabirlerin teşkil ettiği mezarlıkta naaşların İslamî usuller gereğince bazen sırt üstü fakat genellikle sağa yatırılarak ve hepsinde kuzeybatıya dönük olarak defnedildiği görülmektedir (Lippolis & Messina, 2015, s. 40-41).

İbnü'l-Esîr (1997, C. 7, s. 122) 331/942-43'te Nesâ'da büyük bir deprem olduğunu, çok sayıda köyün bu nedenle harabeye döndüğünü ve sayısız insanın enkaz altında kalarak hayatını kaybettiğini kayda geçmiştir. Onun verdiği bu bilgi modern coğrafi veriler ile uyumluluk arz etmektedir. Nitekim Nesâ, aktif fay hatlarının bulunduğu ve kırılmaların dokuz şiddetine kadar depremleri üretebildiği bir yerde bulunmaktadır (Arbatov, 2016, s. 14). Nesâ'ya en yakın fay günümüzdeki Aşkabat'ın kuzeyinden geçerek Hazar Denizi doğrultusunda uzanmaktadır ve 1893, 1895, 1929, 1948 ve 1970 yıllarında büyük depremler üretmiştir (Koşak, 2007, s. 9).

Tarih boyunca şiddetli depremlerle sarsılan Nesâ'da erken İslamî dönemden kalma mimari eserler çok sayıda değildir. Kayda değer yapılar iki kale arasındaki alanda bulunmaktadır. Onlardan ilki, Şih Alav yahut Alav Hoca da denen ve IV/X. yüzyılın sonuyla V/XI. yüzyılın ilk yarısında yaşadığına inanılan Ebû Ali Dakak (Dokak/Dukak)'ın türbesidir. İkincisi ise muhtemelen VI/XII. yüzyıla tarihlenen Babacan Veli Türbesidir. Her iki yapı da teknik ve sanatsal nitelikleri bakımından Selçuklu türbe mimarisinin karakterini ihtiva etmektedir (Çoruhlu, 1996, s. 22-23; 1997, s. 66-68).

Nesâ'lı bir tarihçi olan Nesevî (1953, s. 111-116), Nesâ'nın geçirdiği istilalara bağlı yıkımlara dair değerli bilgiler vermiştir. Nesâ'nın antik dönemde Türkler ile İranlılar arasında bir serhat şehri olarak kurulduğunu, Nesâ kalelerinin bulunduğu tepelerin ahali

tarafından topraklar taşınarak genişletildiğini ve düzleştirildiğini belirtmiştir. Onun kaydına göre Hârezmşâh Tekiş (568-596/1172-1200) Nesâ hisarlarından daha büyük olanın (Yeni Nisa Kalesi) surlarını tamamen yıktırıştır. Moğollar karşısında çaresiz kalan Hârezmşâh Muhammed (596-617/1200-1220) Nesâ halkına şehri boşaltıp dağlara ve çöllere çekilmelerini yahut babası tarafından yerle bir edilen hisarın surlarını tekrar yaparak kendilerini savunmalarını tavsiye etmiştir. Bu ikinci seçeneği tercih eden Nesâlîlar, bir tepenin üzerindeki eski kalenin çevresini derhal surla kuşatarak müstahkem kılmışlardır. Fakat 618/1221 yılında şehir kuşatan Moğollar, intikam almak niyetiyle Nesâ'yı viraneye çevirmişlerdir. Öyle ki Moğollar çok uzak mesafelerden getirdikleri mancınıklarla ve koçbaşıyla surları tamir edilemez bir şekilde tahrip ve Nesâ'yı viran eylemişlerdir.

Nesevî (1953, s. 113-115) Moğolların Nesâ'da gerçekleştirdiği katliama dair kapsamlı bilgiler vermiştir. Buna göre Nesâ'ya ilk ulaşan Moğol birliklerinin komutanı olan Yil-kûş (یل کوش) bir ok darbesiyle katledilince Cengiz Han'ın damadı Tafacâr Noyan (تفجار نونین) ve Yerkâ Noyan (یرکا نونین) tarafından komuta edilen kalabalık bir Moğol ordusu Nesâ'ya aman vermez bir saldırı düzenlemişlerdir. Şehrin ele geçirilmesinden sonra yağma dahi yapılmamışken halkı koyun sürüsü gibi bir meydanda toplayan ve birbirine bağlayan Moğollar, hepsini ok yağmuruna tutarak katletmişlerdir. Moğolların küçük bebekler de dahil herkesi öldürdükleri ve katliamın sonucunda yetmiş bin insanın hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Nesevî'nin Nesâlî ve devrin tanıklarından olması verdiği bilgileri güvenilir kılmaktadır. Yalnız onun Tafacâr diye andığı kişinin Togaçar Noyan olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cengiz Han'ın Hârezmşâh Muhammed'i yakalamak üzere gönderdiği üç komutanı Cebe, Sübgedey ve Togaçar Noyan'dır (Kaya, 2024, s. 343). Togaçar Noyan'ın adına Cengiz Han'ın damatları arasında rastlanmamaktadır (Kaya, 2021, s. 190-197). Nesâ'da bebelerden yaşlılara yetmiş bin kişinin topluca katledildiği bilgisi şehrin en azından VII/XIII. yüzyıldaki nüfusu ve büyüklüğü hakkında fikir sağlamaktadır. Nesâ nüfusunun Selçuklu egemenliğinin kurulduğu V/XI. asırdan evvel ne kadar kalabalık olduğuyla alakalı kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Moğollardan önce Nesâ'da toplu bir katliam yaşanmadığı dikkate alınarak şehrin V/XI. asırda da kalabalık nüfuslu büyük bir yerleşim birimi olduğu anlaşılmaktadır.

Nesâ Kırsalındaki Yerleşim Birimleri ve Ribatlar

İslamî Nesâ'nın geniş, verimli ve bereketli diye nitelenen (İstahrî, 2004, s. 273; İbn Havkal, 1398, s. 455) hinterlandında çok sayıda köy, kasaba, kale ve ribatın bulunduğu görülmektedir. Nesâ'ya tabi olup Selçuklu egemenliğinin kurulduğu 426/1035 senesinden evvel de mevcut oldukları kesin olarak tespit edilebilen kırsal yerleşimler ve müstahkem yapılar şunlardır:

Hümrândiz (حمراندز): İslam öncesi ve İslamî dönemde Nesâ kırsalındaki en müstahkem ve önemli hisar olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bölgeyi fethetmek üzere harekete geçen Müslümanlar, evvela Hümrândiz'e saldırmışlardır. Kalenin cebren fethini takiben yöredeki iki büyük şehrin, Nesâ ve Ebîverd'in, yerel idarecileri sulh talebiyle Müslümanlara müracaat etmişlerdir. Böylece Hümrândiz'in fethi, Nesâ'da ve Ebîverd'de İslam hakimiyetine zemin hazırlamıştır (Belâzurî, 1988, s. 391). Yâkût Hamavî (1995, C. 2, s. 301), Hümrândiz adının

Fars dilinde Hümrân Kalesi anlamına geldiğini belirtmiştir. *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Menkübirtî* adlı eseriyle tanınan tarihçi Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî (ö. 647/1249) Hümrândiz'de dünyaya gelmiştir. Kitabında Hümrândiz ismini Horendez (خرندز) suretinde kaydeden Nesevî; atalarının bu hisarın ilk sahipleri olduklarını, ailesinin İslam fethinden beri orada ikamet ettiğini, kalenin tehlike altındaki insanlara her zaman koruma sağladığını, Nesâ şehri Moğollar tarafından yerle bir edilmesine rağmen Hümrândiz'in bu yıkımdan kurtulduğunu ama kısa süre sonra halkının bir salgın hastalık sebebiyle kırıldığını bildirmiştir (Nesevî, 1953, s. 79, 116-117, 123-125).

İsfinkân (اسفينقان): Nesâ'ya bağlı köyden ve kasabadan daha büyük bir yerleşim birimi ya da ilçe merkezi olduğu kaydedilmiştir (Makdisî, 1991, s. 51, 320). IV/X. asır ulemasından muhaddis Ebû Mansûr Muhammed b. İbrâhîm b. Mahmûd el-İsfinkânî (Sehmî, 1987, s. 426) ve fakih Ebû'l-Feth Mes'ûd b. Ahmed el-İsfinkânî (ö. 374/984)'nin memleketidir (Sem'ânî, 1962, C. 1, s. 231-232).

es-Sermekân (السرمةقان): İsmi Cermekân (جرمةقان) suretinde de yazılmıştır. İsfinkân'dan sonra Nesâ'ya tâbi ikinci büyük yerleşim (medîne) olarak kaydedilmiştir (Makdisî, 1991, s. 51, 320). İsfinkân'a yakın bir mevkiye bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Hârezmlî alim Bîrûnî (2023, s. 113), es-Serikân (السرمةقان) adıyla kaydettiği es-Sermekân ve İsfinkân'ı Nesâ'nın nahiyeleri olarak niteleyip o ikisinden kendisine az bulunur bazı kıymetli taşlar getirildiğini belirtmiştir. Sem'ânî (1962, C. 8, s. 88-91; C. 13, s. 95); bu yerin isminin eş-Şermekân (الشرمةقان) olduğunu, Acemlerin ona Çermekân (چرمةقان) dediklerini ve Nesâ'ya tâbi ama Nişabur'a bağlı İsferâyn kentine daha yakın bulunduğunu vurguladıktan sonra meşhur ulemasından bahsetmiştir. Muhaddisler Ebû'l-Abbâs Ya'kûb b. Yûsuf b. el-Hasen eş-Şermekânî (ö. III/IX. yüzyılın ikinci yarısı) ve Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed ibn Rumeyh en-Nesevî eş-Şermekânî (ö. 357/968), fakih ve edip Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Hamdûn eş-Şermekânî (ö. 366/977), Kur'an hafızı ve kıraat alimi Ebû Ali el-Hasen b. el-Fazl eş-Şermekânî el-Mü'eddib (ö. 451/1059) Selçuklu hakimiyetinden önce Sermekân'dan yetişen önemli alimler arasında zikredilmişlerdir.

Şermağûl (شرمغول): Nesâ'nın büyük köylerindedir. Halkı tarafından yerel dilde Çemğûl (چمغول) adıyla da anıldığı, Nesâ'ya dört fersah uzaklıkta bulunduğu ve müstahkem bir kaleye sahip olduğu kaydedilmiştir. Muhaddisler Ebû Ca'fer Muhammed b. İmrân b. Mûsâ eş-Şermağûlî (ö. 332/943-44), Ebû Ya'kûb İshâk b. Sa'd b. el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. Abdülazîz b. en-Nu'mân b. el-Atâ en-Nesevî eş-Şermağûlî (ö. 364/974-75) ve Ebû'n-Nadr Muhammed b. Ahmed b. Süleymân eş-Şermağûlî en-Nesevî (ö. 388/998) bu köyde doğmuşlardır (Sem'ânî, 1962, C. 8, s. 87-88; Zehebî, 2003, C. 7, s. 665; C. 8, s. 637).

Şehristâne (شهرستانه): Bu ribatın adı Şâristâne (شارستانه) şeklinde de yazılmıştır (Makdisî, 1991, s. 51, 320). Onu Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir, Horasan valiliği esnasında (214-230/830-844) inşa ettirmiştir (İbnü'l-Esrî, t.y., C. 2, s. 217). Nesâ'ya ait olduğu ve Nesâ-Hârezm hududunda yer aldığı belirtilmektedir. Fakih Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Muzaffer eş-Şehristânî (ö. 481/1088'den sonra) (Sarîfnî, 1414, s. 132), muhaddis ve tasavvuf ehli Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el-Fârûzî (ö. 483/1090) (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 126-127) ve ünlü *el-Milel ve'n-nihal*'in yazarı Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî (ö.

548/1153) (Sem'ânî, 1975, C. 2, s. 160-162) gibi alimler bu ribatta dünyaya gelmiş ve yetişmişlerdir.

Ferâve (فراوة): Nesâ amilliğine bağlı bir ribattır. Kopet-Dağ silsilesinin kuzey ucunda, Karakum Çölüyle bitişiktir. Nesâ ile Dihistân ve Hârezm arasında yer aldığı kaydedilir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 245). Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir inşa ettirmiştir (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 166). İbn Havkal (1938, s. 445), Ferâve'yi Oğuz yurtları karşısında bir suğur şehri olarak nitelemiştir. Onun çevresinde mamur bir yerleşim birimi yahut köy bulunmadığını ancak minberi olduğunu, orada sürekli görev yapan murabıt savaşçıların sayısının yüz askeri geçmediğini, gerektiğinde civar karakollardan askerlerin yardıma geldiğini, ortasından geçen bir akarsudan faydalandığını ve ribatın çevresinde hiçbir şekilde ekim-dikim yapılmadığını belirtmiştir. Makdisî (1991, s. 27, 320) Ferâve ismini Efrâve (أفراوة) suretinde yazmıştır. Ferâve'nin celîl (büyük, önemli, azametli) bir karakol olduğunu, orada cesur insanların ikamet ettiğini ve çok sayıda at ve silahın bulunduğunu bildirmiştir. Ferâve ribatını birbiri ardınca sıralanmış ve etrafı hendeklerle kuşatılan üç hisardan müteşekkil olarak tasvir etmiştir ve çölde bulunması sebebiyle çevresinde hiçbir şey üretilmediğini, ihtiyaç duyulan gıda ve malzemenin Nesâ ya da köylerinden getirildiğini, içme suyunun ise içindeki kuyulardan karşılandığını vurgulamıştır (Makdisî, 1991, s. 27, 320). Şehristâne gibi Ferâve ribatı da ilim ehlinin uğrak yeri olmuştur. Ferâve'den yetişen kalabalık bir muhaddis ve ulema topluluğundan söz edilmektedir. Onlardan Ebû Nu'aym Muhammed b. el-Kâsım el-Ferâvî (ö. III/IX. yüzyılın ikinci yarısı) müçtehit olarak nitelenmiştir (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 166). Ferâve ribatı Nesâ şehir merkezinden kuş uçuşu takribi 220 km uzaklıktadır.

Bâlûz (بالوز): Nesâ'ya 3-4 fersah (takribi 18-24 km) mesafede bir köydür. el-Müsnedü'l-kebir'in müellifi, büyük hadis hafızlarından Ebû'l-Abbâs el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. Abdülazîz b. Nu'mân b. Atâ eş-Şeybânî en-Nesevî/Nesâî (ö. 303/915-16)'nin doğup büyüdüğü ve vefat ettiği memleketidir. Onun Bâlûz'daki kabrinin ziyaret mekanı haline geldiği kaydedilmektedir (Sem'ânî, 1962, C. 2, s. 60-61).

Zâmrân (زامران): Nesâ'ya bağlı bir köydür. Muhaddis Muhammed b. Ca'fer b. İbrâhîm b. İsâ en-Nesevî ez-Zâmrânî (ö. 360/971) bu köyün halkındandır (İbnü'l-Esîr, t.y., C. 2, s. 53).

Fârûz (فاروز): Nesâ'ya 1,5 fersah (yaklaşık 9 km) mesafede bir köydür. IV/X. yüzyıl ulemasından ve İbn Hibbân (ö. 354/965)'in hocası Muhammed b. Ali el-Fârûzî'nin memleketidir. Ayrıca muhaddis ve mutasavvıf Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali el-Fârûzî (ö. 483/1090)'nin kökeni de Fârûz'a dayanmaktadır (Sem'ânî, 1962, C. 10, s. 126-127).

Ferhâzân (فرهزان): Nesâ'nın köylerinden biridir. Hadis alimi Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Seyyâr el-Ferhâzânî en-Nesevî (ö. III/IX. yüzyıl) oraya nispet edilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 258).

Rezân (ردان): Nesâ'ya bağlı bir köydür. Reyân/Reyyân (ريان) da denilir. Güvenilir bir hadis ravisi sayılan Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Ebû Avn er-Rezânî (ö. 313/925) ve onun talebelerinden olan Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Abdülcabbâr er-Reyyânî en-Nesevî bu köye nispet edilir (Sem'ânî, 1962, C. 6, s. 105-106, 212-213).

Bîsme (بيسمة): Nesâ'nın bir köyüdür. Önde gelen Melâmî mutasavvıf Ebû Osmân el-Hîrî

(ö. 298/910)'nin ashabından, keramet sahibi ve büyük bir sûfi olarak nitelenen Muhammed b. Ali (Aliyân) en-Nesevî (ö. IV/X. yüzyılın ilk yarısı) bu köyün halkındandır (Sülemî, 1998, s. 314-315; İbnü'l-Mülakkin, 1994, s. 373).

Taftâzân (تفتازان): Nesâ'ya bağlı büyük bir dağ köyüdür. Tefsir, kıraat, mezhep, usûl ve vaaz ilimlerinde fazıl bir imam ve arif olarak nitelenen Ebû Bekr Ubeydullâh (Abdullâh) b. İbrâhîm b. Ebû Bekr et-Taftâzânî (ö. V/XI. yüzyıl) oraya nispet edilmektedir (Sem'ânî, 1962, C. 3, s. 61-62; Yâkût Hamavî, 1995, C. 2, s. 35).

Esterâbâd (استراباد): Horasan'da aynı isimle anılan birçok yerleşim birimi bulunduğu kaydedilmektedir. Onlardan en meşhuru Taberistan bölgesinde Sâriye ve Cürcân arasında yer alan Esterâbâd şehridir. Nesâ'nın da Esterâbâd adlı bir köyü bulunduğu belirtilmektedir. Nesâ'daki Esterâbâd köyünün İbnü'l-Bennâ' (ابن البناء) adlı künyesi belirlenemeyen bir alimin memleketi olduğu ifade edilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 1, s. 175).

Kâfes (قافس): Nesâ'ya bağlı bir köydür. 129/746-47 yılı civarında Abbâsî İhtilaliyle bağlantılı hadiselerde kayıt altına alınmıştır (Taberî, 1387, C. 7, s. 362).

Meynez (میزن): Nesâ'nın köyüdür. Muhaddis, katip ve salih bir sûfi olarak nitelenen Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Meynezî oraya nispet edilmektedir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 5, s. 246).

Râmerân (رامران): Nesâ şehrine bir fersah uzaklıktaki köydür. Fakihler Ebû Ca'fer Muhammed b. Ca'fer b. İbrâhîm en-Nesevî er-Râmerânî (ö. 360/971) ve Ebû Ali el-Hasen b. Ali en-Nesevî er-Râmerânî (ö. 400/1009-10'dan sonra) ve hadis ravisi Ebû Bekr Ubeydullâh b. Ahmed er-Râmerânî (ö. IV/X. asır) bu köy halkındandır (Sem'ânî, 1962, C. 6, s. 43-44; C. 7, s. 239).

Kavk (كوك): Nesâ'ya bağlı büyük ve mamur bir köy olarak nitelenmektedir. Nesâ amilliğinin sınır hattı üzerinde, Şehristâne'ye bir merhale mesafede olduğu kaydedilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 4, s. 494).

Endûmân (أندومان): Nesâ'nın bir köyüdür. 129/746-47 yılı civarında Abbâsî İhtilaliyle alakalı hadiselerde adı zikredilmiştir (Taberî, 1387, C. 7, s. 362).

es-Sind (السند): Nesâ'nın bir köyüdür. Horasan'da bu isimle anılan birkaç yerleşim biriminin var olduğu belirtilmiştir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 3, s. 267).

Semnân (سمنان): Nesâ'nın bir köyüdür. Aynı isimle anılan bir nehrin (Nehr-i Semnân) yakınında olduğu kaydedilmiştir. Muhaddislerin büyüklerinden Ebû'l-Hüseyn Abdullâh b. Muhammed b. Abdullâh b. Yûnus b. Abdullâh es-Semnânî (ö. 303/915-16) ve sika bir alim olarak nitelenen Ebû'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. İshâk en-Nesevî es-Semnânî (ö. 400/1009-10'dan sonra) bu köye nispet edilir (Sem'ânî, 1962, C. 7, s. 239-241).

Beyâr (بيار): Nesâ'nın bir köyüdür. Kumis bölgesinde de aynı adı taşıyan bir şehrin bulunduğu belirtilir (Yâkût Hamavî, 1995, C. 1, s. 517). Buradan yetişen herhangi bir alimin adına rastlanmamıştır.

Nesâ'nın zikredilenlerden daha fazla köy, kale ve ribata sahip olduğu varsayılabilir. Bölgenin bayındır ve mamur olduğu anlaşılmaktadır. Nesâ ve çevresi İslam öncesinden kalan hisarlarının yanında III/IX. asırda bilhassa Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir tarafından büyük ribatlar kurularak iyi tahkim edilmiştir. Ayrıca ilmi hayatın köylere kadar sirayet

ettiği ve Nesâ'nın şehir merkezi yanında köyleriyle dahi önemli bir ilim havzası haline geldiği Nesâ köylerinden yetişen çok sayıda alimin delaletiyle görülmektedir.

Nesâ Halkının Sosyal Yapısı ve İktisadi Faaliyetleri

Oğuzların ve Selçukluların V/XI. asrın ilk yarısında göçlerinden evvel Nesâ ve havalisinde halkın Arap ve Acem karışımı olduğu kaydedilmektedir (Ya'kûbî, 1422, s. 95-96). Arapların 30/650-51 senesinde fethinden sonra bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır. Emevîler döneminde Nesâ'da faaliyet gösteren Abbâsî dâîlerinin çoğunun yerel halktan mevali kökenli olmalarına rağmen Huzâ'î nisbesini kullanmaları (Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye, t.y., s. 218) şehirde Huzâ'a kabilesinin etkili olduğunu düşündürmektedir. Horasan halkının ayrı lehçelerde konuştuklarını belirten Makdisî (1991, s. 334-335), onlar arasında en güzeline Tûs ve Nesâ halkının sahip olduğunu ve Nesâ lisanının Nişabur lisanına yakın olduğunu vurgulamıştır. İbnü'l-Fakîh (1996, s. 613), Horasan şehirlerinde yaşayan insanların öne çıkan özelliklerinden bahsederken Tûs ve Nesâ halkına en akıllı olanlar nitelemesini yakıştırmıştır.

Fethinden kısa süre sonra Nesâ halkının İslam'ı benimsediği anlaşılmaktadır. Makdisî (1991, s. 40, 320, 323, 336), Nesâlıların dini eğilimlerine dair önemli bilgiler vermiştir. Nesâ'da Şâfiî mezhebinin tam anlamıyla baskın olduğunu, kadınların ve hatiplerin Şâfiîler arasından seçildiğini ve kent ahalisinin fıkıh, usul, edep gibi konulara fazlasıyla riayet ettiğini belirtmiştir. İmam Şâfiî'ye bazı konularda muhalefet edildiğinden bahsedip Nesâ halkının bunda istisna olduğunu vurgulamıştır. Diğer taraftan Nesâ'nın bazı köylerinde Hârezmlilerin ikamet ettiğini söyleyerek onları Kur'an'a eklemeler yapmak, ezanı şarkı söylemiş gibi ses titreterek okumak ve İslam'a tezat teşkil etmekle eleştirmiştir. Bununla birlikte Nesâ'da Hanefî mezhebine mensup bir topluluk bulunduğu da anlaşılmaktadır. Nitekim Makdisî, Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki anlaşmazlıklardan söz eder ve Nesâ'daki el-Hanne (الخنة) ve Râsü's-suvk (راس السوق) mahallelerinin ahalisi arasında bu tür bir asabiyet var olduğunu bildirir. Diğer taraftan Sem'ânî (1962, C. 7, s. 148-149), Nesâ'da Süfyân es-Sevrî tarafından kurulan fıkıh mezhebine mensup kalabalık bir cemaat bulunduğunu kaydetmiştir. Bu mezhebin Nesâ'da özellikle el-Hasen b. Süfyân b. Âmir b. el-Abbâs eş-Şeybânî en-Nesevî'nin soyundan gelenler tarafından benimsendiğini, onların mezkûr şahsa intisaplarından dolayı kendilerini es-Süfyânî adıyla andıklarını ve Süfyânîlerin içinden önemli fakihlerin yetiştiğini aktarmıştır. Tüm bu kayıtlar Nesâ'da Şâfiî mezhebi baskın olmakla birlikte farklı mezheplere mensup toplulukların bulunduğu göstermektedir.

VII/XIII. yüzyılın coğrafyacıları Yâkût Hamavî (1995, C. 5, s. 282) ve Zekeriyâ Kazvîni (t.y., 465), Nesâ şehri ve havalisinin el-'İrkü'l-Medîni (العرق المدني) denilen bir hastalıktan mustarip olduğunu ve yaz aylarında çoğu kişinin buna yakalandığını kaydetmişlerdir. F. Sümer (1994a, s. 20) mezkûr rahatsızlığın modern tıptaki Gine Paraziti (Guinea Worm) olduğu bilgisini vermiştir. Drakunkuliyaz (Dracunculiasis Medinensis, Medine Solucanı) adıyla da anılan bu hastalığa bir parazit sebep olmaktadır ve ağırlı kabarcıklar, kusma, baş dönmesi gibi sorunlara yol açmaktadır (Kenny, 2022, s. 12). Enfekte olduktan yaklaşık bir yıl sonra alt bacakta oluşmuş kabarcıklardan kurtçuklar çıkar ve yanma hissi oluşturur. Bu kurtçuklar bir su kaynağıyla temas edince suya binlerce larva salarlar. Bu larvalar su

pireleri tarafından yutulur. İnsanlar aynı suyu içtiklerinde su pirelerinin taşıdığı enfekte larvalar midede serbest kalırlar ve bağırsaklara nüfuz ederek vücuttan geçerler. Nihayet cilde ulaşıp yerleşir ve büyürler. Döllenmiş dişi parazitler 60 ila 100 cm'ye kadar uzayabilirler. Cilt dokusu altında bir kabarcık oluşturup dışarı çıkarlar. Parazitin ciltten dışarı çıkma süreci 10-14 ay arasında sürer. Bu nedenle hastalığın tespit edilmesinde ve önlem alınmasında geç kalınır. Drakunkuliyaz ölümcül değildir ama enfekte olanları aylarca çalışamaz duruma getirebilir ve işlevsiz bırakabilir. Bu hastalık genelde içme suyunu göletler ya da kuyular gibi açık ve durgun yüzeyle kaynaklardan temin eden kırsal, yoksul ve izole toplulukları etkiler ([https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-\(guinea-worm-disease\)](https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-(guinea-worm-disease))) Erişim tarihi: 27.02.2024).

Daha evvel zikredilen çok sayıda köy ve kasaba, Nesâ ve kırsalında yaygın bir köylülüğün ve kalabalık nüfuslu, yerleşik, tarımcı bir toplumun yaşadığına delalet etmektedir. Bölgenin çok özel koşullara sahip fiziki coğrafyası ziraata bağlı ekonomiyi desteklemiştir. Nesâ, Kopet-Dağ silsilesiyle Karakum Çölü arasındaki dar bir vaha üzerinde bulunmaktadır. Vaha Kopet-Dağ'dan akan mevsimsel küçük akarsuların taşıdığı takır, lös gibi kumullu-killi toprakların ve alüvyal malzemenin dağ eteğindeki düzlükte birikmesiyle ortaya çıkmıştır. Ovanın eğimi Kopet-Dağ'dan Karakum Çölüne doğru azalır ve deniz seviyesinden yüksekliği 200-250 metre arasında değişir. Arazinin yüzeyi sel sularının etkisiyle dalgaya benzer şekiller almıştır ve ovanın Karakum'a bittiği yerde takırlar oluşmuştur. Alüvyal toprakları sayesinde vahada verimli tarım arazileri mevcuttur ve tahıllar başta olmak üzere meyvelerin, sebzelerin, baklagillerin ve pamuğun yetiştirilebildiği tarlalarda yılda iki-üç kez hasat yapılabilmektedir (Arbatov, 2016, s. 27, 40). Nesâ havalisinde sert karasal çöl iklimi hakimdir. Yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuktur ve gece ile gündüz arasında çok ciddi sıcaklık farkları görülür. Karakum Çölü herhangi bir engel teşkil etmediği için kuzeyden gelen soğuk hava akımları bölgeyi etkiler. Buna karşın güneybatı-güneydoğu istikametinde yüzlerce kilometre boyunca uzanan ve zirveleri 3000 m.'yi bulan Kopet-Dağ silsilesi Hint Okyanusu üzerinde oluşan nemli hava akımlarının bölgeye ulaşmasını engeller. Yeryüzüne doğru alçalma eğilimindeki hava yüzeye yaklaşırken ısındığı için bağıl nemi azdır. Nesâ civarında kış sezonu sıcaklıkları -26°C'ye kadar düşebilirken temmuz ayı ortalama sıcaklığı 27-32°C arasındadır. Tabiatıyla dağlık-yüksek kesimlerde ortalama sıcaklık daha düşükken çöldeki ortalaması 40-45°C hatta bazen 55°C'ye çıkabilir. Bulutsuzluk, güneş ışınlarının dik açılarda gelmesi, güneşlenme süresinin fazlalığı, deniz etkisinin azlığı gibi etkenlerden dolayı bölgede yılın 230 ila 250 günü sıcaktır. Buna mukabil düşük nem oranları insan yaşamının mümkün ve rahat hale gelmesini sağlar. Yağışın az olduğu bölge, ilkbaharın ortasından sonra yağmur almaz. Su buharı yoğunlaşması olmadığı için yağış ihtimali söz konusu değildir. Ekimden mayısa kadar süren yağış, dağlık bölgelerde ortalama 250 mm iken dağ etekleriyle çöl arasındaki düzlüklerde 100-150 mm arasındadır. Ortalama kar kalınlığı 1-5 cm arasındayken üst sınır 26 cm'dir. Geçirgen toprak yapısı yağmur ve kar yağışını alt katmanlara ulaştırır ve gerek yeraltı sularını gerekse mevsimsel akarsuları besler. Kopet-Dağ'ın zirvelerini daimi kar ve buzullar kaplamaz. Ancak dağlara düşen yağışlar daha fazladır ve gerek yağmurlar gerekse kar

erimesiyle dağlardan ovaya doğru akan çok sayıda küçük akarsu oluşur. Bu akarsular ilkbaharda yoğun olsa da yazın kurur. Uzunlukları 10 km'yi aşar ama dağ eteğinden çöle ulaşana kadar kaybolurlar. Sağanak yağışa bağlı sel suları dağ eteklerine inebilir. Mevsimsel akarsular dağ eteğinde bulunan Nesâ ve havalisinde ziraata yönelik sulama amacıyla kullanılabilir. Yine de sel sularının etkisini azaltmak ve akarsulardan istifade etmek için ciddi uğraş vermek gerekir ve dağ eteğindeki tarım alanlarında su yataklarına setler kurulması lazımdır. Nesâ gibi dağ eteğindeki bölgelerde yeraltı suyu yüzeye yakındır ve günümüzde dahi iktisadi hayatta büyük bir öneme sahiptir. Kopet-Dağ eteklerinde yeraltı suyu kalitelidir. Tuzluluğu azdır ve içme suyu özelliklerine sahiptir. Ayrıca insan sağlığına yararlı mineralli sulara da bol miktarda rastlanır. Geçirgenliği çok düşük olan takırlar yağışlardan kaynaklanan suyu yüzeyinde toplayarak süresiz ve küçük göletler oluştururlar ve onun sağladığı suyu hayvancılıkta kullanmak mümkündür. Buna ek olarak takırlar yaz başında kısa süreli yeşeren ve aşırı sıcaktan dolayı sararıp ortadan kaybolan otsu bitkilerin büyümesine de olanak tanır. Yüzeğe yakın yeraltı suları ve dağ yamaçlarından akan mevsimlik nehirler sayesinde Nesâ arazisi yeşil bir görünüme sahip olur. Öte yandan Karakum Çölünde yılda 100'den fazla kum fırtınası oluşur ve toz yüklü rüzgarlar yılda 35-67 kez tekrar eder. Kopet-Dağ'dan düzlüklere doğru esen dağ rüzgarları ise havayı yumuşatıp insan hayatını olumlu yönde etkiler (Koşak, 2007, s. 8-9, 11, 13-18, 21-22).

Müslüman coğrafyacılar Nesâ'nın Orta Çağ'daki fiziki coğrafyası ve iktisadi faaliyetleriyle ilgili olarak fazla bilgi vermemişlerdir. Onların ittifaken kaydettikleri bilgi Nesâ'da çok sayıda akarsu bulunduğu, suların şehir merkezine kadar ulaştırılarak sokaklardan ve evlerin önünden akıtıldığı, toprağın çok bereketli olduğu, bol miktarda bağ-bahçeye rastlandığı ve gerek kentte gerekse kırsalda sık ağaçlıkların görüldüğüdür (İstahrî, 2004, s. 273; *Hudûdü'l-âlem*, 1983, s. 90; İbn Havkal, 1938, s. 445; Makdisî, 1991, s. 320; İdrîsî, 1409, C. 2, s. 693; Zekeriyâ Kazvînî, t.y., s. 465; Himyerî, 1980, s. 579).

Makdisî (1991, s. 285, 320, 324, 326), Nesâ'da güzel meyveler yetiştiğini, sebzeler arasında ise patlıcanın benzersiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yetiştirilen susam ve susam yağının ihraç edildiğini kaydetmiştir. O, Nesâ'da tekstil üretiminin yoğun olduğunu ve ham ipek, ipekli giysiler ve sair dokuma ürünlerinin civardaki bölgelere sevk edilerek satıldığını vurgulamıştır. Nesâ'lı tacirlerin Hazar Denizinin güneydoğusunda yer alan kadim Oğuz yurdu Balhan bölgesinden bol miktarda yumurta, tilki vb. hayvanların derilerini ve atmaca gibi av kuşlarını getirdikleri ve sattıkları bilgisini de vermiştir. Arkeolojik kalıntılardan ise Nesâ'da çanak-çömlek üretiminin ve endüstrisinin geliştiği, bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği de yapıldığı anlaşılmaktadır (Lippolis, 2019, s. 75, 82-83). Nesâ'nın iktisadi ortamıyla ilgili bahsedilebilecek son bilgi ise Horasan'ın 211-212/826-827 yılındaki haraç vergisi gelirleriyle bağlantılıdır. Mezkûr tarihte Horasan ve ona bağlı yerlerin köylerinden ve ekilebilir arazilerinden nakit halde toplam 44.846.000 dirhem vergi alındığı, bu meblağda Nesâ'nın hissesinin 893.400 dirhem olduğu bildirilmiştir (İbn Hurdâzbih, 2012, s. 26, 28). İbnü'l-Fakîh (1996, s. 628-629) bu rakamı 873.400 dirhem olarak yazmıştır. Verilen sayılara göre; Nesâ'nın haraç vergisi Horasan'ın tüm gelirinin ellide birine tekabül etmektedir. Şehrin güçlü bir ekonomiye ve yüksek bir gelire sahip olduğu düşünülmektedir.

Sonuç

İslam fethinden Selçuklu hakimiyetine kadar süren yaklaşık dört asırlık dönemde Nesâ, tarihi Horasan coğrafyasının en önemli ve müstahkem şehirlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik çağda Türkleri Horasan'a girmekten alıkoymak üzere şekillendirilen savunma hattının mühim bir unsuru olan Nesâ, İslamî dönemde bile işlevini sürdürmüştür ve özellikle Tâhirî Emiri Abdullâh b. Tâhir tarafından takviye edilmiştir. Bu hattın kırılması süreci, Gazneli Sultan Mahmûd'un Yabgulu Türkmenleri Nesâ ve havalisine kabul etmesi ile başlamış ve Selçukluların 426/1035 yılında Gazneliler karşısında elde ettikleri Nesâ zaferiyle yeni bir ivme kazanmıştır. Takip eden asırlarda Nesâ, Selçukluların ve onların mirasını üstlenen Hârezmşâhların yönetimi altında kalmıştır ve VII/XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğollar tarafından müthiş bir şekilde tahrip edilmiştir. O kadar ki Moğolların Horasanlılara gözdağı vermek ve Müslümanlardan intikam almak adına tüm kinlerini ve kötülüklerini Nesâ üzerine yönelttikleri anlaşılmaktadır.

Nesâ kelimesinin anlamı ve şehre bu adın verilmesiyle alakalı olarak İslam kaynakları tarafından kayıt altına alınan hikayeler hakikati yansıtmamaktadır. Zira Nesâ ismine antik çağa ait yazılı ve dinsel metinlerde de rastlanmaktadır ve İslam öncesi ismin İslamî dönemde dahi korunduğu görülmektedir. Şehir günümüzde Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarındadır ve onunla bütünleşmek üzeredir. Orta Çağ yerleşimlerine olan kuş uçuşu mesafesi Nesâ'nın Ebîverd ile beraber Kopet-Dağ silsilesiyle Karakum Çölü arasında yüzlerce kilometre boyunca uzanan dağ eteği ovasındaki iki merkezi şehir olduğuna işaret etmektedir. İslamî devirde Nesâ; köyleriyle, kasabalarıyla, kaleleriyle ve ribatlarıyla müstakil bir âmillik statüsünde sayılmıştır. Nesâ'da hükmeden Ebrâz unvanlı yerel iktidar, İslam egemenliğinin erken safhasında sessiz sedasız ortadan kalkarak yerini Horasan valileri tarafından tayin edilen amillere (valilere) bırakmıştır.

Nesâ, 30/650 yılında Müslümanlar tarafından sulh yoluyla fethedilmiştir ve toprağın vergilendirilmesi bu minvalde uygulanmıştır. Nesâ halkının kısa süre sonra İslamiyet'i benimsediği ve Müslüman toplumuyla entegre olduğu anlaşılmaktadır. Nesâ ve havalisinde Şâfi'î mezhebinin etkili olduğu, buna mukabil Hanefilik ya da Süfyânîlik gibi muhtelif mezheplerin mensuplarının şehirde bir arada yaşadıkları görülmektedir. Etnik yapının temelini Acemler oluştursa da bölgede ciddi bir Arap nüfusu olduğu, ayrıca Karakum Çölünün karşı yakasında bulunan Hârezmlilerin de Nesâ ve kırsalında varlık gösterdikleri kaydedilmektedir. Nesâ'nın son derece bayındır, mamur, kalabalık nüfuslu arazisinde yerleşik-tarımcı bir toplum yaşamıştır. Köylerinden ve ribatlarından yetişen çok sayıda alim, Nesâ'da ilmi faaliyetlerin kırsal kesime dahi sirayet ettiğine ve Nesâ'da gelişmiş bir ilim-kültür hayatı bulunduğu delalet etmektedir. Nesâ'da tarımı ve zanaat kollarını temel alan güçlü ve zengin bir iktisadi ortam söz konusudur. O kadar ki III/IX. yüzyılda Nesâ'dan elde edilen vergilerin bütün Horasan'ın vergi gelirlerinin ellide birini teşkil etmesi dikkate değerdir. Bölgenin çetin fiziki coğrafyası yarattığı özel koşullar sayesinde Nesâ'da ziraatı ve yerleşik yaşamı mümkün kılmıştır. Konargöçer-hayvancı Oğuz Türklerinin bölgeye gelişi yerel halkın tepkisini çekmiş ve iki kesim arasındaki sürtüşmeler şikayetlerin neticesinde savaflara yol açmıştır. 1035 yılında kazanılan Nesâ Zaferiyle birlikte Nesâ'da Selçuklu

hakimiyeti dönemi başlamıştır.

Extended Summary

This study is about the four-century history of the city of Nisâ, from 30/650, when it was conquered by Muslims, until 426/1035, when it came under Seljuk rule. Between the mentioned dates, it presents the history of Nisâ with its political and socio-economic aspects. The main research method is to evaluate the information compiled from medieval written sources by comparing or supplementing it with modern archaeological and geographical data and to present it by constructing it from a new perspective.

The historical Nisâ city is located on the northeastern slope of the central part of the Kopet-Dag range, which extends for approximately 650 km from northwest to southeast between the Caspian Sea and the Tejen River. The ruins of Nisâ are today located in the Bagyr district of Ashgabat, the capital of Turkmenistan. The conquest of Nisâ by Muslims was achieved through peace. In 30/650-51, after the conquest of the Humrândež castle by the caliphate army commanded by Abdallâh b. Hâzim al-Sulamî, the local ruler of Nisâ, known as Abrâz, handed over the city to the Muslims on the condition of paying taxes. Although Islamic sources state that the name Nisâ was given by Muslim conquerors based on the Arabic word Nisâ (نساء), meaning "women", this information is not correct, since the name Nisâ is also mentioned in ancient Iranian and Greek texts. It is understood that shortly after the conquest, the people of Nisâ converted to Islam and the local ruler of Nisâ was eliminated afterward. It is seen that during the Umayyad period, Nisâ was ruled by governors appointed from the central administration, and Islamic authority was fully established. In the early Islamic period, Nisâ had the status of an independent agency affiliated with Marw or Nishapur.

After the Islamic conquest, Nisâ was under the domination of the Umayyads between 40-129/661-747. In this period, the people of Nisâ supported the Abbasid movement against the Umayyads and were effective in all stages of the revolution, from propaganda to conflicts. Between 129-205/747-821, Nisâ was governed by governors appointed by the Abbasids. The only notable event that took place in Nisâ during this period was the rebellion of Abû al-Hasîb Vuhayb ibn Abdallâh al-Nisâî, which broke out twice between 183-184/799-800. This movement was suppressed bloodily with a military operation by Ibn Mâhân, the Khorasan Governor of the Abbâsids. Tâhirids ruled Nisâ between the years 205-253/821-873. During this stage, there is political and social stability in the city. In 285/898, a war was fought between the Sâmânids and Saffârids in Nisâ. Between 382-408/992-1017, the city came under the control of the Mamûnids. In 394/1004, the Mamûnids defeated the Sâmânid Amir Muntasîr, who wanted to dominate the city, in Nisâ. Subsequently, Nisâ was subordinated to the Ghaznavids between 408-426/1017-1035. Nisâ was exposed to Oghuz and Seljuk migrations during this period. With the Battle of Nisâ, held on 19 Shaban 426 (29 June 1035), the Seljuks dominated Nisâ.

It has been determined that there were two large fortresses in Nisâ before the Seljuk domination. These are the Old and New Nisâ castles. The citadel and Shahrastan elements of the city are in the New Nisâ castle. The Rabad element is spread in the field between the

two castles. Nisā was described by Muslim geographers as a large and well-kept city with abundant water and gardens. However, it is recorded that Nisā was shaken by severe earthquakes and was largely destroyed in a very large earthquake in 331/942-43. It is seen that there are many villages, towns, castles and ribats in the hinterland of Islamic Nisā. It is understood that the region is flourishing and prosperous. In addition to the pre-Islamic fortresses, Nisā and its surroundings were well fortified by establishing large ribats in the III/IXth century, especially by the Tahiri Emir Abdallāh b. Tāhir. In addition, it is seen that scientific life spread to the villages and that Nisā became an important science basin with its villages next to the city center, as evidenced by the many scholars who grew up in Nisā villages.

It is recorded that before the migration of the Oghuzs and Seljuks in the first half of the V/XIth century, the people in Nisā and its surroundings were a mixture of Arabs and Persians. It is seen that the people, who adopted Islam shortly after the conquest, mostly followed the Shafi'i sect. However, members of different sects operated in small groups in Nisā. It is understood that a widespread peasantry and a crowded, settled, agricultural society lived in Nisā and its rural areas. The physical geography of the region with its very special conditions supported the agriculture-based economy. All kinds of agricultural products were grown in the city and various industrial activities, especially textiles, were carried out. It is also understood that the city traded intensively, especially with the Oghuz people in the north.

Kaynakça | References

- Ahbârü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye ve fîhi ahbârü'l-'Abbâs ve veledihî (t.y.). (A. Devrî ve A. Muttalibî, Thk.). Beyrut: Dârü't-Talî'a.
- Akbarzadeh, D. (2011). Nisa: From Avestic to Islamic Texts. *Central Asiatic Journal*, LV/2, 161-164. <https://www.jstor.org/stable/41928586>
- Arbatov, N. (2016). *Türkmenistan'ın Fiziki Coğrafyası ve Doğal Koruma Bölgeleri* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Bakır Dayı, R. (2024). Selçuklu Dönemi İran'ında Arapça Yazan Müellifler. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VI/11, 29-38. DOI: 10.53718/gttad.1393382
- Belâzurî (1988). *Fütûhü'l-büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Bîrûnî (2023). *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. (Özcan, E. S. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bosworth, C. E. (1999). Farâva. *Encyclopaedia Iranica*. <https://iranicaonline.org/articles/farava> (Erişim Tarihi: 29/02/2024).
- Çoruhlu, Y. (1996). Türkmenistan'a Seyahat. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 118, 19-25.
- Çoruhlu, Y. (1997). Türkmenistan'ın Nisa (Nesa) Kentine Sanat Tarihi Tetkik Seyahati. *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8, 65-83.
- Dîneverî (1960). *el-Ahbârü't-tivâl*. (A. Âmir, thk.). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütüb.
- Himyerî (1980). *er-Ravzü'l-mî'târ fî haberi'l-aktâr*. (İ. Abbâs, Thk.). Beyrut: Müessesetu Nâsir li's-Sekâfe.
- Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*. (1983). (M. Sotûde, Nşr.). Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî.
- İbn Havkal (1938). *Sûretü'l-'arz*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Hurdâzbih (2012). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (H. Veledü's-Sâlim, Ed.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr (t.y.). *el-Lübâb fî tezhîbi'l-ensâb* (C. 1-2). Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbnü'l-Esîr (1997). *el-Kâmil fî't-târih* (C. 1-10). (Ö. A. Tedmürî, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Küttâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Fakîh (1996). *el-Büldân*. (Y. Hâdî, Thk.). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- İbnü'l-Mülakkin (1994). *Tabakâtü'l-evliyâ'* (N. Şerîbe, Thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
- İdrîsî (1409). *Nüzhëtü'l-müştâk fî'htirâki'l-âfâk* (C. 1-2). Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- İstahrî (2004). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Kallek, C. (1997). Haraç. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 71-88). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kavuncu, A. Ç. (2014). Aşkabat. M. Yılmaz, A. Ç. Kavuncu (Ed.). *Türk Dünyası Başkanları Ankara, Almatı - Astana, Aşkabat, Bakü, Bişkek, Duşanbe, Lefkoşa, Taşkent* (s. 190-259). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Kaya, Ç. (2021). Cengiz Han'ın Kızları ve Yapmış Oldukları Evlilikler. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XI/22, 189-199. DOI: 10.33207/trkede.885655
- Kaya, Ç. (2024). Minnetten Lanete Harezşahlar İdaresinde Terken Hatun'un Yeri ve Önemi. O. Bozan, A. Tanyıldız, A. Yaz, A. Ertekin (Ed.). *Harezşahlar Devleti (Din - Dil -*

- Kültür*) (s. 331-348). Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kenny, C. (2022). *Salgın Döngüsü - İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı* (Ölez, Ş. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Koşak, F. (2007). *Türkmenistan Ahal Bölgesi Coğrafi Etüdü* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kudâme b. Ca'fer (1981). *el-Harâc ve sinâ'ati'l-kitâbe*. (M. H. Zebîdî, Thk.). Bağdat: Dârü'r-Reşîd.
- Kurt, H. (2002). *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*. Ankara: Araştırma.
- Lippolis, C. (2019). Parthian Nisa Landscape, topography and settlement planning. C. Maumer & M. Novák (Ed.). *Urban Cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids: Learnings and conclusions from new archaeological investigations and discoveries. Proceedings of the First International Congress on Central Asian Archaeology held at the University of Bern, 4-6 February 2016* içinde (s. 73-84). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Lippolis, C. & Messina, V. (2015). From Parthian to Islamic Nisa. R. Rante (Ed.), *Greater Khorasan: History, Geography, Archaeology and Material Culture* (s. 39-50). Berlin-München-Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110331707.39>
- Makdisî (1991). *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetü'l-Medbulî.
- Mamedov, M., Zubanov, I., Ballyev, K., Moriset, S., Gandreau, D., Denega, R. & Papanov, M. (2005). *The Parthian fortresses of Nisa, Turkmenistan: nomination of the ancient Parthian sites of Nisa for inclusion on the UNESCO World Heritage list by the Government of Turkmenistan*. [Research Report] Government of Turkmenistan; UNESCO; CRAterre.
- Nesevî (1953). *Sîretü's-Sultân Celâlüddîn Menkübirtî* (H. A. Hamdî, Thk.). Kahire: Dârü'l-Fikri'l-'Arabî.
- Olbrycht, M. J. (2015). Parthian Cities and Strongholds in Turkmenistan. *International Journal of Eurasian Studies*, 2, 117-125.
- Özbayraktar, A. (2021). *Me'mûnîler Devrinde Harezm (Siyasi, Sosyo-Ekonomik, Kültürel)* (Doktora Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Özbayraktar, A. (2023). Hâzrem'de Me'mûnî Devleti'nin Kuruluşu. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/2, 723-738.
- Sarîfînî (1414). *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîhi Nisâbûr*. (H. Haydar, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Sehmî (1987). *Târîhu Cürçân*. (M. A. Hân, Thk.) Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb.
- Sem'ânî (1962). *el-Ensâb* (C. 1-13). (A. Y. Yemânî, Thk.). Haydarabad: Meclisu Dâiretü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye.
- Sem'ânî (1975). *et-Tuhbîr fî'l-Mu'cemi'l-Kebîr* (C. 1-2). (M. S. Sâlim, Thk.). Bağdat: Riyâsetü Dîvânü'l-Evkâf.
- Sülemî (1998). *Tabakâtü's-sûfiyye*. (M. A. Atâ, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Sümer, F. (1994a). Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -I- Nesa. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 91, 17-22.

- Sümer, F. (1994b). Türkmenistan'da Tarihî Şehirler -2- Nesa. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 92, 11-16.
- Taberî (1387). *Târihü't-Taberî - Târihü'r-rüsûl ve'l-mülûk* (C. 1-11). Beyrut: Dârü't-Turâs.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni - Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe.
- Utbî (1334). *Târih-i Yemînî*. (N. Z. Curfâdekânî, Frs. Çev.). Tahran: Kitâbfurûşî İbn Sînâ.
- Ya'kûbî (1422). *el-Büldân*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Yâkût Hamavî (1995). *Mu'cemü'l-büldân* (C. 1-7). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Yâkût Hamavî (1993). *Mu'cemü'l-üdebâ' - İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb* (C. 1-7). (İ. Abbâs, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zehebî (2003). *Târihü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (C. 1-15). (B. Avvâd, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Zekeriyâ Kazvînî (t.y.). *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- [https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-\(guinea-worm-disease\)](https://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/dracunculiasis-(guinea-worm-disease)) Erişim tarihi: 27.02.2024.

Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)

Zehra Odabaşı | ORCID: 0000-0003-1890-4289 | ze.odabasi17@gmail.com

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Esra Özel | ORCID: 0000-0003-3295-8443 | esratoprakozel@gmail.com

Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Öz

İnsan hayatının yadsınamaz bir gerçeği olan ölüm, tarih boyunca farklı şekillerde algılanmış, kimi zaman ömrü uzatmak için çabalar üretilmiş, kimi zaman da bir buluşma veya kurtuluş olarak görülmüştür. Bununla birlikte ölüm kadar karmaşık, çok yönlü ve çok nedenli bir konuyu tarihi bir süreç içinde sebepleriyle ele almak kolay değildir. Söz konusu hükümdarların ölümleri olduğunda ise tarihin her döneminde hem siyasi hem de toplumsal açıdan büyük bir ilgi uyanmış, hangi sebepten ötürü olursa olsun sıradan insanlara nazaran nüfuzlu kimselerin ölümleri üzerinde tartışılan ve araştırılan bir konu haline gelmiştir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan İlhanlı hanlarının ölümlerinin sebepleri maruz kalınan bir ölüm şekli olarak boğdurulma, yiyecek içecek, özel karışımlar ya da kesici aletler ile zehirlenme gibi öldürülme şekilleri ile tabii ölümler olan hastalık sonucu ölümlerden meydana gelmektedir. Bunların yanında devlet büyükleri bazen de ölümsüzlük arzusuyla yaşamlarını yitirebilmiştir. Bu ölümler ise devlet yönetiminde kaos ve karışıklıklara neden olabilmektedir. Bu durumda aniden ya da planlı olarak ortaya çıkan ölüm vakalarında devlet yönetiminin kime devredileceği sorusu bazen hızlıca çözümlenirken, bazen de müspet ya da menfi sonuçlara yol açmıştır.

Her ne kadar kaynaklarda İlhanlı hanlarının ölümlerinden bahsedilse de bu konuyla alakalı özgün bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada İlhanlı hanlarının hangi sebepten dolayı vefat ettiklerine değinilerek, İlhanlılar dönemini kapsayan Arapça, Farsça kaynaklar ile ilk Türkçe tip kitaplarından yararlanılmıştır. Ayrıca daha sonraki dönemlerde yazılan İngilizce tetkik eserler ile İlhanlı coğrafyasında kaleme alınan muhtelif kaynaklara başvurulmuş ve değerlendirme yapılmıştır. İlhanlı hanlarının vefatları dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik pek çok meselesini etkilemesi bakımından çok yönlü bir araştırma ve inceleme sürecini gerektirdiği için mevcut kaynaklar ışığında yapılan incelemeler sonucunda bu çalışma ortaya koyulmuştur. Orta Çağ tıp tarihine ve İlhanlı araştırmalarına katkı sağlamak bu çalışmanın temel hedefidir.

Anahtar Kelimeler

İlhanlı, Ölüm, Hastalık, Zehir, Ölümsüzlük

Atıf Bilgisi

Odabaşı, Zehra. – Özel, Esra. “Ölüm ve Tedavi: İlhanlı Hanlarının Ölüm Sebepleri (1256-1335)”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 27-56.
<https://doi.org/10.23897/usad.1538805>

Geliş Tarihi	26.08.2024
Kabul Tarihi	05.11.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Death and Treatment: Causes of Death of Ilkhanid Khans (1256-1335)

Zehra Odabaşı | ORCID: 0000-0003-1890-4289 | ze.odabasi17@gmail.com

Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Esra Özel | ORCID: 0000-0003-3295-8443 | esratoprakozel@gmail.com

Selçuk University, Institute of Social Sciences, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Abstract

Death, which is an undeniable fact of human life, has been perceived in different ways throughout history, sometimes efforts have been made to prolong life, sometimes it has been seen as a meeting or salvation. Despite this, Lucien Febvre, who is considered the founder of the History of Mentality, lamented that “we do not have a history of love, death, pity, cruelty, joy”. Because it is not easy to address a subject as complex, multifaceted and multi-causal as death and its causes within a historical process. When it comes to the deaths of the rulers in question, a great interest has been aroused both politically and socially in all periods of history, and for whatever reason, the deaths of influential people have become a topic that has been discussed and researched compared to ordinary people.

The causes of the deaths of the Ilkhanid khans, who are the subject of this study, consist of deaths as a result of illness, which are of course deaths by strangulation as a form of death, poisoning with food and drink, special mixtures or cutting tools, as well as forms of murder that are the subject of this study. In addition, statesmen sometimes lost their lives due to their desire for immortality. These deaths could cause chaos and confusion in state administration. In such cases, the question of who would transfer state administration to in cases of sudden or planned death was sometimes resolved quickly, while sometimes it led to positive or negative results.

Although the sources mention the deaths of the Ilkhanid khans, there is no original study on this subject. Arabic, Persian sources covering the period of the Ilkhanids and the first Turkish medical books have been used in this study by referring to the reasons for which the khans of the Ilkhanate died. In addition, an evaluation was made by referring to English studies written in later periods and various sources written in the Ilkhanate geography. Since the deaths of the Ilkhanids required a multifaceted research and examination process in terms of affecting many political, social and economic issues of the period, this study was prepared as a result of the examinations made in the light of available resources. The main goal of this study is to contribute to the history of medieval medicine and Ilkhanid research.

Keywords

Ilkhanate, Death, Illness, Poison, Immortality

Citation

Odabaşı, Zehra. – Özel, Esra. “Death and Treatment: Causes of Death of Ilkhanid Khans (1256 1335)”. *Journal of Seljuk Studies* 21 (December 2024), 27-56.

<https://doi.org/10.23897/usad.1538805>

Date of Submission	26.08.2024
Date of Acceptance	05.11.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
-------------------	----------------

Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
-----------------------	---

Complaints	usad@selcuk.edu.tr
------------	--------------------

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

İnsan, fitri duygularının bir gereği olarak tarihin her devrinde güvende yaşamayı, karnını doyurmayı ve neslini devam ettirmeyi arzulamıştır. Ancak insanın bu üç temel isteğini tehdit eden en önemli unsurlardan biri ölümdür ve hayatın kaçınılmaz bir gerçeğidir. Tarih boyunca ölüm, farklı şekillerde algılanarak bazen engellenmeye çalışılmış, bazen ise bir buluşma veya kurtuluş olarak görülmüş kimi zaman da ölümsüzlük için çeşitli yollar aranmıştır. Toplumun seçkin sınıfını oluşturan hükümdarların ölümleri ise tarihin her döneminde hem siyasi hem de toplumsal açıdan büyük ilgi uyandırmış, hangi sebepten olursa olsun tartışılan ve araştırılan bir konu haline gelmiştir. Bir hanın ölümü, sahip olduğu idari sorumlulukları nedeniyle sıradan bireylerden çok daha karmaşık sonuçlar doğurabilmiştir. Devlet yönetiminin kime devredileceği sorusu bazen hızlıca çözümlenirken, bazen de büyük çatışmalara yol açabilmiştir.

İlhanlı Devleti 1256-1335 yılları arasında Batı Asya'da hüküm sürmüş bir Moğol devletidir. Hülâgû Han, Cengiz Han'ın torunu ve hanedanın kurucusu olarak bilinmektedir. Mengü, 1251 yılında Büyük Han seçildiğinde, Moğol İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'da tam anlamıyla kontrol sağlayamaması nedeniyle, İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu bölgelerini fethetmek ve yönetmek üzere bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak atamıştır. Hülâgû Han'ın, 1256 yılında Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a girmesiyle birlikte, Moğol İmparatorluğu'nun batıya doğru genişleme süreci başlamıştır. Bu ilerleyiş, İlhanlılar olarak adlandırılan Azerbaycan merkezli bir devletin kurulmasıyla sonuçlanmıştır. 1265 yılında Hülâgû vefat etmiştir. Hülâgû'nun vefatıyla birlikte yerine sırasıyla Abaka (1265-1282), Ahmed Teküder (1282-1284), Argun (1284-1291), Geyhatu (1291-1295), Baydu (1295), Gâzân (1295-1304), Olcaytu (1304-1316), Ebû Said Bahadır (1317-1335) tahta geçmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 13-14; Abû'l-Farac, 1999, s. 556; Grousset, 2009, s. 391; Biran, 2013, s. 1021).

A. İLHANLI HANLARININ ÖLÜM SEBEPLERİ

İlhanlı hanlarının ölüm sebepleri; maruz kalınan ya da doğal yaşanan ölüm şeklinde değişkenlik göstermektedir. Doğal yaşanan ölüm dışındakiler salgınlar, zehirlenmeler, boğdurulmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Tarihte ortaya çıkan salgın hastalıkların insanlık için en korkutucu ve ürkütücü tarafı; özelliklerinin, kaynağının ve tedavisinin bilinmemesidir. Bu bilinmezlik hali ve hastalık karşısındaki çaresizlik, ölümün bir kutsiyet kazanmasına yol açmıştır. Zehirlenme diğer tüm toplumlarda olduğu gibi İlhanlılarda da sürekli bir tehdit unsuru olurken, boğdurulma ise hükümdarların mutlak yetkilerine ve kut anlayışına dayanarak uygulanmıştır.

1. Hastalıklara Bağlı Ölümler

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren insanlar çeşitli hastalıklara maruz kalmışlardır. Bu ilk insanlar hastalıklı uzvunu kesip atmak yerine bizzat tedavi etmek için uğraşmışlardır. Yani kendilerinin hem hekimi hem de eczacısı olmuşlardır (Bayat, 2016. s. 31). Ancak her ne kadar bazı hastalıklar tedavi edilse de bir kısım hastalıklar günümüzde de olduğu gibi var olmaya devam etmiştir. Antik çağın ünlü hekimi Hipokrat (M.Ö. 460-380/375); kendisinden önceki dönemde uygulanan geleneksel dinî-sihri (majik) tedbirlerin aksine,

akla ve tecrübeye dayalı tıp anlayışını ortaya koymuştur. Ona göre, tıp ilâhî bir sanattır ve hekimler tanrıların yardımını görmekte ve tabiatın gücünden faydalanmaktadır. İslâm dünyasından birçok bilim adamı Hipokrat'ın klinik gözlemci yanını rehber edinmiştir. İlhanlı hanları da birçok hastalığa çare bulabilmek için ilk dönemlerden itibaren en yakınlarındaki danışmanları olan tabiplerden destek almışlardır. Bu da bu dönemde tıp ilminin gelişmesinin en önemli sebeplerinden biridir.

1.1. Hülâgû Han'ın Epilepsi/Sara Hastalığı ve Tedavisi

Hülâgû Han hayatının son zamanlarında, Ayn-ı Calut yenilgisinin intikamını veya Suriye'de üstünlüğü tekrar ele geçirmek için Mısır ve Suriye bölgelerine bir sefer için hazırlık yapmaya başlamış ancak ömrü buna vefa etmemiştir (İbn Kesir, 1995, C. XIII, s. 388-392; Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 50-51, 60; Aksarayî, 1999, s. 45; Kiragos, 2007, s. 140-141; Spuler, 2011, s. 68). 26 Ocak 1265 yılında Hülâgû Han vefat etmiştir (İbn Kesir, 1995, C. XIII, s. 426; Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 73-74; Yuvalı, 2019, s. 188-189, 226). Kaynaklar onun ölüm sebebiyle ilgili farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Reşîdüddin'e göre Hülâgû 1264 yılı aralık ayında birkaç gün av yaptıktan sonra, sarayına gelmiş ve akabinde banyo yaptığı sırada bayılmıştır. Bu olaydan birkaç ay sonra teşhisi net olarak bilinmeyen hastalığının ilerlemiş olmasından dolayı Hıta tabiplerinin verdiği müşhili kullanmış ancak Hülâgû istifra edemediğinden hastalık biraz daha ilerlemiştir. Kısa bir zaman sonra da vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 72-73). Hastalıkların tedavisinde Hıta hekimleri öncelikle kusturma yöntemini kullanmışlardır. Bunun için hastaya müşhil verilmiş, bu suretle vücuttaki fazla ve zararlı unsurlar atıldıktan sonra ilaç tedavisine başlanmıştır. Ancak Hülâgû Han'da kusma gerçekleşemediğinden kendisi fenalaşmış, hastalığı daha da ilerlemiştir. Tedaviler sonuç vermeyince Hülâgû Han 8 Şubat 1265'te kırk sekiz yaşında vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 73).

Aksarayî, Kiragos, Ebu'l-Ferec ve Grigor gibi tarihçiler Hülâgû Hanın ölüm sebebiyle alakalı neden belirtmemiş, sadece 1265'te vefat ettiğini bildirmişlerdir (Abû'l Farac, 1999, s. 584-585; Aksarayî, 1999, s. 58; Kiragos, 2007, s. 149; Grigor, 1954, s. 63-65). İslâm tarihçilerinden Diyarbakırlı Said Paşa, *Mir'atü'l-İber* adlı eserinde Hülâgû Han'ın vefatı ile ilgili "*Hülâgû Meraga'da esir-i hüsn ü ânu (güzelliğine esir) olduğu bir Ermeni kadının gönlünü hoş etmek için cevami-i şerife'yi tahrip ve yerlerine kiliseler bina eylemekle meşgul iken Meraga'dan çıktı kışlağına gidip istihmam ettikten sonra mizacına inhiraf geldiğinden etibbanın ittifakıyla verilen müşhile binaen hayatını müzmahil eylediği cihetle kırk sekiz yaşında olduğu halde azim-i bi'se'l-masir oldu*" ifadelerini kullanmıştır (Özdemir, 2005, s. 135-169, 89 nolu dipnot). Burada da onun ölümünün sebebi bayılmadan sonra kendisine hekimleri tarafından verilen müşhildir. Ermeni tarihçi Vardan ise Hülâgû Han'ın zehirlendiğini öne sürmüştür. Nitekim Vardan: "*Bu vesile ile onun şu sözünü de hatırlatmak isterim: 'Size bizim için dua etmenizi tavsiye edişimiz, kendimizi ölümden kurtarmak için değildir. Çünkü ne vakit öleceğimiz malum değildir. Yalnız dua ediniz ki düşmanlarımız eliyle ölmeyelim'. Zira, İlhan'ın ne suretle öldüğü tam olarak ortaya çıkarılamadı. Zehirlenerek öldürüldüğüne dair bir rivayet çıktıysa da daha sonra bu rivayetin üstü kapatıldı*" şeklinde aktarmıştır (Vardan, 2017, s. 118-119). Vardan, Kiragos gibi Ermeni tarihçiler Han'ın zehirlendiğini iddia etseler de diğer kaynakların hiçbirinde bunu destekler

bir bilgi yoktur (Vardan, 2017, s.118-119; Kiragos, 2007, s. 160). Bununla birlikte Spuler, Hülâgû'nun zaten halihazırda epilepsi/sara hastası olduğunu ve banyo yaparken üşütüp hastalandığı için öldüğünden bahsetmiştir (Spuler, 2011, s. 76-77). Yukarıda Reşidüddin'in "banyo yaptığı esnada bayıldığı" bilgisi ile Spuler'in epilepsi hastalığıyla alakalı verdiği bilgi birleştirildiğinde Spuler'in iddiasının doğru olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Hülâgû Hanın ölümü doğal yoldan epilepsi/sara hastalığı sebebiyle gerçekleşmiştir.

Epilepsi hastalığı, geçici bilinç kaybı ile birlikte kasılmalar veya kramplar şeklinde ortaya çıkan nörolojik bir hastalıktır. Hastalığın neden kaynakladığı bilinmemekle beraber beynin deformasyonu ile alakalı olarak görülmektedir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 193; Muratoğlu, 1982, s. 916; Levy, 2003, s. 116). Epilepsi belirtileri her yaş grubunda görülebilmekle birlikte çoğunlukla ilk nöbetler yirmi yaş öncesinde olmaktadır. Doğum sırasında yaşanan komplikasyonlar ve genetik yatkınlık hastalığın en bilinen nedenleridir. Menenjit, havale, kafa travmaları ile birlikte yorgunluk, alkol tüketimi ve düzensiz beslenme de epilepsiyi tetikleyen diğer faktörler arasındadır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 199; Levy, 2003, s. 117; Bambal-Çakıl-Ekici, 2011, s. 43). Epilepsi atağı başladığında hastada ani bilinç kaybı yaşayıp titreme ve kas kasılmaları meydana gelmektedir. İbn Sînâ bu titremenin sebebinin sara ile atıldığını, ancak bazı kişilerde hastalık geçse bile hastanın el ve ayaklarının tutmadığını ve sebebinin ise sinirlerde görülen bağımsız gerilim ve titreme olduğunu dile getirmiştir. Bunun tamamen ortadan kalkması için de o titreşimi oluşturan sebebin yok olması gerektiğini belirtmiştir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 194-195). Nöbet esnasında gözler yukarı veya yana dönebilmekte ve eş zamanlı hastalar dillerini ısırabilmektedir. Bazı durumlarda siyanoz yani vücutta morarma da oluşmaktadır. Genellikle birkaç dakika süren nöbetlerde sıklaşma ve sürenin uzaması durumunda acil müdahale gerekmektedir (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 194; Muratoğlu, 1982, s. 918; Levy, 2003, s. 117).

Türk-İslâm kaynaklarında epilepsi hastalığının özelliklerinden ziyade tedavisi için tavsiyelere yer verilmiştir. Epilepsi, *Divanü Lûgati't-Türk'te*, "talgan iğ" gibi kelimelerle isimlendirilmiştir (Altıntaş, 1988, s. 67). *Tuhfe-i Mübârizi'de* ise Arapça "sar'a" olarak günümüzde kullandığımız anlamıyla geçmiştir (Hekim Bereket, 2013, s. 86-87). *Edviye-i Müfred'e'de* ise "ve ol sar'a ki uçuk rencidür (İshâk bin Murâd, 2007, s. 85)" şeklinde geçmektedir. Yine İbn-i Şerif'in *Yâdigâr* adlı eserinde saraya "uçuk ve tutark derler" ibaresi vardır (Tâbib İbn Şerif, 2017, s. 378). İbn-i Şerif *Yâdigâr* adlı eserinde sara ile ilgili olarak, öncelikle bebeklerde ve küçük çocuklarda epilepsi ile başladığını ve dikkat edilmesi gereken hususları söylemiştir. Sıcak ve soğğun fazla olmasından, yoğun parlak ışıklardan, karnın tok ve aç olması durumunda yapılan egzersizlerden uzak durulması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bazı besinleri tavsiye ederken bazılarında kaçınılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Örneğin; küçük memeli hayvanların etini yemeyi tavsiye ederken, tahılların epilepsiyi tetiklediği için kaçınılması gerektiğini dile getirmiştir (Tâbib İbn Şerif, 2017, s. 186-187). Hekim Bereket diz kapağı ve topuğa yakın kısımdan hacamat yoluyla kan aldırmanın sara hastalığına çok iyi geldiğini söylemiştir (Hekim Bereket, 2013, s. 100-101). İshâk bin Murad ise oğul otunu sıcak ve kuru nitelikte bir bitki olarak tanımlamış birçok hastalıkla birlikte

sara hastalığına da faydası olduğunu bildirmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 39). Ancak bir başka yerde mahiyetini yine sıcak ve kuru olarak vurguladığı kerevizin sara hastalığını uyandırmasından dolayı kullanılmaması gerektiğine değinmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 45). İbn Sînâ'nın eserlerinde ise sara hastalığı ile ilgili olarak, hastaya yemekten önce perhiz yaptırılması ve kusturucu ilaçlar verilmesi gerektiği bilgisi vardır. Muhtemelen Hülâgû Han'a bu bilgiye dayanılarak nöbet geçirmesinden sonra müşhil verilmiştir. İbn Sînâ'ya göre eğer küçük yaşlarda bir çocuk bu hastalığa yakalanmışsa ona ballı su içirilmeli ve sakinleştirmek için gül kurusu, sedef otu gibi hafif kokular koklatılmalıdır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 199-208).

1.2. Gâzân Han'ın Remed Hastalığı ve Tedavisi

Gâzân Han, 1295 tarihinde Baydu'nun öldürülmesinin ardından han ilan edilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 197; Spuler, 2011, s. 103). Bazı kaynakların verdiği bilgilere göre Gâzân Han vefatına sebep olacak bir göz rahatsızlığı olan remed hastalığına 8 Eylül 1303 yılında Tebriz seferindeyken yakalanmıştır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 276). Tabipler hanı iyileştirmek için çok uğraşmışlar, bu süreçte Hitay hekimlerinin tavsiyesi üzerine vücudu iki yerden dağlanmış (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 297-298; Spuler, 2011, s. 117; Ayetî, 1346, s. 270). Bu işlemden sonra 31 Ekim 1303 Cuma günü Tebriz'den Ucan yoluna doğru hareket eden Gâzân Han, o gece dağlamanın etkisiyle yaralı karnı ağrımış ve genellikle mahfede yol almıştır.

Gâzân Han'ın hastalığı nedeniyle seferleri geciken bir grup, kış mevsiminin gelmesi ve yoğun kar yağışı nedeniyle Bağdat'a ulaşamamış ve Hulan-Möran kışlağında konaklamak zorunda kalmıştır. Gâzân Han, burada hekimlerin büyük çabaları sonucunda birkaç ay süren tedavi sürecinin ardından iyileşmiş ve 1304 yılının Mart ayının başlarında tamamen sağlığına kavuştuğunu düşünerek oradan ayrılmıştır. Sultan, Rey tarafına gitmek için yola çıktığında şehre varmak üzereyken hastalığı tekrar başlamış ve bu sefer durumu daha ağır hale gelmiştir. Bu hastalıktan kurtulamayacağını anlayan Gâzân Han tekrar tedavi için hemen Tebriz'e dönmek istemiş ancak sağlığı el vermeyerek Kazvin'e kadar gidebilmiş ve Bişkele Çayı yakınında hayatını kaybetmiştir. Gâzân Han'ın bu durumu *Tarihi Olcaytu*'da "bütün güçsüzlüğüne, uzuvlarının gevşekliğine, bağırsaklarının ve iç organlarının hastalığına rağmen Horasan'a kardeşinin yanına gitmek istedi ancak Rey ile Kazvin arasındaki Bişkil Derre mevkiine varınca hastalığı ağırlaştı ve vefat etti" (Örs, 1992, s. 55-56) şeklinde tarif edilmiştir. Gâzân Han, vefatından hemen önce Bulugan Hatun'un da gelmesiyle birlikte, emirlerini ve devlet erkânını huzuruna toplayarak, kendisinden sonra kardeşi Olcaytu'nun han seçilmesi konusunda onlardan söz almıştır. Ayrıca, kardeşi Olcaytu'ya da kendi yarım kalan işlerini tamamlayarak halkın refahı için çalışması tavsiyesinde bulunmuştur. Gâzân Han, vasiyetnamesini mühürleyerek İlhanlı ülkesine göndermiş ve daha sonra 17 Mayıs 1304 tarihinde Kazvin yakınlarındaki Bişkele Otağı'nda vefat etmiştir¹ (Reşîdüddin Fazlullâh,

¹ Moğollarda hükümdar öldüğünde, onun öteki dünyada kendisine hizmet edecek ruhlar ve insanlar olduğuna inanılıyordu. Bu nedenle, cenaze ritüelleri ve defin yeri gizli tutuluyordu. Ayrıca cenazenin defin yerine götürülmesi sırasında karşılaşılan kişiler öldürülüyordu (Barthold, 1947, s. 514-539; İnan,

2013, s. 304; Ayetî, 1346, s. 270; Spuler, 2011, s. 117; Yuvalı, 2019, s. 269).

Görüldüğü üzere dönemin kaynaklarında Gâzân Han'ın göz rahatsızlığı (remed) geçirmiştir. Hastalık öncelikle göz rahatsızlığı ile başlamış ve şiddetlendikten sonra dağlama yöntemiyle tedavi edilmeye çalışılmış ancak bu tedavi hiçbir sonuç vermemiştir. Kısa süreli bir iyileşmenin ardından hastalık tüm vücuda yayılarak Gâzân Han'ın ölümüne yol açmıştır. Bu hastalık Dîvân Edebiyatı'nda da sık sık zikredildiği üzere üzüntü ve kederden husule gelmektedir. İlhanlı ordusu 18 Mart 1303 tarihinde Rahbetu'ş-Şam'ı aldıktan sonra 26 Mart 1303 tarihinde Suriye tarafına yönelmiştir. Ancak bataklık, aşırı yağışlar ve açlığın etkisiyle İlhanlı ordusu hezimete uğramıştır. Öyle ki Gâzân Han artık yapacak bir şey kalmadığından ertesi gün dönüş emrini vermiştir. Bu hadise Gâzân Han gibi hiç yenilgi görmemiş, ömrü siyasi başarılarla geçmiş bir hükümdar için büyük bir üzüntü oluşturmuş, Gâzân Han bu olaydan kısa bir süre sonra remed hastalığına yakalanmış ve uygulanan tedavi yöntemlerinin sonuç vermemesi üzerine kendi eceliyle vefat etmiştir.

Göz hastalıkları ve tedavisi üzerine yapılan araştırmalar, oldukça erken bir dönemde başlamıştır. Eski Mısırlılar, çeşitli göz hastalıklarının doğru teşhisini yapmışlardır. Bu konuda Ebers ve Karlsberg papirüslerinde detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde göz kapağı hastalıkları, kirpik köklerinin iltihaplanması ve trahoma karşı çeşitli tedavi yöntemleri geliştirilmiştir (Okumuş, 1988, s. 1; Karasch, 2003, s. 232; Bayat, 2016, s. 64). Mezopotamya'da da göz hastalıkları detaylı bir şekilde incelenmiş ve bu hastalıkların nedenleri arasında rüzgâr ve toz gibi doğal etkenlerin olabileceği belirtilmiştir. Göz hastalıklarının tedavisi için merhemler, göz banyoları ve çeşitli yağlar önerilmiştir (Okumuş, 1988, s. 1).

İlhanlı Devleti'nde kehhâllîğin önemli bir meslek olduğu ve dönemin dârüşşifâlarında göz konusunda uzman hekimlerin çalıştığı Reb'i Reşîdî Vakfıyesî'nden anlaşılmaktadır (Khafipour, 2012, s. 107-108; Shoja- Alakbarli- Khalili, 2012, s. 1828; Rahimi- Mozaffari- Amirkhiz, s. 12). Göz hastalıkları tıp kitaplarında remed (göz ağrısı), itdirseği, gözde kıl çıkması, gece körlüğü (şeb-körlük), intişâr (göze su inmesi) gibi isimlerle çeşitlendirilmiştir (Güven, 2005, s. 157; Özkan, 2005, s. 35). Burada remed hastalığının İlhanlı Devleti'ndeki tedavisi ele alınacaktır.

Remed bir göz ağrısı, iltihaplı yaradan kaynaklanan apse hastalığıdır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 276). Gözde sancı, batma, kaşıntı, çekilme, gerilme, ağrı, yaş, çapak, ağırlık, kuruluk, irinli sulu göz nezlesi gibi belirtilere sebep olmaktadır (İbn Sînâ, 2017, s. 285-286; Develioğlu, 2010, s. 1035; Karasch, 2003, s. 230). Remed hastalığı ilerlediğinde gözler görme işlevini kaybeder. Remed hastalığı sözlüklerde "tıbbiyeden olup mültehome

2017, s. 183). Ancak bu durum Gâzân Han'ın İslamîyet'i kabul etmesiyle değişmeye başlamıştır. Her ne kadar Gâzân Han defin hususunda eski Moğol geleneklerini devam ettirse de bunun uygulamada bir faydası olmadığını görmüş, bundan ötürü Müslümanlığın getirdiği kaidelere dayanarak İslami adet ve geleneklerin kabul edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Gâzân Han, 17 Mayıs 1304 tarihinde vefat ettiğinde, naaşı kendi yaptırdığı Gâzânîyye şehri içerisindeki ve külliye içindeki türbeye defnedilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 1940, s. 207; Ögel, 1971, s. 156-157; Roux, 2020, s. 218-236; Spuler, 2011, s. 146-148; Blair, 1995, s. 6; Sadeghnezhad, 2014, s. 72).

denilen *dâhilen göz kapağını setr eden yani kapayan örtünün iltihabına itlâk olunur* (Ayverdi, 2013, s. 1020)" şeklinde tarif edilmiştir. Diğer hastalıklarda olduğu gibi remed hastalığını da tedavi etmenin yolu, öncelikle hastalığın sebebini belirlemek ve ortadan kaldırmak şeklindedir. Bu hastalığın farklı nedenleri vardır. İbn Sînâ göz hastalıklarının sebebini üç hilt² arasındaki dengenin bozulmasına bağlamıştır (İbn Sînâ, 2017, C. III, s. 287-288). Ayrıca remed hastalığında gözde yanma ve onu izleyen bir ağrı ortaya çıktığını, eğer bu belirtilerin akabinde göz iltihabı olup akıntı husule gelirse gözün hafiflemeğe başladığını belirtmiştir. İbn Sînâ'ya göre, göz iltihabı kandan kaynaklanıyorsa uykuda çapak ve göz kapağı zaafı oluşur. Eğer safravi hilttan kaynaklanıyorsa ateş göze vurur ve genellikle kötü huyludur. Böyle durumlarda dağlama ve yakma ile tedavi edilir. Remed hastalığı eğer ki balgami hilttan kaynaklanıyorsa uyku halinde çapak oluşur, göz kapakları birbirine yapışır ve göz kapağı büyür. Kusma meydana gelir (İbn Sînâ, 2017, s. 289-290). Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî'ye göre ise remed üzüntüden, hilttan, sıcaktan ve soğuktan meydana gelmiştir. Remed eğer soğuktan olursa kişinin rengi soluk olur. Bu kişi sıcaklığı sever ama soğukluğu sevmez. Kuruluktan olursa yüzü ve gözleri kurur (Okumuş, 1998, s. 179, 193).

Müntehâb-ı Şifâ'da remed hastalığının tedavisi için gözün yeşil, siyah, sarı, kırmızı ve mavi bir bağla bağlanması önerilmiştir (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 54). Yine tıp kitaplarında göze gül ve gül suyu sürmenin remed hastalığına iyi geldiği belirtilmiştir. İbn Şerîf *Yâdigâr* adlı eserinde göze düşen beyazın giderilmesi için ilaç hazırlamış ve ardından gözün açıldığını söylemiştir. Bu tedavide kitabında belirttiği terkihi üç veya dört kez göze damlatmış, ardından görmeye mâni olan ağı soyup gözü iyileştirdiğini ifade etmiştir (İbn-i Şerif, 2017, s. 188, 194, 199). İbn Sînâ'nın remed hastalığının teşhisi konusunda olduğu kadar tedavisi konusunda da önemli tespitleri vardır. Buna göre süt ve yumurta akının karıştırılıp göze damlatılması ya da şeker, gül yağı ve mercimeğin pişirilerek göze uygulanması, yine anne sütünün göze damlatılması, papatya pansumanı, keçiyoynuzu uygulanması gözü sakinleştirebilir. Eğer bunlar fayda etmezse boy otu tohumu pişirilerek beyaz yakı (şiyaf-ı ebyez) göze uygulanmalıdır. Bunun da faydası olmazsa son çare olarak dağlama önermiştir (İbn Sînâ, C. III, 2017, s. 291). Kaynakların verdiği bütün bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda muhtemelen Gâzân Han'ın Suriye seferinde uğradığı yenilgi kendisinde derin bir üzüntüye sebep olmuş, neticesinde ortaya çıkan hastalık hekimler tarafından ateşin göze vurması sonucu ortaya çıkan kötü huylu remed hastalığı şeklinde teşhis edilerek kaynakların da belirttiği üzere tedavisinde dağlama yöntemine başvurulmuştur.

Bu tedavi yöntemlerine ek olarak gözde meydana gelen hastalıklar için; İmyâl-i Agbâr, baselikun, kuhl, faventis matar, kuhl-i ruşinayâ, kuhl-i remed-i, devâyî şeklinde adlandırılan sürmeler kullanılmıştır³ (Okumuş, 1998, s. 343). Tıp kitaplarının verdiği

² Hilt, birbirlerine zıt olan ateş, hava, su ve toprak maddelerinin insan vücudundaki etkileri sonucunda birbirlerini dengeleyerek yaşamsal faaliyetlerin devamı için gerekli olan sıvılara denilmiştir (Nazar, 2006, s. 45).

³ Sürme, yüzyıllardır birçok kültürde kullanılan ve göz sağlığını korumanın yanı sıra çeşitli göz rahatsızlıklarını tedavi etmek için de kullanılan bir ilaç olmuştur. Gözü kuvvetlendirmek, görüşü

bilgilere göre sürmenin içerisinde cevher katılmıştır ki, bu cevherlerden ilki incidir⁴ (Allsen, 2019, s. 181). İlhanlılarda da göz hastalıklarında özellikle remed hastalığının tedavisinde sürmelerin içerisinde toz halindeki inciler eklenmiştir. Bu uygulama önce Çin’de başlamış akabinde Moğollara geçerek 20. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir (İshâk bin Murâd, 2007, s. 27). *Müntehâb-ı Şifâ*’da inci ve diğer malzemelerin kullanılacağı miktar ve uygulama şekli (“... göyünmüş sedef ve deliksüz incü ikişer dirhem, nişeste bir dirhem, kâfur bir deng. Dükelin döğeler ve eleyeler, hâcet vaktında istimâl edeler” şeklinde tarif edilmiştir (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 55). Göz tedavisinde kullanılan diğer cevherler ise gümüş, bakır sülfat ve lukferules adı verilen bir taştır (İbn Sînâ, 2017, s. 228-229, 241-489). Örneğin; *el-Kanun*’da gümüşün eğer göze sürme gibi çekilirse görmeyi güçlendirip, gözü parlatacağı ifade edilmiştir (İbn Sînâ, 2017, C. II, s. 489).

Tıp metinlerinde, göz sağlığını iyileştirmek için yapılan sürmelerin içine şeker katıldığı bilgisi “... veya katf tohmıylan şekerden sürme düzeler,...(Bayat, 2016, s. 139)” şeklinde yer almıştır. Bunların yanında çeşitli zerûr yani otların toz haline getirilerek göze uygulanması da yaşlılıktan ya da isilikten dolayı ortaya çıkan göz ağrısı tedavileri için uygulanan yöntemler arasındadır. (Baylav, 1953, s. 11, 25; Celâlüddin Hızır, 1990, s. 350; İbn-i Şerif, 2017, s. 193-194; Kiran, 2017, s. 133, 137, 140, 141, 160, 176). Yine bu tür bir uygulama ile ilgili *Müntehab-ı Şifa*’da yer alan bilgiler “... bir dürlü dahı zerûr-ı asfar göz ağrısına ki yaşlılıktan ola fâyide eder ve eski göz ağrısın zâyil eder...”, “...zerûr kâfûrî göz ağrısına ki issilikden ola fâyide eder... (Celâlüddin Hızır, 1990, s. 55)” şeklindedir.

1.3. Olcaytu Han’ın Kolera Hastalığı

Gâzân Han’ın remed hastalığı neticesinde vefatından sonra, kardeşi Olcaytu 19 Temmuz 1304 tarihinde tahta çıkmıştır (Kaşânî, 1384, s. 23; Örs, 1992, s. 66; Spuler, 2011, s. 119). Gâzân Han daha hayatta iken Olcaytu Han’ı veliahtı olarak göstermiş, bunu dönemin devlet adamları huzurunda hem sözlü olarak hem de yazılı olarak ifade etmiştir. Kaşânî’ye göre bu olay şöyle gerçekleşti. Gâzân Han’ın hastalığı ağırlaşınca ölüm halinde, buhranlar ve sekerat içindeyken veliahtlık işinin ısmarlanmasını, sınırlarını belirlemek üzere etrafındakileri huzura çağırıldı. Bundan birkaç yıl önce sözüyle vasiyet ettiği veliahtlığı, yine hatunların, değerli emîrlerin, itibarlı vezirlerin, devlet noyanlarının ve bütün memleket erkânının huzurunda tekrarlayarak onlara güzel öğütlerde ve kıymetli tavsiyelerde bulunduktan sonra, sözlerini yeniden yazdırıp inşa ettirdi.” ve şöyle dedi: “Nicedir

artırmak ve göze parlaklık vermek gibi etkileriyle birlikte, gözden remed, sebel, göz yaşarması ve göz kanlanması gibi rahatsızlıkları da gidermeye yardımcı olmuştur (İshâk bin Murâd, 2007, s. 27).

⁴ İnci sadece tıbbi olarak kullanılmamış, Moğol çağında, aristokratların en çok tercih ettiği mücevher çeşidinden biri olmuştur. Moğol hatunları için atölyelerde işlenerek takıya dönüştürülmesinin yanında tekstilde de kullanılmış, ipek ve pamuklu elbiseler inciler ile süslenmiştir. Bu dönemde artan talebin de etkisiyle Fârs ve Kırmân sahilleri ile adalarda inci avcılığı insanların ana geçim kaynağına dönüşmüştür. İran’ın Moğol hâkimiyetine girdiği dönemde Fârs Eyaleti’nin yöneticileri Salgurlular’dı. Atabeğ Ebû Bekir, Ögeday Han’a karşı çok dikkatli ve gönül alıcı bir siyaset izledi. Körfez’den çıkartılan incilerden bir kısmını düzenli olarak Karakurum’a gönderdi. Böylelikle Moğolların inciye verdiği değer ve düşkünlüklerinin başlama sürecinin adımı atılmıştır. Kullanım alanının genişlemesiyle birlikte tıbbi alanda da kullanılmaya başlanılmıştır (Allsen, 2019, s. 181).

düşünüyorum, kendi görüşümle bakıyorum da tacıma ve tahtıma kardeşimden daha layık bir kaim makam, ulus tahtına ondan daha yakışır bir kimsenin oturabileceğini sanmıyorum” (Kaşânî, 1384, s. 11; Örs, 1992, s. 56).

Yaklaşık 12 yıl sonra 1316 yılında Olcaytu da bir av merasimini bitirip Sultaniye’ye döndükten sonra ateşi yükselmiştir (Kaşânî, 1384, s. 220). Ünlü tabip ve âlimlerin çabalarına rağmen kolera hastalığının belirtilerinden olan kanlı ishal ile birlikte kısa zamanda kilo kaybı yaşamıştır. Yerine veliaht olarak oğlu Ebu Said’i bıraktıktan sonra 10-17 Aralık 1316 tarihleri arasında vefat etmiştir⁵ (Kaşânî, 1384, s. 222; Örs, 1992, s. 247-249; Cyril, 1951, s. 314; Işık, 2012, s. 61-62). Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir. Emîrlerinden Esen Kutluğ ve iki vezirini (Reşîdüddin ile Ali Şah) yanına çağırarak bir toplantı yapmış, bu toplantıda hazır bulunan emîrlere *“Ben bu eziyetten bir kurtuluş göremiyorum. Oğlum Ebu Said’i veliaht seçmişim. Onun emrinden çıkmamanız gerekir. Her ne kadar çok küçük ise de fakat ondan büyük eserler müşahade etmişim. Onu, benden pek çok iyilik gören Çoban’a emanet ediniz”* demiştir (Kaşânî, 1384, s. 69-70).

Buna karşılık bazı kaynaklarda Olcaytu Han’ın veziri Reşîdüddin tarafından zehirlendiği iddiaları vardır. Davadarî, Olcaytu’nun, hatunu Kutlugşâh Hatun’un veziri Reşîdüddin ve hekim Celâleddin ile birleşerek onu zehirlenmeleri sonucu öldüğünü aktarmaktadır (Davadarî. C. 9. s. 288). Diğer bir tarihçi olan Zehebi ise Olcaytu’nun 13 yıl padişahlık yaptığını ve yaşlanmadan 716 hicri yılının ramazan ayında üzüntüden öldüğünü aktarmıştır (Zehebî, 1985, s. 44). Reşîdüddin’in Olcaytu Han’ı zehirlettiği iddiaları ortaya çıkınca Ebû Said Han ve Emir Çoban, veziri Sultaniye şehrine çağırılmışlar, Reşîdüddin, Olcaytu Han’ın ölümüyle ilgili suçlamaları reddederek özel doktoru Celâleddin b. Harran’ı süreci anlatması için çağırmıştır. Sultanın ölümü ile ilgili kendisine yöneltilen *“Han’ı sen mi öldürdün?”* sorusuna karşılık Celâleddin b. Harran: *“Melikin güçlü bir ishali vardı, sürekli geçirip istifa yapacakmış gibi oluyordu. Beni çağırarak hastalıktan bahsetti. Diğer tabipleri de çağırarak Fazlullâh’ın önderliği altında bir konsültasyon yaptık. Hepimiz mide ve bağırsaklarını güçlü kılacak kabızlık ilâçları verilmesi tavsiyesinde bulduk. Sadece Reşîdüddin, Han’ın mide dolgunluğu ve şişmesi olduğundan bahsederek, ilk başta midenin temizlenmesi gerektiğini ve dolayısıyla müşhil verilmesi savında bulundu. Bunun üzerine Reşîdüddin’in tedavisi doğrultusunda Han’a müşhil terkipleri verildi. Sonra akabinde yetmiş defa ishal olarak Han’ın vefatıyla sonuçlandı*

⁵ Olcaytu’nun ölüm haberi, yakınlarını derinden üzmüştür. Moğol geleneklerine uygun olarak, Olcaytu’nun hatunları ve devlet erkânı siyah ve mor renklerde kıyafetler giymişlerdir. Olcaytu’nun hatunları ise, geleneksel yas işaretleri olarak saçlarını ve yüzlerini kazıtarak feryat etmişlerdir. Bu durum, İslami geleneklerle uyumsuz olsa da Moğolların eski dini olan Şamanizm’le bağlantılıdır. Moğollar bu dönemde genel olarak İslam’ı kabul etmiş olsalar da bu tür uygulamalar, eski Şaman geleneklerinin hala canlı olduğuna ve bu geleneklerin bazı unsurlarının İslam döneminde bile devam ettiğine işaret etmektedir. Bu durum, kültürel ve dini dönüşüm sürecinde eski inançların ve adetlerin nasıl varlıklarını sürdürdüğünü gösteren önemli bir örnektir.

Olcaytu’nun naaşı, gerekli teçhiz ve tekfin işlemlerinin ardından, kendisi tarafından daha önce yaptırılmış olan Sultaniye Kalesi içindeki kümbetin mezar odasına defnedilmiştir. Bu mezar odası, Olcaytu’nun kendisi için tasarladığı bir yer olmuş ve onun son istirahatgâhı olarak seçilmiştir (Kaşânî, 1384, s. 222; İnan, 2017, s. 183; Barthold, 1947, s. 529-530; İbn Kesir, 1995, 6804).

(Günaltay, 1991, s. 269-270-271-272-273, 292-293)” demiştir. Reşîdüddin, Harran’ın bu söylediklerini doğrulayınca Emir Çoban Reşîdüddin’e dönüp *"onu sen öldürdün"* diyerek ölüm emrini vermiştir. Ancak hekim Celâleddin b. Harran, sultanın ishal ve kusma sorunu yaşadığını, diğer doktorlarla birlikte tedavi yöntemi ve müşhil verilmesi konusunda fikir ayrılığı yaşadıklarını belirtmiştir. Reşîdüddin’in ısrarı üzerine müşhil verilmiş ve bu durum sultanın ölümüne sebep olmuştur. Yapılan tetkikler ve veziri Reşîdüddin’in Han’ı zehirlediği iddialarının asılsız çıkması üzerine yine aynı kaynakta belirtildiği üzere Olcaytu’nun özel tabibi Celâleddin b. Harran, Han’ın güçlü bir koleraya (Günaltay, 1991, s. 94) tutulmuş olduğunu Emir Çoban’a söylemiştir. Koleranın ağır ve yaygın bir hastalık olduğunu ve tedavi için midenin boşaltılmasını ve perhiz yapılmasının doğru bir yöntem olduğunu anlatmıştır (Günaltay, 1991, s. 275-294). Bu nedenle Reşîdüddin’in, Han’ı yanlış tedavi ettirmediği ve ölümüne sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Onun koleradan dolayı hanın müşhil ile tedavi edilmesini önermesi, dönemin tıbbi uygulamalarına da uygundur. Dolayısıyla Olcaytu Han yakalandığı kolera hastalığı sonucu doğal bir ölüm yaşamıştır.

2. Zehirlenerek Öldürülen Hanlar

Zehir ve zehirle ölümün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Öyle ki İlk Çağlardan itibaren ölümcül etkileri bilinen zehirlerin Roma döneminde yaygın olarak kullanılması ve olumsuz etkilerinin artmasıyla birlikte panzehirler geliştirilmiştir. Özellikle Avrupa’da insanları zehirleyerek sosyal statü yükseltme çabaları, bu alanda uzmanlaşmış kişilerin ortaya çıkmasına neden olmuş, hatta bu iş bir meslek haline gelmiştir (Okumuş, 2007, s. 159-160).

Moğollarda da zehir her dönemde seçkinler ve hükümdarlar için bir tehdit olarak algılanmıştır. Stephen Pow bu durumu *“Moğollar 3 şeyden korkuyorlardı. Zehirlenme, alkolizm ve gut. Bunun için gittikleri her yerde kültürel temasla birlikte yeni bir arayış içerisinde oldular”* şeklinde ifade etmiştir (Pow, 2013, s. 223-224). Belki de sadece bu yüzden Gâzân Han, yirmi dört farklı bitkiden meydana gelen bir panzehri ve tiryâk-i farûk (İbn Sînâ, 2017, V, s. 5; İbn-i Şerif, 2017, s. 149, 349; Baylav, 1953, s. 9) adı verilen bir terkibi birleştirip formüle ederek tiryâk-i gâzânî adını vermiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 173; Lane, 2006, s. 145-146).

Moğollar arasında ateş kutsal sayılmaktadır ve ateş zehri dahi yok etmektedir. Öyle ki 13. yüzyılın keşiş seyyahlarından olan Plano Carpini Batu Han’ın sarayına vardığında kendisine iki ateş arasından geçmesi söylenmiş, ancak o bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine Moğollar *“bu ateşin arasından büyük bir huzurla geçiniz, çünkü bunu efendimize karşı herhangi bir kötü niyetiniz olmasına veya zehir getirmeniz olasılığına karşı yapmaktayız; bu durumda ateş her türlü kötülüğü ortadan kaldırmaktadır* (Plano Carpini, 2000, s. 111)” şeklinde gerekçelerini açıklamışlardır. Görüldüğü üzere Moğollar dışarıdan gelen yabancıların yanlarında getirme ihtimalleri olan zehrin bile ateş karşısında yok olacağını düşünecek kadar zehirden korkmuşlar ve inanışlarına göre önlem almışlardır.

Orta Çağ hanedanlıklarının birçoğunda görüldüğü gibi İlhanlılarda da hanların zehirlenme ihtimaline karşı sarayda aşçılar görevlendirilmiştir. Bunlar sultanın yemeğini pişirip, tadına bakarak hanın önüne getirmekle sorumludurlar. Aşçılar genellikle güvenilir kişiler arasından seçilmiştir. Thomas Allsen’in de dediği gibi imparatorlukta birçok şanslı

kariyerin başlangıcı mutfak olmuştur (Allsen, 2001, s. 127-128). Örneğin; Reşîdüddin Fazlullâh, Gâzân Han'ın hem arkadaşı ve danışmanı hem de tabibi ve aşçısı olmuştur (Kamola, 2013, s. 122; Prazniak, 2019, s. 38-40; Shinno, 2016, s. 27; Mazlumi, 2018, s. 11; Browne, 1921, s. 103.) Ayrıca Memlûk kaynaklarında da Gâzân Han ve oğullarının Reşîdüddin'in elinden başka kimsenin elinden yemek yemediği, Reşîdüddin'in yemekleri gümüş kaplara, altın tepsilere, fincanlara koyarak kendi eliyle Han'a ikram ettiği şeklinde bilgiler mevcuttur (Blochet, 1910, s. 134; al-'Azzawi, 1935, s. 456; al-Safadi, 1990, s. Brack, 2020, s. 219; Respass, 2020, s. 161.)

2.1. Abaka Hanın Şüpheli Ölümü

İlhanlı hanlarından Abaka Han İlhanlı ordusunun Memlûkler karşısında uğradığı büyük hezimet sonucunda 1 Nisan 1282 tarihinde Hemedan yakınlarında vefat etmiştir. Bazı kaynaklar hastalığın adını belirtmeyerek bir hastalık sonucu vefat ettiğini (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s.125-126; Abu'l-Farac, 1999, s. 609; Aksarayî, 1999, s. 106) diğer kaynaklar ise zehirlenerek öldüğünü (Galstyan, 2005, s. 54; Spuler, 2011, s. 88; Roux, 2020, s. 398; Kiragos, 2007, s. 223) kaydetmişlerdir.

Abaka, kardeşi Mengü Timur'u Memlûkler üzerine gönderdikten sonra Şam'a geçmiştir. Burada ordusunun başarısız olduğu haberini aldıktan sonra, Bağdat'ta bulunduğu sırada kardeşinin ölüm haberini de öğrenmiştir. Bu olaylar, Abaka'nın liderlik yetenekleri ve İlhanlı Devleti'nin bölgedeki durumu üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Öyle ki Mengü Timur'un savaşta uğradığı başarısızlık, Abaka'nın stratejik planlarını sorgulatmış ve buna kardeşinin ölümü de eklenince onun ruh halinde derin etkiler bırakmış olmalı ki kendisini içkiye vermiştir. İlerleyen zamanlarda Bağdat'tan ayrılarak Hemedan emîrlerinden Melik Fahrüddin Minuçîhr'in sarayında günlerini eğlenerek geçirmiştir. Yine bir eğlence sırasında Abaka Han dışarı çıktığında şuurunu kaybetmiş ve hayaller görmeye başlamıştır. Bu olay *Câmiu't-Tevarîh*'de şu şekilde anlatılmaktadır; Abaka Han korucuya ağaçların dallarında siyah renkli bir kuş göstermiş, ardından “o siyah kuş da nedir?” diye sormuştur. Sonrasında korucuya “onu okla vur” diye emretmiştir. Yanındakiler ne kadar dikkatle bakarlarsa baksınlar kuşu görememişlerdir. Bu olayın ardından Abaka Han birdenbire gözlerini kapamış ve orada vefat etmiştir⁶ (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 125-126; Abu'l-Farac, 1999, s. 609; Aksarayî, 1999, s. 106; Lane, 2006, s. 161).

Abaka Han'ın zehirlenerek öldüğünü iddia edenler arasında en başta A. G. Galstyan gelmektedir. Ona göre, Abaka Han Şemseddin Cüveynî tarafından zehirletilmiştir (Galstyan, 2005, s. 54). Spuler de Abaka Hanın, Hristiyanlarla olan yakınlığından ve onları himaye etmesinden dolayı zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmiştir (Spuler, 2011, s. 88). Ebu'l-Ferec eserinde, Abaka Han'ın Cüveynî'nin verdiği zehirle öldürüldüğünü, ayrıca, bu olayı öğrenen şehzade Argun'un, amcası Ahmed Teküder'den bununla ilgili bilgi istediği ve isteğinin kabul edilmemesi durumunda suikaste onun da parmağının olabileceğini

⁶ Geleneksel Şamanizm'de ruhun hayvan biçimli bir görünümü vardır. Söz konusu hayvan da genellikle bir kuştur. Zaten ruhlara kılavuzluk eden şamanın kendisi de kaz, kuğu, kartal, şahin gibi bir kuş biçimindedir (Uno Harva, 1959, s. 196).

düşündüğünü kaydetmiştir. Ebu'l-Ferec'e göre, Cüveynî'nin Argun'un hükümdarlığı döneminde, onun emriyle idam edilmesi bu konuyla ilgilidir (Abu'l-Farac, 1999, s. 616-617). Reşîdüddin her ne kadar Abaka Hanın yeme içmede aşırıya kaçtığından dolayı vefat ettiğini belirtse de (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 125-126), aynı müellif eserinin başka bir bölümünde Ahmet Teküder dönemini anlatırken Şemseddin Cüveynî'nin Abaka Hanı zehirlenmekle itham edildiğinden bahsetmektedir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 135). Abaka Han'ın zehirlendiğine ilişkin yukarıda bahsi geçen kayıtlar ve Şemseddin Cüveynî'nin durumu, Abaka Han'ın vefatından sonra Argun Han'ın gelmesini beklemeden başta Şemseddin Cüveynî'nin desteğiyle tahta Ahmet Teküder'in geçmesi Abaka Hanın zehirlendiğini doğrular niteliktedir. Çünkü muhtemelen kendisi ile iş birliği yapan Cüveynî'ye, Ahmet Teküder ceza vermek bir tarafa ona yöneltilen tüm suçlamaları ortadan kaldırmış ve konumunda herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Argun Hanın her fırsatta Ahmet Teküder'den Şemseddin Cüveynî'nin yargılanmasını istemesi ancak bir sonuç alamaması, Argun Han'ın başa geldikten sonra Şemseddin Cüveynî'yi bizzat ortadan kaldırması ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla Abaka Han'ın ölümü ve zehirlenmesi konusunda her ne kadar net bilgiler yoksa da tahta geçiş sürecinde yaşanan siyasi hadiseler ve kaynakların verdiği bilgiler onun zehirlenerek öldürüldüğünü kanıtlar niteliktedir.

2.2. Ebû Said Bahadır Han

Babası Olcaytu Hanın (ö. 1316) vefatı sırasında Horasan valiliği görevinde bulunan Ebû Said Bahadır Han atabegi Emîr Sevinç tarafından başşehir Sultâniye'ye götürülerek henüz on iki yaşında olmasına rağmen hükümdar ilân edilmiştir (1317). Tahta çıktığında çocuk yaşta olması sebebiyle devlet bir süre Atabeg Sevinç tarafından idare edilmiştir. Ebû Said Bahadır Han, Emîr Çoban'ın kızı Bağdat Hatun'u kocası Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin'den boşatarak onunla evlenmiş, bu durum siyasi bir krize neden olmuştur (Ma'denken, 1375, s. 144; İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. IX, s. 272-273; İbn Kesîr, 1995, C. XIV, s. 233, 237; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 131-134; Browne, 1956, C. III, s.55-56; Lambton, 1953, s. 322; Uzunçarşılı, 1930, s. 78-79; Melville, 1992, s. 207).

Kaynakların verdiği bilgilere göre eşi Bağdat Hatun'a çok düşkün olan Ebû Said Bahadır Han (İbn Tağrıberdî, 1985, C. 3, s. 381; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 139-140) bu defa da yeğeni Dilşad Hatun'a gönül vermiş, anlaşılan bu durum onun zehirlenerek 30 Kasım 1335 tarihinde ölümüne sebep olmuştur. Bazı kaynaklar Ebû Said Han'ın vefatını yeğeni Dilşad hatuna ilgi gösterdiğinden dolayı (İbn Battûtâ, s. 168; Spuler, 2011, s. 143; Grousset, 2009, s. 427) bazı kaynaklar ise Bağdat Hatun'un Ebû Said Han'ın emriyle öldürülen babası Emir Çoban'ın öcünü almak için zehirlediğini kaydetmişlerdir (Ma'denken, 1375, s. 144; İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. IX, s. 272-273; İbn Kesîr, 1995, C. XIV, s. 233, 237; Hâfız-ı Ebrû, 1317, s. 131-134; Browne, 1956, C. III, s.55-56; Lambton, 1953, s. 322; Uzunçarşılı, 1930, s. 78-79; Melville, 1992, s. 207; Howorth, 1970, C. III, s. 610-612; Boyle, 1968, s. 411; Jackson, 1983, s. 374-377; Uzunçarşılı, 1967, s. 615-616, 619; Melville, 1992, s. 877). Roux ise Ebû Said Bahadır Hanın kendi veziri olan Kvadja tarafından zehirlendiğini iddia etmektedir (Roux, 2020, s. 436).

Ebû Said Han'ın ölümünden sonra çocuğu olmadığından ve hayattayken tahta geçecek

veliahdı belirlemediğinden, hanedan mensupları arasında taht kavgaları başlamıştır. Bu olayın sonucunda devlet parçalanmış ve İlhanlı Devleti yerini mahalli hanedanlara bırakmak zorunda kalmıştır.

3. Siyaseten Katledilenler

Türklerde devletin başında bulunan hükümdarların mutlak yetkilerine, örf-siyaset haklarına dayanarak verdikleri en ağır ceza, şüphesiz ölümdür. Türk-İslâm devlet anlayışı, hükümdarın bu yetkisine bağlı olarak gelişen durumu “siyaseten katl” olarak adlandırmıştır. “Siyaset” kelimesi de hükümdarın daha ziyade devlet yönetimi ile politika gerekleri dolayısıyla verdiği ölüm cezası anlamına gelmektedir (Mumcu, 1963, s. 1-2; Heyd, 1973, s. 192, 259; Göksu, 2010, s. 1001-1002; İncalçık, 1959, s. 69-77, Köprülü, 1983, s. 71-79; Arık, 1999, s. 49). Türk örf hukuku ile devlet geleneğinde, mutlak bir otoriteye sahip olan hükümdarın, kudretinin son sınırı olarak ölüm cezası verebilme yetkisinin bulunduğu kabul ve ifade edilmiştir (Yusuf Has Hâcib, 1947, s. 424, 45; Ögel, 1972, s. 265; Nizâmü'l-mülk, 1976, s. 74-75, 145; Sadri Maksûdî, 1947, s. 285-286; Köymen, 1966, s. 31; Köymen, 1983, s. 31; Mumcu, 1963, s. 25-26; Göksu, 2010, 1002; Grigor, 1954, s. 31; Köprülü, 1983, s. 71-79)). Hükümdarın ceza verme yöntemlerinden biri olan boğdurulma, Türk devletlerinde geleneksel olarak uygulanan bir ölüm cezası yöntemidir. İslâmiyet öncesine dayanan ve daha sonraki dönemlerde de görülen “kut” anlayışı dikkate alınarak hanedan üyelerinin kanının dökülmesi uygun görülmemiştir. Bu anlayıştan dolayı genellikle devlete ihanet eden, halka zulmeden, taht kavgaları ya da din değişikliği sebebiyle hanedan üyeleri özellikle yay kirişi ile boğdurulmuştur (Roux, 1999, s. 75; Koca, 2000, s. 72). İlhanlı hanlarında da aynı anlayış devam etmiş ve bazı hükümdarlar kanları akıtılmadan yay kirişi ile öldürülmüşlerdir (Grigor, 1954, s. 31).

3.1. Ahmed Teküder Han

Abâkâ Han'ın ölümünün ardından ilk Müslüman İlhanlı hükümdarı⁷ Ahmed Teküder Han, hatunlar, şehzadeler ve emirlerin desteğiyle 21 Haziran 1282 tarihinde iktidara gelmiştir. Han'ın, iki yıldan fazla süren hükümdarlığı sonucunda Argun Han ile girdiği mücadeleyi kaybetmesi sonucunda 10 Ağustos 1284 tarihinde yay kirişi ile boğdurularak öldürülmüştür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 148). Ahmed Teküder Han'ın ölüm haberini veren İbn Tağrıberdî hadisenin nasıl olduğunu anlatmaktan ziyade onunla ilgili kendi değerlendirmelerine yer vermiştir: " 683 yılında (1284-1285) Tatar Meliki Ahmed b. Hülagû Han b. Tulu Han b. Cengiz Han vefat etti. O kudretli, ileri görüşlü ve halkına çok iyi davranan bir hükümdar idi. Müslüman olduktan sonra camiler ve mescitler bina etmişti. O dinin kuralları dışına asla çıkmamış ve yaptığı her iş şeriata uygun olmuştur" (İbn Tağrıberdî, 1361/1942, C. VII. s. 362).

Ahmet Teküder Han'ın ölüm sebebi kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak Argun Han, babası Abaka Han'ın ölümünde amcası Teküder'in Şemseddin Cüveynî ile iş birliği yaptığını düşünmesi ve babasının vefatından sonra ise kendisinin gelmesini beklemeden başta Şemseddin Cüveynî'nin desteğiyle tahta Ahmet Teküder'in geçmesi onu amcasına karşı yanlı bir tavır sergilemesine neden olmuştur. Bütün bunlara ek olarak

⁷ Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. (Akkuş, 2020, s. 148-163).

Ahmet Teküder Han'ın Müslümanlığı kabul edip, diğer dinlere karşı olan olumsuz tavır sergilemiştir. Nitekim, Moğollarda dini müsamaha Cengiz Yasası'nın temel maddelerinin başında gelmektedir (Arsal, 1947, s. 171). Teküder Han, Cengiz Han döneminden beri süregelen “diğer dinlere karşı hoşgörölü olma” politikasını terk etmiş ve İslamiyet yanlısı bir tavır sergilemiştir. Han, tahta çıktığında verilen toyda bütün şehzadeler ve devlet erkani içki ve eğlenceye katılmasına rağmen Teküder Han Müslüman olduğu ve Ahmed adını aldığı için şarap içmemiş sadece kıymız içmekle yetinmiştir. Kendisinden önce gelen hanların izlemiş olduğu ananevi dini siyaseti terk etmiş ve İlhanlı sarayında yer alan bütün dinlere karşı bir mücadele içerisine girmiştir. Nitekim, bu amaçla Hristiyan nüfuzunu tasfiye etmiş, kiliseleri camiye çevirmiş, papa tarafından Moğolları Hristiyanlaştırmaları için gönderilen birçok Fransisken papazını da idam ettirmiştir (Akkuş, 2020, s. 152; Spuler, 2011, s. 239, 252; Roux, 2020, s. 403). Ahmed Teküder Han'ın bu tutumu, sadece Hristiyanlık değil, aynı zamanda diğer inanç gruplarıyla olan ilişkileri de etkilemiştir. Öyle ki, bu dönemde çok sayıda Budist mabedi zarar görmüştür. Ahmed Han'ın İslam yanlısı politikaları, Hristiyan ve Budist topluluklar arasında ciddi bir endişe yaratmıştır. Cengiz Han'ın hoşgörölü yönetim geleneğini terk etme, özellikle Gayr-i Müslim Moğollar tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle, Hristiyanlar ve Budistler, durumu Büyük Han Kubilay'a şikâyet etmişlerdir. Kubilay Han, bu memnuniyetsizliği dikkate alarak duruma müdahale etmiş ve Argun Han'a Suriyeli İsa adındaki bir Hristiyan'la berat göndermiştir. Argun Han bu durumu kullanarak papalığa dahi müracaat etmiştir (Akkuş, 2020, s. 153; Spuler, 2011, s. 252; Roux, 2020, s. 404-405). Ahmet Teküder Han'ın seleflerinin aksine Müslüman yanlısı bir siyaset gütmesi, Hristiyan olan vasalları arasında tepkiyle karşılanmış, özellikle Ermeni Kralı ve Gürcüler Teküder Han'a tepki göstererek, Han'ın muhaliflerinin yanında yer almışlardır. Ayrıca İlhanlı şehzadeleri ve emirlerinin büyük bir kısmının Budist olması, devlet düzeninin ve rejiminin değişme ihtimaline karşı fanatik bir Budist olan Argun etrafında birleşmelerine sebep olmuştur (Akkuş, 2020, s. 165; Galstyan, 2005, s. 72; Spuler, 2011, s. 91; Roux, 2020, s. 405). Bütün bu yaşananlar Moğol yönetiminin Hristiyan topluluğa ve diğer dinlere karşı duyduğu önemi göstermektedir. Argun Han'ın bu durumu lehine kullanarak papalığa taşınması, vasalların ve Moğol emirlerinin taraf değiştirmesi diğer din toplulukların Moğol yönetimi ile olan ilişkilerinin ne kadar kritik olduğunu göstermektedir. Görüldüğü üzere Teküder'in saltanatının kısa sürmesi ve akabinde öldürülmesinde, Moğol emirlerinin başka bir dine geçişi kabullenememesi ve Müslüman olmayan azınlıkların destekleri önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, iç çatışmalara ve siyasi istikrarsızlığa yol açmış, Teküder'in otoritesini zayıflatmıştır. Moğol hanedanları arasındaki iktidar mücadeleleri de bu süreci derinleştirmiştir. Bu durum dini siyasetin diplomasi üzerindeki etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

3.2. Geyhatu Han

Argun Han'ın ölümünün ardından toplanan kurultay sonucunda Argun'un Anadolu'da bulunan kardeşi Geyhatu Han 23 Temmuz 1291 tarihinde tahta geçmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 177; Galstyan, 2005, 145; Spuler, 2011, 90; Yuvalı, 2009, s. 28; Ekici, 2012, s. 42; Erdem, 1995, s. 310.). Geyhatu Han kısa bir süre sonra 2 Eylül 1292 yılında Salı günü

Tebri'ze bağlı olan Tasu adlı bir bölgede ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Reşîdüddin'in belirttiğine göre Geyhatu'nun tabiplerinden olan Rebîbü'd-devle ve Safîü'd-devle Han'ı tedavi etmek için çok uğraşmışlar, Geyhatu ancak kırk günün sonunda sağlığına kavuşabilmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 181). Dirayetsiz ve müsrif bir hükümdar olan Geyhatu döneminde bilhassa Anadolu halkı büyük sıkıntılar çekmiştir. Kendisi zalim karakterli olmamasına rağmen israf sebebiyle ihtiyaç duyulan parayı temin için İlhanlı memurları halka zulmetmişlerdir. (Spuler, 2011, s. 100; Turan, 2011, s. 630-631). Geyhatu hanedan üyelerine karşı da son derece haksız davranışlarda bulunmuştur. Yeğeni ve Horasan Valisi Gâzân'ın kendisini ziyaret etmesine izin vermediği gibi şehzade Baydu'ya da haksız yere hakaret etmiştir. Bu durum hem halk hem de Moğol ümerası arasında ona karşı hoşnutsuzlukların başlamasına sebep olmuştur (Roux, 2020, s. 408; Grousset, 2009, s. 416; Yuvalı, 2019, s. 252). Hükümdarın bu uygulamalarından sonra şehzade Baydu, devlet adamlarının desteğini aldıktan sonra Tebriz üzerine yürümüş ve Hemedan civarında yapılan savaşta Geyhatu'yu mağlup etmiştir. Muga'n'a kaçan Geyhatu yakalanarak 24 Mart 1295 yılında yirmi dört yaşındayken Baydu'nun askerleri tarafından kanı akıtılmadan yay kirişi ile boğdurulmak suretiyle öldürülmüştür (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, 186; 'Abbas İkbâl Aştıyani, 1365/1985; s. 252; Abû'l-Farac, 1999, s. 641-643; Peter Jackson, 2004, s. 345; Yuvalı, 1996, s. 45; Spuler, 2011, 102; Köprülü, 1983, s. 101; Akkuş, 2020, s.186; Ekici, 2012, s. 137).

3.3. Baydu Han

Baydu, Geyhâtû'ya karşı kazandığı zaferin kendisine verdiği hakka dayanarak hükümdarlığını ilan etmiştir (24 Mart 1295) (Spuler, 2011, 101; Galstyan, 2005, s. 145; Abû'l-Farac, 1999, s. 647; Baydu'nun ilk işi bir ferman çıkararak selefi Geyhâtû'nun öldürülmesini haklı çıkarmak olmuştur. Baydu bu fermanında Geyhâtû Han döneminde yapılan hatalardan ders çıkarıldığını ve bu hataların bir daha tekrarlanmayacağını taahhüt etmiştir. Ancak buna rağmen Gâzân Han'ın güçlü muhalefeti ile karşılaşmış ve Gâzân Han'ın kendisinde karşı başlattığı taht mücadelesini kaybederek 5 Ekim 1295 tarihinde Gâzân Han tarafından idam edilmiştir (Abû'l-Farac, 1999, s. 657; Spuler, 2011, s. 102, 103; Roux, 2020, s. 416; Kaymaz, 2011, s. 181; Yuvalı, 1996, s. 252; Sağlam, 2015, s. 69-70; Bademci, 2018, s. 193; Özgüdenli, 2009, s. 103-109; Subaşı, 2015, s. 147-149; Grousset, 2009, s. 416).

4. İlhanlı Hanlarının Ölümsüzlük Arzusu

İnsanlık tarihi kadar eski olan ölümsüzlük düşüncesi, insanın ölümlü olduğunu kabul etmesinin ardından, içindeki kabul edilemeyen "ölümsüz olma arzusunun" yanıt arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Öyle ki, insan, ölümün kaçınılmaz ve belirsizliği karşısında hissettiği zayıflığı, çaresizliği aşmak için sonsuz yaşam ve ölümsüzlüğü bulmayı arzulamıştır. Bu arayış, ölümün sınırlarını aşma ve varoluşu sürekli kılma isteğinden gelmektedir. Ölümün getirdiği belirsizlik ve sonluluk hissi, insanı ölümsüzlük peşinde bir umut ve çaba içine sürüklemiştir. (Piyadeoğlu, 2021, s. 482). Nitekim insanoğlunun bu arzusu daha doğrusu korkusu hem modern hem de alternatif tıp yöntemlerinin gelişmesini sağlamış, bilime farklı bir açıdan ışık tutmuştur.

Her çağda ve her dönemde olduğu gibi Moğol hanlarında da güçlü bir ölümsüz olma

arzusu vardır. Ruhun ölümsüzlüğü inancını benimseyen Tao geleneğinde ölen bireyin bedeniyle birlikte ruhunun da toprağa gömüldüğüne, saf ruhun ise yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır (Yitik, 2011, s. 12). Moğollar, Taoizmle Çin'in istila edilmesiyle karşılaşmışlar ve bu din Moğol kavimleri arasında hızla yayılmaya başlamıştır (Akkuş, 2020, s. 104-105). Nitekim, Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu olan Cengiz Han da ölümsüz olma arzusuyla 1219 yılında İrtiş sahilinde bulunduğu sıralarda ününü duyduğu ve kendisini ölümsüz kılacak bir iksir hazırlayabilecek olan ünlü Taoist rahip Çang-Çuen'i (Şang Şun) yanına getirtmiştir. Rahip, Cengiz Han'ın yanına geldiğinde Çang-Çuen'e “ölümsüzlük için bir ilacı olup olmadığını” sormuş, fakat Çang-Çuen “hayatı uzatmanın birçok yolu vardır ama ölümü engellemenin çaresi yoktur” demiştir. (Barthold, 2019, s. 459-460; Roux, 2020, s. 223; Jagchid, 2018, s. 10-12; Grousset, 2009, s. 277; Akkuş, 2020, s. 105; Sarıkıoğlu, 2005, s. 219-222). Çang-Çuen buradan ayrılmadan önce Cengiz Han Taoist rahip adına 11 Nisan 1223 tarihinde bir ferman hazırlatmıştır. Bu fermanla Cengiz Han dinlere ve din adamlarına vermiş olduğu imtiyazlar onun dini siyasetlerinin bir gereğidir (Akkuş, 2020, s. 108-109). Cengiz Han ile başlayan bu ölümsüzlük arzusu Argun Han ile devam etmiş olmasına rağmen kaynaklarda hanların ölümsüzlük arzusuna dair bilgiler sınırlıdır. Yine de bu arzunun İlhanlılarda tıp ilminin gelişmesindeki başlıca etmenlerden biri olduğu kesindir.

4.1. Argun Han

Argun, amcasına karşı gerçekleştirdiği isyanda Budizm'i destekleyerek, İslam karşıtlığı temelinde bir mücadele yürütmüş ve bu mücadelesinde önemli bir başarı elde ederek 11 Ağustos 1284'te tahta oturmuştur (Akkuş, 2020, s. 152). Argun Han, öncelikle taht kavgaları ile bozulan iç düzeni tekrar sağlamak için uğraşmıştır. Sonrasında ise Tebriz'de olduğu sırada hem teşhis edilemeyen hastalığından kurtulmak hem de ömrünü uzatmak için Budist bahşilerin önerilerine başvurmuştur. Nitekim bu dönemde kendisi de koyu bir Budist olan Argun Han, amcası döneminde yıkılan Budist mabetlerini tamir ettirmiş, Argüniye de yaptırdığı saray içerisine de bir Budist mabedi yaptırmıştır. Ayrıca, Hindistan'dan birçok Budist din adamını da İlhanlı topraklarına getirtmiştir (Barthold, 1975, s. 80; Bausani, 2002, s. 226; Spuler, 2011, s. 205; Akkuş, 2020, s. 166; Roux, 2020, s. 405).

Han'ın hastalığı ve ölümsüzlük arzusuyla, Hint bölgesinden gelen bir bahşi kendisine uzun ömür vaadinde bulununca Han, hiç tereddüt etmeden “uzun ömür nasıl oluyor?” diye sormuş, bahşi ise “özel bir ilaçla” diye cevap vermiştir. Han bahşilere o kadar inanmış ve güvenmiş ki hemen onu hazırlaması için emir vermiş ve hiç şüphe duymadan kullanmıştır. Argun Han bahşinin hazırladığı içerisinde kükürt ve cıva bulunan macunu sekiz ay yemiştir. Ardından da kırk günlük oruca başlamıştır. Bu orucun bitiminde kendisini daha genç hissetmesi gerekirken Arran kışlağına yöneldiği sırada aniden hastalanmıştır (Cyril, 1951, s. 309-310). Hanın hizmetinde bulunan tabip Hacı Emînü'd-devle ve yanındakilerin uyguladıkları tedavilerle Argun Han tekrar sağlığına kavuşmuştur. Ancak kısa bir süre sonra bir bahşi gelip bu defa Han'a üç kadeh içki içirmiştir. Bundan sonra hastalık tekrar nüksetmiş ve Argun Han kalıcı bir felç geçirmiştir. Tabipler tarafından uygulanan tedaviler sonuç vermeyince, hekimlerden bazıları nazar değdiği, kimileri sadaka dağıtmalarının iyi olacağını, diğerleri de kamların şane (omuz kemiği) falına baktığını ve hastalığın nedeninin

sihir olduğunu söylemişlerdir. Olayın sorumlusu olarak gördükleri Han'ın hanımlarından Tuğçak Hatun'a da önce sopa vurmuşlar, ardından hatunu nehre atmışlardır (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 168, 170-171; Spuler, 2011, s. 96; Abu'l-Farac, 1999, s. 637; Cyril, 1951, s. 309-310). Bu olayla eş zamanlı olarak Argun Han bir rüya görmüştür. Rüyasında korkutucu bir kadın Argun'u göğsünden yakalayarak “*Gel ve efendimize döktüğün masum kanların hesabını ver*” demiştir. Argun şaşkın bir şekilde “*Hangi efendi, dünyanın efendisi ben değil miyim?*” diye sormuştur. Kadın ise sert bir ses tonuyla “*dünyanın efendisi bir başkası*” demiştir. Bu söz üzerine Argun paniğe kapılarak bahşileri ve rahipleri çağırmış, onlara danışarak bu efendiden nasıl kurtulabileceğini sormuştur. Bahşiler, Argun'un sayısız masum kişiyi öldürdüğünü ve onların hesabını verecek bir ruhun gelmiş olabileceğini, ancak bol sadaka vererek bu ruhtan kurtulabileceğini belirtmişlerdir. Sonuçta Argun, tüm esirleri azat ettiğini ilan ederek cömertçe sadaka dağıtmaya başlamıştır (Crucis, 2018, s. 60-61). Hatta sıhhatine kavuşması için Nestûrî kasidesi yazılmıştır (Spuler, 2011, s. 240). Ancak hastalığı iyice şiddetlenen Argun Han 10 Mart 1291 tarihinde vefat etmiştir (Reşîdüddin Fazlullâh, 2013, s. 172; Spuler, 2011, s. 97; Roux, 2020, s. 407).

Argun Han'ın ölümsüzlük arzusuyla kükürt ve cıva olan karışımı⁸ içmesi çok manidardır. Çünkü kükürt ve cıva eski dönemlerden itibaren hem elementin değiştirme ve dönüştürme özelliğinden ötürü simya ilmî ile ilgilenen kişiler tarafından⁹ (Beer, 2003, s. 24) hem de tıbbi¹⁰ olarak kullanılmıştır (Ronan, 2003, s. 193; Tokyürek, 2023, s. 554; Wujastyk, 2016, s. 94; Prakash, 2024, s. 1-2).

Budist düşüncesine göre, doğru yolu bulamayan ve kötü düşünceden arınmamış bireylerin arınması ifade edilmektedir. Bu arındırma işlemi ise cıva gibi temiz bilinç sayesinde yapılmaktadır. Altın bir ruha sahip olan kişi cıvanın arındırma özelliği sayesinde olgun bir kişi hatta tanrısal bir mertebeye ulaşacaktır (Eliade, 2013, s. 342; Tokyürek, 2023, s. 558). Bu nedenle, değersiz bedenlere sahip olan canlılar cıva aracılığıyla altına, yani

⁸ İslam tarihinde kimyanın öncülerinden olan Câbir İbn Hayyân'a (720-813) göre madenler cıvadan oluşmuş ve kükürtle katılmıştır. Câbir'e göre cıva ve kükürt birer element değil, her tür maddenin oluşumunu sağlayan temel ilkedir. Cıva ve kükürtün mükemmel oranda birleşmesiyle altın meydana gelmiştir. Saflık ya da orandaki eksiklikler sonucu ise diğer elementler oluşmuştur (Topdemir, 2012, s. 90; Holmyard, 1957, s. 72-73).

⁹ Cıvayla ilgili eski dönemlerde farklı açıklamalar yapılmıştır. Bunlardan biri ise; Brahman Jyotisharaja'nın Buddha'ya kırmızı bir toz sunması ile alakalıdır. Bu toz, cıva sülfür türlerinden biri olan cinnabar olarak bilinmektedir. Cinnabar, kükürt ve cıvadan oluşan bir mineral olup, cıvayı, ısıtma yoluyla kükürtünden ayırarak elde edilmektedir. Kristal cinnabar üretmek, cıva ve kükürtü yeniden birleştirmekle mümkündür. Bu ise kimyasal olarak sürecin tersine çevrilmesidir. Cinnabar'ın bu dönüşümü, elementlerin doğasının değişkenliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, söz konusu ayırıştırma işleminin hem Hint hem de Çin simya geleneklerinin temelini oluşturduğu ifade edilmiştir (Beer, 2003, s. 24).

¹⁰ Tıpta kükürt ve cıva kullanımı ise çok eskilere dayanmaktadır. Eski Yunanlar cıvayı merhemlerde kullanırken, Eski Mısırlılar ve Romalılar onu yüzü deforme eden kozmetik ürünlerinde tercih etmişlerdir. Cinnabar, yaygın bir cıva cevheri olarak, özellikle geleneksel Çin ve Hint tıbbında çeşitli ilaçlarda önemli bir yer edinmiştir Ronan, 2003, s. 193; Tokyürek, 2023, s. 554; Wujastyk, 2016, s. 94; Prakash, 2024, s. 1-2).

Buddha'ya dönüşmeye çabalarlar. Burada amaç, ruhun tekâmülünü, kurtuluşunu ve özgürlüğünü sağlamak için bir ruh durumu geliştirmektir. Buddha'nın hedefi, altınla aynı özden oluşan ruhu kurtuluşa ulaştırmaktır (Eliade, 2013, s. 343-352; Tokyürek, 2023, s. 561; Wujastyk, 2016, s. 95; Mitford, Miranda, 2008, s. 45). Han'ın koşulsuz güvenip inandığı bahşiler de¹¹ Han'ı tedavi etmek için cıva ve kükürt karışımını kullanmışlardır. Bahşiler, bu elementi Han'da bulunan rahatsızlığı gidermek hem de ölümsüzlük arzusu ile cıvanın tıbbi ve kudsi kullanımından eş zamanlı faydalanarak yapmışlardır¹². Çünkü Budizm de beden ve ruh bir bütün olarak ele alınmakta ve ruh ile bedenin birlikte tedavi edilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır (Arslan, 2015, s. 675-694).

Cıvanın bu kudsiyeti yanında tıpta tedavi edici bir madde olarak ömrü uzatmak, gençliği geri kazandırmak ve fiziksel sağlık ile zihinsel keskinliği artırmak amacıyla kullanılmıştır (Wujastyk, 2016, s. 95). Ancak uzun süre ve yüksek dozda alındığında metal yükü ile bireyin vücudunda yoğunlaşarak birçok kronik hastalığa neden olmaktadır. Nitekim cıva vücuda girdiğinde sinir sistemi, kemikler, böbrek, akciğere zarar vermekte, enzim gruplarının işlevlerini engelleyerek metabolizmayı bozabilmektedir. Uzun süreli maruziyet, kanser gibi ciddi hastalıklara yol açabilecek genetik hasarlara da neden olmaktadır (Arslan & Yenilmez & Özkan, 2018, s. 34-35; Ibrahim & Froberg & Wolf, 2006, s. 69; Govind & Madhuri, 2014, s. 20). Ağır metalin meydana getirdiği bu toksik etkinin sonucunda oluşan sağlık problemlerinin çoğunda tedavi imkânları kısıtlı olup sıklıkla ölüm gözlenebilmektedir (Özbolat, & Tuli, 2016, s. 504-505).

Bahşiler, Argun Han'ı fiziki olarak tedavi etmek hem de ölümsüzleştirmek için cıva ve kükürt bileşimini kullanmışlar değersiz bedene sahip olan Han'ın altın gibi değerli olan ruhunu tanrısal bedene erdirmeyi amaçlamışlardır. Ancak Han'ın vücudunda meydana gelen ağır metallerin birikimi sonucunda muhtemelen diğer organlarının da zarar görmesiyle vefat etmiştir.

Sonuç

Ölüm biçimi kadar karmaşık, çok yönlü ve çok boyutlu bir konuyu tarihi süreç içinde incelerken onun nedenlerini; salgınlar, müdahale sonucu siyaseten katledilenler ve zehirlenenler açısından “maruz kalınan” ölüm olarak ele almak daha makuldür. Diğer bir ölüm biçimi ise müdahalesiz kendi vaktinde çeşitli sebeplere dayalı olarak yaşanan doğal ölümlerdir. Tarihte ölüm, tüm insanlık için eşit ve nihai bir son olarak görülmüş, bu durum sıradan insanları özellikle de hükümdarları sürekli bir korku ve belirsizlik içinde bırakmıştır. Ölüm korkusu, İlhanlı hanlarının en yakınındaki vezirlerinin çoğu zaman tabipler arasından seçilmesine neden olmuştur. Şüphesiz hükümdarlar için korkunun bir diğer önemli sebebi, ölüme maruz kalmaktır. İlhanlı hanlarının ölüm biçimlerinin ele

¹¹ Spuler, 2011, s. 92-93; Akkuş, 2020, s. 166.

¹² Cıva, geleneksel Tibet tıbbında halen kullanılmaktadır. Cıva elementinin tedavi ediciliği yanında kutsallığı ile ilgili olarak Tibet'in kutsal lideri olan Dalay Lama “Biz bunu yıllardır kullandık ve etkinliğine inanıyoruz ve kullanmaya devam edeceğiz. Batının cıva kullanımıyla ilgili endişeleri var ve bu da cıvanın kutsallığı için rahatsız edici”. Şeklinde belirtmiştir. Nitekim, bu cümleden cıvanın tek bir yönüyle kullanılmasını doğru bulmadığı anlaşılmaktadır (Tokyürek, 2023, s. 555).

alındığı bu çalışmada, hanlar arasında da ölüme maruz kalanlar tespit edilmiştir. İlhanlı Devleti'nde bazen iktidar hırsı, öz alma duygusu bazen de idarede liyakatsızlık müdahale ile ölümlerin gerçekleşmesine sebep olmuştur. Abaka Han'ın en güvendiği devlet adamlarından biri olan Cüveynî'nin, hanı zehirletmesiyle başlayan bu ölümler, oğlu Argun Han'ın babasının ölümüyle alakalı olduğu düşüncesiyle amcası Ahmed Teküder'i öldürtmesiyle devam etmiştir. Bunun yanında hanların tecrübesizliği, sefahate düşkünlüğü ve yaptığı israflı harcamalar sonucu devletin ve halkın zarar görmesi nedeniyle Geyhatu Han'ın Baydu'nun askerleri tarafından kanı akıtılmadan yay kirisi ile boğdurularak öldürülmesi, bir devlet geleneğine dayanılarak uygulanan ölüm biçimidir. Hanların maruz kaldıkları bir diğer ölüm biçimi zehirlenmektir ki, bu yöntem İlhanlı hanları için her dönem bir tehdit olarak görülmüştür. Onlar, zehirlenme tehdidini ortadan kaldırmak için çeşitli stratejik yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemleri; elçilerin yanlarında zehir getirme ihtimallerine karşı "zehrin ateş karşısında yok olacaklarını düşünerek" elçinin ateşten geçirilmesi, Gâzân Han tarafından zehirlere karşı kendi özel formülüyle bir panzehir üretilmesi, hanların zehirlenme ihtimaline karşı sarayda güvenilir ve tecrübeli açıklar bulundurulması, şeklinde saymak mümkündür. Her ne sebeple olursa olsun İlhanlı hanlarının ölümleri idarede ve toplumda ciddi bir yankı uyandırmış, bir yandan üzüntü ve karışıklığa neden olurken, diğer yandan devletin devamlılığı açısından yerine göre müspet ve menfi sonuçlar doğurmuştur.

İlhanlı hanlarının ölüm biçimleri arasında, çeşitli hastalıklara maruz kalarak ve kendi vaktinde doğal yaşanan ölümler içerisinde değerlendirilebilecek olanlar da vardır. Bunlardan İlhanlı Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Hülâgû Han epilepsi/sara hastalığı, Gâzân Han bir göz rahatsızlığı olan remed ve Olcaytu Han kolera hastalığı sonucu hayatlarını kaybetmişlerdir. Ölümün kaçınılmazlığı ve belirsizliği karşısında hissettikleri zayıflığı ve çaresizliği aşmak için insanlar, daha çok da hükümdarlar her daim sonsuz yaşamı ve ölümsüzlüğü bulmayı arzulamışlardır. Bu istek Moğollarda Cengiz Han ile başlamış, İlhanlılar döneminde de devam etmiştir. Argun Han ölümsüzlük arzusuyla içtiği kükürt ve cıva karışımı bir bileşimden sonra vefat etmiştir. Tabipler onu iyileştirmek için sayısız tedavi yöntemi uygulamışlarsa da vücuda yüklenen ağır metal sonucu organların zarar görmesiyle kaçınılmaz sonu adeta kendisi belirlemiştir. Netice olarak İlhanlı hanlarının ölüm biçimleri farklıdır. Bununla birlikte, ölüme sebep olan hastalıkların tedavisi, zehirlenmelere karşı alınan tedbirler ve daha uzun yaşama ya da ölümsüzlük arzusu bu dönemde dolaylı olarak tıp ilminin gelişmesine de imkân sağlamıştır.

Extended Summary

Death, an undeniable fact of human life, has been perceived in different ways throughout history, sometimes efforts have been made to prolong life, and sometimes it has been seen as a meeting or salvation. It is not easy to address a subject as complex, multifaceted and multicausal as death in a historical process. When it comes to the deaths of rulers, great interest has been aroused both politically and socially in every period of history, and regardless of the reason, the deaths of influential people compared to ordinary people have become a topic of discussion and research.

In history, death has been seen as an equal and final end for all humanity, and this has left ordinary people, especially the rulers, in constant fear and uncertainty. The causes of the deaths of the Ilkhanid Khans, which are the subject of this study, are methods of death such as drowning, poisoning with food and drink, special mixtures or cutting tools. In the Ilkhanid State, sometimes the greed for power, the sense of revenge and sometimes the incompetence in the administration caused the deaths to occur. Another form of death that the Khans were subjected to was poisoning, which was always seen as a threat for the Ilkhanid Khans. They developed various strategic methods to eliminate the threat of poisoning. Among the forms of death of the Ilkhanid Khans, there are those that can be evaluated as being exposed to various diseases and natural deaths experienced in their time. In addition to these, statesmen sometimes lost their lives due to the desire for immortality. Whatever the reason, the deaths of the Ilkhanid Khans had a serious repercussion in the administration and society, and could cause chaos and confusion in the state administration. In this case, the question of who would transfer state administration in cases of sudden or planned death was sometimes resolved quickly, but sometimes it led to positive or negative results.

The death methods of the Ilkhanids were different. However, the treatment of diseases that caused death, precautions against poisoning, and the desire for longer life or immortality indirectly enabled the development of medical science in this period. The main goal of this study is to contribute to the history of medieval medicine and Ilkhanid research.

Makaledeki Yazar Katkılarının Yüzde ile Gösterilmesi (Showing Author Contributions in the Article as Percent)				
	1. Sorumlu Yazar (Responsible Author)	2. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	3. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)	4. Katkı Sunan Yazar (Contributer Author)
Çalışmanın Tasarlanması: (Conceiving the Study)	%70	%30		
Veri Toplanması: (Data Collection)	%70	%30		
Veri Analizi: (Data Analysis)	%70	%30	-	-
Makalenin Yazımı: (Writingup)	%70	%30		
Makale Gönderimi ve Revizyonu: (Submission and Revision)	%70	%30		
Çıkar Çatışması: (Competing Interests)	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler. The authors declare that they have no competing			
* Not(e): Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. (The signed original copy of the document is available in the journal process files archive)				

Kaynakça | References

- 'Abbas İkbâl Aştıyani. (1365/1986). *Târîh-i Moğûl, ez-hamle-yi Çingîz tâteşkil-i devlet-i Tîmûr*. İntişarat-ı Emir Kebir, Tahrân.
- Abbasnejad, F. & Shoja, M. M. & Agutter P. S. & Alakbarli F. & Loukas, M. & Shokouhi, G. & Khalili, M. R. & Tubbs, S. (2012). Rabi Rashidi (Rashidi Quarters): a late thirteen to early fourteenth century Middle Eastern Medical School. *Child's Nervous System*, 20, 823-1830.
- Abdül Muhammed 'Ayetî. (1346) *Tahrir-i Tarih-i Vassâf*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng-i.
- Abu'l-Farac, G. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*. (Doğrul Ö. Rıza Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Aknerli Grigor. (1954). *Okçu Milleti Tarihi*. (Andresyan H. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. (1999). *Müsâmeretül-Ahbâr*. (Turan O. Nşr.) Ankara: TTK Yayınları.
- al-'Azzawi, A. (1935). *Ta'rih al-'iraq baina ihtilâin*. I. Baghdad.
- Allsen, Thomas T. (2019). *The Steppe and the Sea, Pearls In The Mongol Empire*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Altıntaş, A. (1988). Divân-ü Lügat it-Türk'teki Tıp Terimleri. *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 65-73.
- Arık, F. Ş. (1999). Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katlı. *Belleten*, 63/ (236), s. 43-93.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul.
- Arslan S. & Yenilmez K. Özkan C. (2018). *Civa Zehirlenmesi ve Tedavisi*. (Kaya A. Edt.) Ankara: Türkiye Klinikleri, s. 34-38.
- Arslan, H. (2015). *Kutsal Metinlere Göre Budizm'de Manastır Hayatı*. İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- Ayverdi, İ. (2013). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Bademci, A. (2018). *İran'da Türklerin Bin Yılı*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Bambal, G. & Çakıl, D. & Ekici, F. (2011). Epilepsi Oluşum Mekanizmaları. *Konuralp Tıp Dergisi*, III/ (III), 42-45.
- Barthold V. (2019). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (Yıldız H. Dursun Haz.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Bausani, A. (2002). "İlhanlı Hâkimiyeti Zamanında İran'da Din". (Uyar M. Trc.). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX, 223-231.
- Bayat, A. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları.
- Baylav, N. (1953). *Fatih Sultan Mehmet Devrinde Tıp Eserleri ile İlaçlar*. İstanbul: Türkiye Tıbbi Müstahzarat Laboratuvarları Derneği Yayınları.
- Beer, R. (2003). *The handbook of Tibetan Buddhist symbols*. Chicago: Serindia Publication.
- Blair, S. (1995). *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*. London: Yale University Press.
- Bloch, E. (1910). *İntriduction al'histoire des Mongols*. Leiden.
- Boyle, J. A. (1968). *Dynastic And Political History Of The Il-Khâns*. J. A. Boyle (Ed.), *The Saljuq and Mongol Periods (303-421)*. Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Brack, J. (2020). *Rashîd al-Dîn: Buddhism in Iran and the Mongol Silk Roads*. M. Biran, J. Brack, and F. Fiaschetti (Ed.), *Along the Silk Roads in Mongol Eurasia (215-237)*. California: California University Press.

- Browne, E. G. (1921). *Arabian Medicine*. New York: Cambridge University Press.
- Browne, E. G., (1956). *A Literary History of Persia*, C. III. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bruce M. M. (2008). *Signs & Symbols: An illustrated guide to their origins and meanings*, London: Dorling Kindersley Limited.
- Carpini, J. P. (2000). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*. (Ayan E. Çev.) Trabzon: Derya Kitabevi.
- Colin A. R. (2003). *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, (Ekmeleddin İhsanoğlu & Feza Günergen Çev.) Ankara: Tübitak Yayınları.
- Crucis, R. De M. (2018). *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*. (Altunbaş A. Deniz Çev.) İstanbul: Kronik Kitap.
- Cyril, E. (1951). *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davadarî, Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek. *Kenzü'd-Dürer ve Camiu'l Güner (el Dürer el Haber Fi Siret el Melik el Nasır)*, C. 9.
- Develioğlu, F. (2010). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Eb'ül-Mehâsin Cemâlüddîn ibn Tağrîberdî. (1361/1942). *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, C. VII, IX. Kâhire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye.
- Ekici, K. (2012). *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, (Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Eliade, M. (2013). *Yoga, Ölümsüzlük ve Özgürlük*, (Ali Berkay Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Galstyan, A.G. (2005). *Ermeni Kaynaklarına göre Moğollar*. (Kamalov İ. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Govind P. & Madhuri S. (2014). Heavy metals causing toxicity in animals and fishes. *Res J Anim Vet Fish Sci*, 2/ (2), 17-23.
- Göksu, E. (2010). Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri. *Turkish Studies*, 5/2, 986-1011.
- Grousset, R. (2009). *Bozkır İmparatorluğu*. (Uzmen M. Reşet Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Günaltay, Ş. (1991). *İslam Tarihinin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler-*. (Kantar Y. Haz.) İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Güven, M. (2005). *Abdulvehhâb b. Yusufun Müntehab-ı fi't-Tıbb'ı (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. (Doktora Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Hacı Paşa, Celâlüddin Hızır. (1990). *Müntehab-ı Şifa, (Giriş-Metin-Hazırlayan Öner Z.)*. (Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Elâzığ.
- Hâfız-ı Ebrû, Şihâbüddîn 'Abdullâh b. Lütfullâh b. 'Abdürreşid el-Hâfi (1317). *Zeyli câmi'ü'ttevârih-i reşidî*. (H. Beyânî, Neşr.). Tehrân: Çâphâne-yi 'İlmî.
- Hamdullah Müstevfi, Kazvinî. (2018). *Târih-i Güzide*. (Öztürk M.Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Harva, U. (1959). *Les représentations religieuses des peuples altaïques*. Paris
- Hekim Bereket. (2013). *Tuhfe-i Mübârizî (Metin-Sözlük)*. (Doğuer B. Erdağı Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Hemedanî. Reşidüddin Fazlullah. (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*. (Aka İ. & Ersan M.

- & Khelejani A. H. Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Heyd, U. (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. V.L. Menage (Ed.), Oxford.
- Holmyard, E. J. (1957). *Alchemy, Penguin Middlesex*. USA.
- Howorth, H. H. (1970). *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part III. The Mongols of Persia.
- Ibrahim D. & Froberg B. & Wolf A. Rusyniak DE. (2006). Heavy metal poisoning: clinical presentations and pathophysiology. *Clin Lab Med*, 26/ (1), 67-97.
- Işık, A. (2012). *Hafız Ebru'nun Zeyl-i Cami'üt -Tevârih-i Reşîdî'sinde Sultan Olcaytu ve Ebû Sa'îd Dönemlerine Dair Kayıtlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Ankara.
- İbn Battûta. *Tuhfetü'n-Nûzzâr fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar (İbn Battûta Seyahatnamesi)*. I-II, (Çevik M. Haz.) İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbn Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tağrîberdî. (1985). *el-menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*. (N.M. 'Abdül'azîz, Neşr.), C. 3.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidaye ve'n-Nihaye. Büyük İslam Tarihi*. (Keskin M. Çev.) XIII, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn-i Sinâ. (2017). *el-Kânûn Fi't-Tıbb*. (Haz. Esin Kâhya), I-V, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İlhan, E. (1995). *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İnalçık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi, *AÜSBFD*, XIV, 69-77.
- İnan, A. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İshâk bin Murâd. (2013). *Edviye-i Müfrefe (Metin-Sözlük)*, (Canpolat M. - Zafer Önler Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Jackson, P. (1983). Abû Sa'îd, *Encyclopaedia Iranica*, C. I, 374-377. Leiden.
- Jackson, P. (2004). *The Mongols and the West. 1221-1410*. London.
- Jagchid, S. & Paul H. (2018). *Mongolia's Culture and Society*. London: Routledge Curzon Taylor@Francis Group.
- Kaşânî, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed. (1384 h.ş.). *Tarih-e Padişah Said Gyasedünya ve Din Olcaytu*. (Mehin H. Yay. Haz.). Tahran: Heftomin Numayişgah Beynelmileli.
- Kaymaz, N. (2011). *Selçuklularının İntitâtında İdare Mekanizmasının Rolü*. Ankara: TTK Yayınları.
- Khafipour, H. A. (2012). Hospital in İlkanid İran: Toward a Socia-Economic Reconstruction of The Rab'-i Rashidi. *Iranian Studies*. 45/ (1), 97-117.
- Kıran, Ö. (2017). *De Materia Medica ve Edviye-i Müfrefe Işığında Anadolu'da Bitkilerle Tedavi*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Koca, S. (2000). *Türk Kültürünün Temelleri II*. Trabzon: KTÜ Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Köprülü M. F. (1938). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Köprülü, M. F. (1983). Türk ve Moğol Sülalelerinde Hânedân Azâsının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti. *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, 1, 71-79.
- Köymen, M. A. (1966). Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı. *AÜDTCF. IV/ (6-7)*, 1-100.
- Köymen, M. A. (1983). *Alp Arslan ve Zamanı*, C. II. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Lambton, A. K. S., (1953). *Landlord and Peasant in Persia*. London: Oxford University Press.
- Lane, G. (2006). *Daily Life in The Mongol Empire*. London: Routledge Curzon Taylor@Francis Group.
- Levy, J. E. (2003). Epilepsy, Kenneth F. Kiple (Ed.). *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*. Newyork: Cambridge University Press.
- Ma'denken, Ma'sûme. (1375). *be-Yâsâ Resîdegân der 'Asr-ı İlhânî*. Tahrân: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Mary C. Karasch. (2003). Ophthalmia. *The Cambridge Historical Dictionary of Disease*. Kenneth F. Kiple (Ed.) New York: Cambridge University Press.
- Mazlumi, F. (2018). *Cami'ü't-Tevarih'te Harezmşah Sultanları (Çeviri ve Değerlendirme)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Melville, C. (1992). Cobân, *Encyclopaedia Iranica* (C. V, s. 875-878). Leiden.
- Melville, C. (1992). The Year of the Elephant' Mamluk-Mongol Rivalry in the Hejaz in the Reign of Abû Sa'îd (1317-1335). *Studia Iranica*, 21, 197-214.
- Mumcu, A. (1963). *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Müverrih Vardan. (2017). *Türk Fetihleri Tarihi*. (H. D. Andreasyan Çev.) İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Müverrih, Kiragos. (2007). *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*. (Aslan O. Çev.) İstanbul: Elips Kitap.
- Nazar, M. Ö. "Uygur Tıbbı". *Sağlık Tarihi ve Müzeciliği Sempozyumu 1*. İstanbul 2006, s. 45.
- Nizâmü'l-mülk. (1976). *Siyaset-nâme*, (M. A. Köymen Nşr.). Ankara: Ankara DTCTF Yayınları.
- Okumuş, N. (1998). *Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî'nin (XV. Yüzyıl) Göz Hastalıklarına Ait "Mürşîd" Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks)*. (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir.
- Okumuş, N. (2007). Panzehir. *DİA*. (C. 34, s. 159-160). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ögel, B. (1972). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Ankara: Kömen Yayınevi.
- Örs, D. (1992). *Tarih-i Olcaytu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özbolet, G. & Tuli A. (2016). Ağır Metal Toksikitesinin İnsan Sağlığına Etkileri. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 25/ (4), 502-521.
- Özdemir, H. A. (2005). Tâhirü'l-Mevlevî ve Cengiz ve Hülâgû Mezâlîmi Adlı Eseri. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 135-169, 89 nolu dipnot.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gazan Han ve Reformları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özkan, Ö. (2005). Bir Tedavi Bitkisi Olarak Gül'ün Divan Şiirindeki Görünümleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, XII/ (II), 30-42.

- Pow, S. (2013). Gout of Khans: Disease, Treatments, and Medical Philosophy in The Mongol Empire. *The Proceedings of the 22nd Annual History of Medicine Conference*. University of Calgary. 204-231.
- Prakash, V. B. (2024) "Use of Purified Mercury in Ayurveda and Its Safety Evaluation." 2019. https://www.researchgate.net/publication/338208757_USE_OF_PURIFIED_MERCURY_IN_AYURVEDA_AND_ITS_SAFETY_EVALUATION [Erişim Tarihi: 06.10.2024]
- Prazniak, R. (2019). *Sudden Appearances the Mongol Turn in Commerce*. Hawaii.
- Rahimi, Z. & Mozaffari, F. A. & Yazdi Seyed Y. & Amirkhiz. Reviving the Institution of 'Science' in Islamic Civilization after Mongol Invasion: The Case of Tabriz Rabe Rashidi University, 1-21.
- Reiko, S. (2016). *The Politics of Chinese Medicine under Mongol Rule*. Routledge New York.
- Respass, A. (2020). The Abode of Water: Shipwreck Evidence and the Maritime Circulation of Medicine Between Iran and China in the 9th Through 14th Centuries. *Anthropology and History in the University of Michigan*. Michigan.
- Roux, J. Paul (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. (Kazancıgil A. Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Roux, Jean Paul. (2020). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Kazancıgil A. Trc. Çev.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sadeghnezhad, M. (2014). *İran, Zencan/Sultaniyye Şehrindeki İlhanlı dönemi Mimarisi*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sağlam, A. (2015). Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII/ (41), s. 557-562.
- Sağlık Ansiklopedisi*. (1982). Epilepsi, (M. Skon Muratoğlu haz.), C. I-V, s. 91, İstanbul: Görsel Yayınevi.
- Sarıkcıoğlu, E. (2005). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları*. (Cemal Köprülü Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Stefan, K. T. (2013). *Rashid al-Din and the making of history in Mongol Iran*. (degree of Doctor of Philosophy). Washington.
- Subaşı, Ö. (2015). *Gürcü-Moğol İlişkisi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Tâbib İbn Şerif. (2017). *Yâdigâr (Yâdigâr-ı İbn-i Şerif)*. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık.
- Tokyürek, H. (2023). Eski Uygurcada Cıva, *Türkiyat Mecmuası* 33/ (2), 535-569.
- Topdemir, H. G. (2012). İslam Dünyasında Kimya. *Bilim ve Teknik Dergisi*. 90-93.
- Turan O. (2011). *Selçuklular Zamanında Türkiye. Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gâzi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Uzunçarşılı, İ. (1967). Emîr Çoban Soldoz ve Demirtaş, *Belleten*, 31/ (124), 601-646.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1930-31). Anadolu Türk Tarihinde Üç Mühim Sima, *TTEM*, 1/ (5), 64-82.
- Wujastyk, D. (2016). *Mercury Tonics (Rasāyana) in Sanskrit Medical Literature. Soulless Matter, Seats of Energy Metals, Gems and Minerals in South Asian Traditions*. (Fabrizio M. Ferrari & Thomas W.P. Dähnhardt) Published by Equinox Publishing Ltd.
- Yitik, A. İ. (2011). Taoculuk. *DİA*. (C. 40, s. 10-12). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yusuf Has Hâcib. (1947). *Kutadgu-Bilig*. 1. Metin (R. R. Arat Yay.). Ankara.

Yuvalı, A. (1996). *Geyhatu Han*, *DİA*. (C. XIV, s. 44-45). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yuvalı, A. (2019). *İlhanlı Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Zehebî. Muvcrihu'l-İslam. (1985). *el-İber fî Haberi men Gaber*. Beyrut. C. 4.

Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı

Hatice Aksoy | ORCID: 0000-0002-8265-1338 | haticeaksoy@selcuk.edu.tr

Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Öz

Orta Çağ tarihi boyunca Azerbaycan bölgesinin her daim idarî merkezi olan Erdebil şehri, Büyük Selçuklular bölgeye geldiğinde Revvâdîlerin elinde idi. Erdebil ve civarı önce batıya göç eden Oğuzların, ardından da Selçukluların kontrolüne girmiştir. Büyük Selçukluların merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra Irak Selçuklularının hâkimiyetine giren şehir, bu dönemde Ermeni, Gürcü ve Selçukluların arasındaki hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadeleler içinde kısa bir süre Gürcü istilasına maruz kalmış ve tahrip edilmiştir.

Konargöçerler için uygun bir iklim ve coğrafyaya sahip olan Erdebil, batıya doğru hareket eden Türkmenlerin yaylak ve kışlak olarak kullandıkları bölge olmuştur. Özellikle Erdebil şehrinin etrafını çevreleyen dağlar, Selçuklu Türkmenlerinin yaylak alanları, Mugan Ovası ise kışlağını temin etmiştir. Ayrıca Transkafkasya, Gürcü ve Anadolu geçişlerinin kavşağında yer alan Erdebil şehri, her zaman askerî seferler için bir garnizon ve merkez görevi üstlenmiştir. Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu devletleri döneminde her ne kadar merkezî bir rol üstlenmemişse de Anadolu'ya, Kafkasya'ya ve güneye yapılan seferler buradan yönlendirilmiştir. Bununla birlikte Selçuklular döneminde sınır bölgesinde yer aldığından güçlü ve geniş yetkilerle donatılmış valiler tarafından yönetilmiştir. Bu valilerin güçlenip bağımsız hareket etme istekleri, devlet içerisinde bir iktidar mücadelesini de beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada, Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde Erdebil şehrinin siyasi, idari ve askeri açıdan önemi ele alınmıştır. Çalışma, Selçuklu döneminde Erdebil'in idari yapısını, yaylak-kışlak kültürüne uygunluğunu, bölgenin Türkmenler için nasıl bir merkez haline geldiğini ve Selçuklu yönetimindeki rolünü detaylı şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, Erdebil'in jeopolitik konumu, Gürcü istilaları karşısındaki durumu ve Selçuklu valileri ile Türkmen beylerinin etkinlikleri değerlendirilmiştir. Araştırmada, birincil kaynaklar ve Selçuklu tarihine ilişkin akademik literatür kullanılarak, dönemin tarihi olayları ve bunların bölgeye etkileri analiz edilmiştir. Bu yöntemle, Erdebil'in Selçuklu Devleti içindeki yerini ve bölgenin dönemin siyasi dengelerindeki rolünü ortaya koymak hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Erdebil, Büyük Selçuklu Devleti, Irak Selçukluları Devleti, Azerbaycan, Atabegler

Atıf Bilgisi

Aksoy, Hatice. "Selçuklu Yönetiminde Erdebil: Kafkasya'ya Açılan Kapı". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 57-78.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541117>

Geliş Tarihi	30.08.2024
Kabul Tarihi	30.12.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme *Bu makale, tarafımdan hazırlanan "İlhanlar Döneminde ve Sonrasında Erdebil (XIII ve XIV Yüzyıllar)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ardabil under Seljuk rule: Gateway to the Caucasus

Hatice Aksoy | ORCID: 0000-0002-8265-1338 | haticeaksoy@selcuk.edu.tr

Selçuk University, Faculty of Letters, Department of History, Konya, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/045hgzm75>

Abstract

The city of Ardabil, which had always been the administrative centre of the Azerbaijan region throughout medieval history, was in the hands of the Rawadids when the Great Seljuks came to the region. Ardabil and its surroundings were initially controlled by the westward-migrating Oghuz Turks, followed by the Seljuks. After the weakening of the central authority of the Great Seljuks, the city fell under the control of the Iraqi Seljuks, and was the scene of struggles for dominance between Armenians, Georgians and Seljuks during this period. During these struggles, it was briefly subjected to Georgian invasion and was destroyed.

Having a suitable climate and geography for nomads, Ardabil was the region used as summer pasture and winter quarters by Turkmens moving westwards. In particular, the mountains surrounding the city of Ardabil provided the summer pastures of the Seljuk Turkmens, and the Mugan Plain provided their winter quarters. In addition, the city of Ardabil, located at the crossroads of the Transcaucasian, Georgian and Anatolian passes, has always served as a garrison and centre for military expeditions. Although it did not play a central role during the Great Seljuk and Iraqi Seljuk States, expeditions to Anatolia, the Caucasus and the south were directed from here. However, since it was located in the border region during the Seljuk period, it was governed by powerful and broadly authorized governors. The desire of these governors to become stronger and act independently also brought about a power struggle within the state.

In this study, the political, administrative, and military significance of the city of Ardabil during the periods of the Seljuks Empire and the Iraqi Seljuks is examined. The study aims to explore Ardabil's administrative structure, its suitability for the nomadic summer and winter quarters lifestyle, how it became a centre for Turkmen tribes, and its role under Seljuk rule in detail. Within this scope, the geopolitical importance of Ardabil, its situation during Georgian invasions, and the activities of Seljuk governors and Turkmen leaders in the region are analysed. The research utilizes primary sources and academic literature on Seljuk history to analyse the historical events of the period and their impact on the region. Through this approach, the study seeks to reveal Ardabil's place within the Seljuk State and the role of the region in the political dynamics of the era.

Keywords

Ardabil, Great Seljuk State, İraqi Seljuk State, Azerbaijan, Atabegs

Citation

Aksoy, Hatice. "Ardabil under Seljuk rule: Gateway to the Caucasus". *Journal of Seljuk Studies* 21(December 2024), 57-78.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541117>

Date of Submission	30.08.2024
Date of Acceptance	30.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External * This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Ardabil During and After The İlkhaniids Period (XIII and XIV Centuries)".
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Erdebil şehrinin kimler tarafından, hangi tarihte kurulduğu net olarak bilinmemekle birlikte Sâsânî hükümdarı Firuz (Pêrôz/Piruz) Padişah (m. 459-483) tarafından V. yüzyılda kurulmuş olduğu genel kabul görmektedir. Şehir, I. Firuz'un Sâsânî tahtına oturduğu dönemde Kafkas, Gürcü ve Ermeni saldırılarıyla surları tahrip olmuş, ardından da vuku bulan kıtlık ve kuraklık nedeniyle harap hale gelmişti. I. Firuz, tahrip olan bu surları tahkim ettirerek Erdebil'i eski konumunun çok yakınına yeniden kurdurmuştur. Tarih boyunca pek çok kültürün odak noktası, etnik göçlerin kavşağı, önemli olayların yaşandığı bir merkez olmuş, kuruluşundan itibaren de Kafkasya'da Hazarlara, Gürcülere ve Ermenilere, Anadolu'da ise Roma'ya karşı yapılan mücadelelerde bir garnizon görevi görmüştür. Erdebil, aynı zamanda asırlar boyunca Azerbaycan bölgesinin başkenti olmuş, İslam fetihleri döneminde de "dari'ül-imâre" olarak bu özelliğini korumuştur (el-Kazvinî, 1960/1380, s. 291; Mîr Yahyâ Kazvinî, 1314, s. 54; Vezirof, 1338-1340, s. 55; Bosworth, 2011, s. 357). Şehir, İslam fetihlerinin yapıldığı VII. Yüzyıldan itibaren Emevîler, Abbasîler ve Abbasîlerin merkezî otoritesinin zayıflamaya başlamasıyla¹ birlikte kurulan Sâcoğulları, Sallarîler ve Revvâdîler gibi yarı özerk yerel hanedanların hâkimiyeti altında bulunmuştur. Bu süreçte şehir İslâm dininin ve medeniyetinin kuzeye yani Kafkasya'ya açılan kapısı olmuştur.

Erdebil'in günümüzde dahi halkının çoğunluğunu oluşturan Türklere gelindiğinde ise m. V. yüzyıldan² itibaren Azerbaycan bölgesinde varlıkları görülmektedir. Z. V. Togan'a göre bölgeye geldikleri bilinen ilk Türk kavmi Hunlardır. Hunlar, m. 445 yılında Kafkasları geçerek Mugan taraflarına gelmişler ve Belasegân şehrine yerleşmişlerdir. Ayrıca Oğuz Han döneminde Azerbaycan'a gelip yerleşen Oğuzların, Tebriz'in güneyindeki Ucan yaylası, Aladağ ve Sebelân dağlarında isimleri Alanar, Agdiburi (Ağrıböri) şeklinde yazılan yerleri yaylak olarak, Arrân ve Mugan ovalarını kışlak olarak kullandıkları rivayet edilmektedir (Togan, 1981, s. 170, 173-174; Örs, 1992, s. 73). Bununla birlikte İslâm fetihlerinden itibaren yıkılış sürecine giren Sâsânî Devleti'nin ortadan kalkmasından sonra, Arap kabilelerinin bölgeye iskânıyla Tebriz'de mevcut olan Türk nüfus Erdebil'e kaymış ve Erdebil şehri Güney Azerbaycan topraklarının merkezi olma özelliği kazanmıştır (Bakır-Alungök, 2015, s. 92-93). Bölgedeki Türkmen nüfusunun artışı ise hizmetlerinden dolayı Abbasîler tarafından kendisine Azerbaycan bölgesi iktâ edilen Türk kökenli komutan Ebû's-Sâc Dîvdâd yani Sâcoğulları dönemi olmuştur. XI. Yüzyılın sonlarına doğru bağımsızlığını ilan eden Ebû's-Sâc, idareyi ele geçirdiğinde Erdebil'i kendisine başkent yapmıştır. Böylece Türk kökenli bir aileden gelen Sâcoğullarının, Erdebil şehrindeki Türk varlığının artmasına ve bölgenin İslâmlaşmasına katkı sağladıkları da bir gerçektir (Şen, 2019, s. 159; Hüseyinov, 2022, s. 27).

¹ Abbasîlerin merkezi idaresinin zayıflamaya başladığı süreçte Azerbaycan'daki idari yapılanmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. (Burgu, 2024)

² Türklerin Azerbaycan'a gelişlerinin M.Ö. VII. Yüzyıl olduğuna dair görüşler de mevcuttur. Hun Türklerinin ise M. S. 395 yılında yani IV. Yüzyılda Balkanlardan Anadolu'ya ve Azerbaycan'a göç ettikleri rivayet edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. (Aydoğmuşoğlu, 2021, s. 38).

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, Samanîlerin yıkılmasından sonra Karahanlı ve Gazneli devletleri arasında sıkışmışlar ve bu devletlerin ordularında askerlik yaparak batıya ilerlemişlerdi. Ardından da Türkistan'dan batıya göç etme kararı almışlardı. Bilindiği üzere Tuğrul Bey maiyetini ve ağırlıklarını alıp çöle çekilirken, 1015-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in 3000 kişilik keşif seferi esnasında Azerbaycan coğrafyası, Selçukluların ilgi alanına girmiştir. Bu esnada Orta ve Kuzey İran, Azerbaycan ve Irak bölgelerinde Gaznelilerin müdahaleleri kısa sürdüğünden, buralar siyasi birliktelikten yoksun mahallî hanedanların idaresinde bulunmaktaydı. Gazne Sultanı Mahmud'un Arslan b. Selçuk'u Kalincar kalesine hapsedmesinden sonra ona bağlı Türkmenlerin bir kısmı Azerbaycan taraflarına ulaştılar. Revvâdî hükümdarı Ebu Mansur Vehsûdân döneminde bölgeye gelmeye başlayan Boğa, Mansur, Göktaş ve Dâna³ beylerin liderliğindeki Oğuz boyları, ilk defa 1029 yılında 2000 çadır⁴ mevcudiyetleriyle Revvâdî ordusuna katıldı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 292, 363; Cûzcânî, 2015, s. 63; Özgüdenli, 2013, s. 54-55, 92-93; Piyadeoğlu, 2014, s. 31-32). Vehsûdân, Bizans'a, Ermenilere, Gürcülere ve hatta Müslüman Şeddâdîlere karşı Oğuzlardan faydalanmak maksadıyla onları maiyetine aldı, ihtiyaçlarını karşıladı. Ayrıca Oğuz beylerinden birinin kızıyla evlendi. Ne var ki genellikle Bizans topraklarına saldırılarda bulunan bu Oğuz boylarının, güvenilir bir askerî güç olarak kullanılmasının ne kadar imkânsız olduğunu çok geçmeden anladı. 1038 yılında buraya gelen ikinci Oğuz kabile, Hezbânî Kürtlerine saldırınca Vehsûdân, yeğeni Hezbânî lideri Ebül-Heyca b. Rebibüdevle ile birleşerek Oğuzların üzerine yürüdü. Tebriz'de Oğuzlara bir ziyafet düzenledi ve onlardan otuz kişiyi tevkif etti, diğerlerinin ise cesareti kırıldı. Bu şaşkınlık ve kaos ortamından faydalanan Vehsudan pek çok Oğuzu katletti. 1040 yılında onları topraklarından uzaklaştırdı. Bunun üzerine bölgeden ayrılan Oğuzlar, Hakkâri Kürtlerinin sahasına geçtiler (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 295-297; Abû'l-Farac, 1999, C. I, s. 295-296; Büandarî, 2016, s. XLVI-XLVIII; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 32-33; Garthwaite, 2011, s. 120; Yinanç, 1944, s. 37).

Oğuzların bir kısmı, beyleri Kızıl⁵'in ölümünden sonra 433 (1041-1042) yılında Sultan Tuğrul'un kardeşi İbrahim Yinal'ın Rey üzerine harekete geçtiğini öğrendiklerinde önünden kaçarak Azerbaycan'a yöneldiler. Fakat daha önce bu bölgedeki halkla aralarında

³ Irak Oğuzları adı verilen ve batıya göç etmiş bu Oğuz boylarının reislerinin isimlerini İbnü'l-Esîr "Göktaş, Boğa, Kızıl, Yağmur ve Anasoğlu" olarak verirken Büandarî ise "Köktaş, Fuka, Kızıl, Yağmur ve Nasıgılı" olarak kaydetmektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 293; Büandarî, 2016, s. XLIV).

⁴ Bu rakamın 4000 hane olduğunu belirten kaynaklar da mevcuttur. Əkbər N. Nəcəf, bu rakamı 4000 çadır yani yaklaşık 20.000 nefer olarak vermektedir (2020, s. 42).

⁵ Kızıl, Arslan Yabgu'ya bağlı olan ve onun esaretinden sonra Gazneli Mahmud'a başvurarak Ceyhun'dan geçip batıya ilerleyen Selçuklu göçerlerinin başlarında bulunan önderlerinden biri olarak verilmektedir. Sultan Mahmud döneminde Rey ve Cibâl taraflarında adına rastladığımız Kızıl Bey, onun Sistan'daki faaliyetlerinde bulunmuş, Sultan Mesud döneminde Rey ve Irak Sipehsâlârı olarak atanan Taş-i Ferrâş'ın maiyetine girmesi hususunda emir verilmişti. Rey bölgesinde varlığını sürdürmeye devam eden Kızıl, daha sonra Selçukluların metbûlûğunu tanıdığı hatta Tuğrul Bey'in kız kardeşi ile evlendiği de rivayet edilmektedir (Cûzcânî, 2015, s. 63; Beyhakî, 2019, s. 227, 247-248; Sümer, 2009a, s. 367).

vuku bulan olaylardan ötürü burada fazla kalamadılar ve Diyarbakır bölgesine geçtiler (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 298; el-Hüseynî, 1999, s. 12; Büandarî, 2016, s. XLIX).

Büyük Selçukluların ve Irak Selçuklularının Bölgedeki Varlığı

Selçukluların bölgeye gelmeye başlamadan önce buraların hâkimi olan Revvâdî hükümdarı Vehsûdân'ın saltanatı esnasında 1042 yılında Tebriz'de meydana gelen depremde, özellikle Tebriz başta olmak üzere bazı şehirlerde büyük bir tahribat oluşmuştu. Selçukluların bu durumdan istifade etmek isteyeceğinden korkan Vehsûdân, Tebriz'den ayrılarak kendi hâkimiyetindeki kalelerinden birine sığındı. Korktuğu gerçekleşmeden, çok kısa süre içerisinde şehir yeniden inşa edildiyse de aynı yıl İbrahim Yinal, Rey şehrini kolay bir şekilde ele geçirdi⁶ (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 392; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 33; Özgüdenli, 2013, s. 93). 1043 yılında Sultan Tuğrul (1040-1063), Tâberistân, Cürcân ve Harezm'in itaat altına alınması meselelerini hallettikten sonra Rey'e ilerleyerek burada bulunan kardeşi İbrâhim Yinal'ın yanına geldi ve ondan Rey'in ve Cibâl'deki diğer şehirlerin yönetimlerini devraldı. Ardından Göktaş, Boğa ve diğer bazı Oğuz beylerine haber gönderen Tuğrul Bey, onların gönüllerini alıp kendisinin hizmetine girmeye davet etti. Fakat Oğuz beyleri kendilerini tevki etmek amacıyla yanına davet ettiğini düşünerek onun bu teklifine olumlu bakmadılar dolayısıyla onun hizmetine girmeyeceklerini bildirdiler. Daha sonra Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Deylem melikine elçi gönderdi, onları itaate davet ederek, mal talep etti. Deylem meliki onun bu teklifini kabul etti ve ona hediyeler gönderdi. Böylece Deylem bölgesi de Selçukluların tâbiyyetine girmiş oldu (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 388).

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, devletin kuruluşundaki üstün hizmetlerinden dolayı amcası Musa Yabgu ve kardeşi Çağrı Bey'e feodal haklar verirken, hanedanın diğer üyelerinden bazılarını yanında tutarak, bazı bölgelerin fethiyle görevlendirdi (Solmaz, 2014, s. 554). Tuğrul Bey, Selçuklu meliklerinin her birini bir bölgenin fethine gönderirken, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ile Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'yi 1043 yılında Azerbaycan üzerine sevk etti. Daha önce buraya gelmiş olan Oğuzlar⁷ da Tuğrul Bey'in itaatine girmeyi reddetmelerine rağmen Azerbaycan bölgesinin ele geçirilmesinde Selçuklu komutanları ile iş birliği yaptılar. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ve kumandasındaki ordunun Pasinler Savaşı'nda (1048) Anadolu'da mağlup olmasından sonra Sultan Tuğrul, İbrâhim Yinal'a Azerbaycan genel valiliğini tevcih ederek, onu Anadolu seferine memur etti. Daha evvel Arrân taraflarında fetihlerde bulunan Kutalmış'ın da ona katılmasını istedi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 302; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 44; Yinanç, 1944, s. 44-45; Piyadeoğlu, 2013, s. 130). Sultan Tuğrul'un Azerbaycan fethi için görevlendirmiş olduğu Yakutî b. Çağrı da buranın idaresiyle meşgul olacak, Anadolu seferlerine katılmayacaktı. Yakutî'nin Azerbaycan ve Arrân'daki fetihleri ile Azerbaycan bölgesi fiilen Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu. Bölgenin idaresi, yeni gelen Oğuz boylarının teşkilatlandırılması ve iskânıyla

⁶ İbrahim Yinal'ın Rey şehrini fethi hakkında detaylı bilgi için bkz. (Piyadeoğlu, 2013, s. 123-125).

⁷ Selçuklular döneminde Türkmenler, Arrân ve Mugan bölgelerinde Urmıye Gölü'nün batısında, Irak'ın bazı bölgelerinde, Tebriz, Erdebil, Halhal vilayetlerinde ve Cibâl'de yaşıyorlardı. (Blaga, 1997, s. 88).

da Yâkutî görevlendirildi. Bununla birlikte Emîr Yâkutî'nin emri altında Erdebil bölgesinde yaylak-kışlak hayat yerleşmiş olan Türkmenler, Anadolu seferi için görevlendirilerek Erzurum ve Erzincan bölgelerine göndermiş olduğu Türkmen birlikleri de Azerbaycan ve Arrân'da dolayısıyla Erdebil'de yaylak ve kışlak hayatını tercih etmiş olanlardandı (Sevim, 2011, s. 5; Nəcəf, 2020, s. 79-80).

İbrahim Yinal'ın kendisine ait olan Hemedan ve el-Cibâl bölgelerinde bağımsız tutumlarından dolayı Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 441/1049-1050 yılında kardeşi Yinal'ın hâkimiyetindeki toprakları kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak İbrahim Yinal bu isteği kabul etmeyerek isyan bayrağını çekmiş oldu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, 1054 yılında Azerbaycan ve Arrân bölgesine geldi. Buraları ele geçirdikten sonra yöneticilerini rehin aldı ancak onları kendi adına hutbe okutmak şartıyla yerlerinde bıraktı. Bölge yöneticilerinden Vehsûdân da Tuğrul Bey adına hutbe okutarak onun buyruğuna girdiğini bildirdi, hoşnut edecek hediyeler gönderdi, haraç ödemeyi kabul etti ve oğlunu Tuğrul Bey'in yanında rehin bıraktı (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 454). Böylece Erdebil şehri de Selçuklu Türklerinin eline geçmiş oldu. Sultan Tuğrul, Azerbaycan'ı tamamıyla fethinden sonra, bölgedeki Selçuklu idarecisi olan yeğeni Yakutî'yi Sistan'a gönderdi (Nəcəf, 2020, s. 96). Bununla birlikte Sultan Tuğrul, kardeşi İbrahim Yinal'ın ikinci isyanında mağlup olarak Hemedan kalesine sığındığında Çağrı Bey'in oğulları Yakutî, Alparslan ve Kavurd'u yardıma çağırır⁸. Yakutî'nin sultanın bu çağırısına Azerbaycan ve Anadolu'dan katıldığına dair bilgilerin bulunması onun Sistan'dan sonra tekrar Azerbaycan coğrafyasına ilerlediğini göstermektedir.

Fakat Tuğrul Bey'in hâkimiyetini kabul eden Vehsûdân'ın oğlu Ebu Nasr Memlân (Muhammed) (1054-1071) 1059'da Selçuklulara başkaldırdı. Uzun süre Ebu Nasr Memlân ile mücadele eden Tuğrul Bey, 1062 yılında Revvâdîleri itaat altına aldı⁹. Böylece Revvâdîlere bağlı olan Erdebil bölgesi de tekrar itaat altına alınmış oldu (Minorsky, 1953, p. 54; *The Cambridge History of Iran*, C. V, p. 33; Piyadeoğlu, 2021, s. 47).

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1062 yılında Azerbaycan ve Arrân taraflarına geldiğinde Anadolu'da devam ettirilen askerî harekâtı denetledikten sonra Emîr Yâkutî'ye "Hareket Başkomutanlığı"na devam etmesini bildirdi. Çok geçmeden ise sultanın ölüm haberi ulaştı (Sevim, 2011, s. 6). Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra bu bölgelerin yönetimi Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'a verildi. Kardeşinin hükümdarlığını kabul etmeyen Alparslan ise başkent Rey'de tahta oturarak, babasının ve amcasının topraklarını birleştirdi. Artık Erdebil ve havalisi, Sultan Alparslan'ın (1064-1072) hâkimiyetindeydi. Sultan Alparslan, kardeşi Süleyman tahta oturduğunda kendisi gibi onun sultanlığını kabul etmeyen Kutalmış b. Arslan Yabgu ile de mücadele etti¹⁰. Bu mücadele esnasında onun

⁸ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, Urduca'dan Çev. Ali Genceli, Hilâl Yayınları, Ankara 1971, s. 202-203.

⁹ Revvâdî hanedanı, 1071 yılında Malazgirt Savaşı'ndan dönen Alparslan'ın Memlân b. Vehsûdân'ı tahtından indirmesiyle sona erdi (Tuysuz, 1997, s. 30).

¹⁰ Kutalmış'ın bu mücadele esnasında öldürülmesinden sonra Sultan Alparslan Kutalmış'ın oğullarını esir alarak kendi nezaretinde bulundurdu. Yabgulu Oğuzları da Arran taraflarında toplandılar. Daha sonra Selçuk Bey'in oğullarından Yunus'un? oğlu olduğu rivayet edilen Erbasan'ın etrafında birleştiler.

yanında yer alan ve artık emîr unvanıyla anılmakta olan Savtegin'i¹¹ Azerbaycan ve Arrân bölgesinde yaşanan siyasi karışıklığın giderilmesi için buraya gönderdi. Aynı zamanda kardeşi Yâkutî'yi de Azerbaycan genel valisi olarak atadı (Sümer, 2009a, s. 369; Sevim, 2011, s. 22; Merçil, 2013, s. 194-195; Nəcəf, 2020, s. 49-50).

Sultan Melikşah (1072-1092) 1075-1076'da Emîr Savtegin'i, bölgenin valisi olarak atadı ve bölgedeki Şeddâdî hâkimiyetine son verdi. Bu dönemden sonra bölgeye yoğun bir Türkmen muhacereti oldu. Sultan daha sonra Azerbaycan ve Arrân bölgesinin yönetimini aynı zamanda amcazadesi ve kayınbiraderi olan¹² Kutbüddin İsmâil b. Yakutî'ye iktâ etti, o da 1093'te öldürülünceye kadar bölgeyi melik sıfatıyla idare etti. Onun ölümünden sonra aynı yıl Melikşah'ın oğlu Berkyaruk, İsfahan ve Fars eyaletleri dolayısıyla da Erdebil ve yöresini, Terken Hatun ve oğlu Mahmud'a (1092-1093) bıraktı. Bir yıl Terken Hatun ve oğlu Mahmud'un yönetiminde kalan bölge, her ikisinin de 1094 yılında ölmesiyle yeniden Berkyaruk (1094-1104) idaresine geçti (Sümer, 2009a, s. 367-371; Buniyatov, 1991, s. 319; Özaydın, 1991, s. 395; Piyadeoğlu, 2021, s. 76; Mustafayev, 2018, s. 23-24).

F. Sümer, Tuğrul Bey zamanında Selçuklu hâkimiyetine giren Azerbaycan ve Arrân'ın yönetimi "Melik" unvanıyla Selçuklu şehzadelerine verildiğini, Azerbaycan meliklerinin Tuğrul Bey'den itibaren Çağrı Bey'in oğlu Yâkutî, ondan sonra oğlu Kutbeddin İsmail b. Yâkutî (İlarslan) ve torunu Mevdud b. İsmail (Alp Sunkur Bey) olduğunu belirtir. Ona göre Kutbeddin Mevdud'un ölümünden sonra geride bıraktığı oğlu olmadığı için Azerbaycan'a başka Selçuklu şehzadeleri gönderilmiştir. Fakat bundan sonra buranın hakiki sahipleri Selçuklu meliklerinden ziyade Selçuklu valileri olmuşlardır (Sümer, 1989, s. 24; a.mlf., 2024, s. 187).

1101 yılında Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk arasında yapılan anlaşma gereği Azerbaycan, Mugan, Arrân, Diyarbakır, el-Cezire gibi bölgeler, Melik Muhammed Tapar'a verilmişti. Dolayısıyla Erdebil şehri de Muhammed Tapar'ın hâkimiyet sahasında yer almıştı. Muhammed Tapar, yapılan anlaşmadan memnun olmayarak Rey'e gitmiş ve kendisi için beş defa nevbet çaldırmıştır. Ardından Tapar, Berkyaruk'un kendi üstüne hareket ettiğini öğrenince de önce İsfahan'a, daha sonra İsfahan kuşatmasından kaçarak kendisine verilmiş olan Azerbaycan'a sığınmıştır. Melik Mevdûd, 1102 yılında Erdebil'e gelen Muhammed Tapar'a elçi göndererek itaatini bildirmiştir. Ayrıca aynı zamanda eniştesi olan

Sivas'ta olduğunu işittikleri Erbasan'ın peşinden bazıları Anadolu ve Suriye taraflarına hareket ettiler. (Nəcəf, 2020, s. 50-51).

¹¹ Emîr Savtegin'i ilk olarak Tuğrul Bey'e isyan eden İbrahim Yinal'a elçi olarak gitmesi hasebiyle görüyoruz. Büyük Selçuklu Devleti'nin genişlemesinde ve şehzade isyanlarının bastırılmasında önemli bir rol üstlenen, güçlü ve nüfuzlu emirlerden Savtegin, bundan sonraki olaylarda çoğunlukla Azerbaycan ve Kafkasya bölgelerinde görev almıştır. Malazgirt Savaşı esnasında Sultan Alp Arslan'ın yanında yer alan emirlerden biridir. Bâb el-Ebvâb ve Arrân kumandanlarının en büyüğü olarak da tanımlanan emirin yaptığı hizmetlerin karşılığı olarak Melikşah tarafından bu bölgeler kendisine iktâ edilmiş ve vali olarak atanmıştır. Emîr Savtegin ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Merçil, 1975; Sevim, 2011, s. 27).

¹² Melikşah'ın ilk eşi olan Zübeyde Hatun, Azerbaycan Meliki olan Yâkutî'nin kızı idi. Dolayısıyla Melik Kutbeddin İsmail ise hem Melikşah'ın kayınbiraderi hem de amcazadesi idi (*Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 1987, s. 179).

Muhammed Tapar'a, babası İsmail b. Yakutî'den dolayı Berkyaruk'a karşı düşmanlık besleyen Melik Mevdûd, intikam almak amacıyla Berkyaruk'a karşı birlikte savaşmayı da teklif etmiştir. Köymen'e göre Muhammed Tapar, Erdebil'e karısının kardeşi olan Mevdûd'dan yardım görmeyi ümit ettiği için gelmiştir. Ancak bu plan Melik Mevdûd'un sağlığında gerçekleşmemişse de onun ölümünden sonra kendisine bağlı bulunan kumandanları Türk kökenli Sökmen (Sukman) el-Kutbî¹³ ve Yağı-Sıyan oğlu Mehmed askerleriyle Tapar'ın ordusuna katılmıştır. Öte yandan 22 Aralık 1104 tarihinde Berkyaruk'un yirmi beş yaşında iken verem hastalığından vefat etmesi üzerine 13 Şubat 1105 tarihinde Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, C. X, s. 437-438; Kazvinî, 2018, s. 355, 363; Köymen, 2023, s. 60-61; Piyadeoğlu, 2021, s. 94-95). Sultan Muhammed Tapar döneminde (1105-1118) Tebriz, Erdebil ve Merâğa'da Revvâdî soyundan gelen Ahmedîl b. İbrâhim b. Vehsûdân'ın kendilerine bağlı kalmak şartıyla idareciliği Selçuklular tarafından tanınmıştır. Aynı zamanda Ahmedîl bu süreçte Selçukluların önemli komutanlarından biri haline gelirken, onun gulamı Aksungur da bölgedeki Kürtlerden oluşan ordusuyla, ilerleyen zamanlarda Selçuklu taht kavgalarında önemli roller oynamıştır (Parlar, 2005, s. 14).

Sultan Muhammed Tapar'ın 18 Nisan 1118 tarihinde vefat etmesini müteakip, yerine oğlu Mahmud (1118-1119) geçti. Fakat onun hâkimiyetini tanımayan Melik Sencer, 11 Ağustos 1119 tarihinde yapılan savaşta Sultan Mahmud'u yenerek Selçuklu tahtının tek hâkimi haline geldi. Ancak Sultan Sencer (1118-1157) yeğeni Mahmud'u affederek Irak-ı Arab'ı ve Irak-ı Acem'i de içine alan bölgeleri ona verdi ve kızını onunla evlendirdi. Melik Mahmud, zikredilen bölgelerin sultanı unvanını alıp, Hemedan'ı kendisine merkez edindi (İbnü'l-Esîr, 1987, C. IX, s. 302; Kazvinî, 2018, s. 355, 363; Piyadeoğlu, 2021, s. 94-95). Böylece Erdebil bölgesi de Sultan Mahmud'un (1119-1131) hâkimiyetine geçmiş oldu.

Atabegler ve Irak Selçukluları

Her ne kadar bir melikin idaresinde bulunsa da asıl idaresini valilerin yürüttüğü bu topraklarda artık dengeler değişmeye başlamıştı. Asıl yönetici olarak görülen bu valiler geniş ve zengin bir bölgenin sahibi ve hudud valileri olmaları sıfatıyla kalabalık ordulara sahiptiler. Bu sebeple Irak Selçuklu Devleti'nin sınırları içerisinde en kudretli valileri hudud valileri olup, sultanlara her zaman sözlerini geçirmişler ve hatta onlara tahakküm etmişlerdir. Kara Sungur (ö. 1140-1141), Çavlı Candar (ö. 1146) ve İldeniz (ö. 1175) bu

¹³ Sökmen el-Kutbî, Ahlatşahlar hanedanının kurucusudur. Selçukluların Azerbaycan Melikî Kutbeddin İsmail b. Yakutî'nin emîrlerinden biri olması hasebiyle "Kutbî" nisbesiyle anılmaktadır. Kutbeddin İsmail'in ölümünden sonra oğlu Mevdud'un hizmetine girmiş, onun beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Azerbaycan Meliklerinin soyu kesilince Sökmen el-Kutbî, bazı emirleriyle birlikte Muhammed Tapar'ın maiyetine dahil olmuştur. Muhammed Tapar'a yapmış olduğu hizmetlerden dolayı kendisine Tebriz, Ahlat ve Meyyâfârikîn (Silvan) gibi bazı şehirler iktâ olarak verildiği bilinmektedir. Urfalı Mateos'un vermiş olduğu bilgilere göre Sökmen, Şah-Armen unvanıyla Ahlat ve birçok şehirlere ırsî olarak hâkim olmuştur. Müellif, aynı zamanda Sökmen'den "Şarkın büyük emiri Süleyman" diye bahsetmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 1987, s. 233, 239, 241; Sümer, 1989, s. 24).

valilerin en tanınmışları idiler. Sultan Sencer tarafından Arrân, Azerbaycan ve Irak'a görevlendirilen bendesi Şemsüddin İldeniz ve onun oğulları, bilindiği üzere atabeg sıfatı ile Irak Selçuklu devletine hâkim olmuşlardır (Cûzcânî, 2015, s. 87, 106; Sümer, 2024, s. 187-188).

Bununla birlikte Irak Selçukluları döneminde Erdebil ve havalisinin idaresi hususunda “*Bişkin (Biştekin)*” ve “*Balak (Belak)*” adında iki Türkmen beyinin ismi de yer almaktaydı. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un 1131 yılında ölümünden sonra bu beyler ve Sultan Tuğrul'un (1132-1134) atabegî Karasungur, Sultan Mesud ile kardeşi Tuğrul'un saltanat mücadelesine müdahil olmuşlardı. Vezir Dergizini'nin kışkırtmaları neticesinde Tuğrul'un tarafında yer alan Karasungur¹⁴, Bişkin ve Balak, Sultan Mesud'un kuvvetlerini kumanda eden Aksungur ile Erdebil'de savaştılar. 1132 yılında Aksungur, Erdebil'e saldırarak burada bulunan Selçuklulardan birçok kişiyi öldürdü. Neticede Aksungur muzaffer olsa da ahalişi güçlü olduğundan Erdebil'i zapt edemedi geri çekildi (Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 81; Muhammedoğlu, 1995, s. 276; Bala, 1993, s. 289-290; Büandarî, 2016, s. 152). Aksungur geri dönüşte Karatekin Çayırı'nda Haşhaşiler tarafından bıçaklanarak öldürüldü. Bunun üzerine Aksungur'un askerleri Hemedan'dan Azerbaycan'a geri döndüler. Erdebil hâkimi olarak gördüğümüz beylerden Balak'ın bu mücadeleden sonra aman dileyerek Mesud'un askerlerine iltihak ettiği belirtilmekle birlikte Bişkin ile ilgili bilgi bulunmamaktadır (Büandarî, 2016, s. 155-156).

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, kardeşler arasındaki mücadeleden haberdar olarak onları yanına çağırды ve Mesud'a Arrân bölgesini verirken, Tuğrul'u ise Irak Selçuklu tahtına oturttu. Kardeşiyle iktidar mücadelesine devam eden Sultan Tuğrul çok geçmeden rahatsızlanarak hareket edemez hale geldi ve 1134 yılında Hemedan'da öldü¹⁵ (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 88; el-Hüseynî, 1999, s. 70, 72). Bunun üzerine Irak Selçuklu tahtına geçen Sultan Mesud (1134-1152) ise konumuz açısından önemi haizdir. O döneme kadar Azerbaycan ve Arrân'daki Türkmen beylerine bakıldığında çoğu dirlik sahibi idiler. Bölgeyi idaresi altında bulunduran valilere tâbi olan Türkmen beyleri, Gürcüler ile yapılan savaşlara daima katılıyorlardı. Azerbaycan'daki Türkmenler konargöçer yaşam tarzına hitap eden bilhassa Erdebil, Hoy, Urmiye ve Nahçıvan yörelerinde yaşıyorlardı. İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Verdî'nin son büyük Irak Selçuklu hükümdarı Mesud, Azerbaycan'da rastladığı Bey Arslan adlı çok yakışıklı bir genci, hizmetine alarak kısa bir zamanda yükseltmiş ve ona Hasbeg ünvanını

¹⁴ Atabeg Karasungur, 533/1138-39 yılındaki Gence depreminde ailesini kaybettikten sonra Erdebil'e gitti ve burada yakalandığı hastalıktan dolayı 535/1140-41 yılında Erdebil'de vefat etti. Onun Azerbaycan ve Arrân'daki görevi ise yine Tuğrul'un gulamlarından Çavlı'ya tevdi edildi (Büandarî, 2016, s. 172-173).

¹⁵ Sultan Tuğrul rahatsızlandığında bunun müsebbibi olarak veziri Kıvâmüddin ed-Dergüzini'yi görmüş ve ona “*Benim bu hale düşer olmaman sebebi Tanrının kullarına yaptığın zulümdür*” diye sitemde bulunmuştu. Veziri de ona cevaben “*Sen, Alamut ahalesine adamlar gönderdin, Aksungur ve senin diğer düşmanlarını öldürmek için onlara emir verdin ve onlar da bu işi yaptılar*” dedi. Bunun üzerine Sultan da “*Senin itikadındaki fesadı meydana çıkartan Allah'a şükrolsun; artık Allah beni senin katlinde muatep etmez*” dedi ve katlini emretti. Buradan Sultan Tuğrul'un İsmâîlîler ile irtibatında olduğunu görmekteyiz. (Detaylı bilgi için bkz. el-Hüseynî, 1999, s. 72-73; Klausner, 2019, s. 84-87, 152-153.)

vermişti. Hasbeg, Azerbaycan'da Serav ve Erdebil taraflarında bulunan Oğuz beylerinden veya ileri gelenlerinden biri olan Belengerî'nin oğlu idi. Emir Hasbeg b. Belengerî¹⁶'nin bu hızlı ilerleyişi ve sultan tarafından el üstünde tutulması, diğer emirler tarafından hoş karşılanmamış, onu sultanın yanından uzaklaştırmak için her çareye başvurmuşlar ise de muvaffak olamamışlardır. Hasbeg, hâcib yani bütün emirlerin başı olmuş, Sultan Mesud'un 1152 yılında ölümünden sonra Hasbeg yine hâciblik mevkiini muhafaza etmiştir. Nitekim Hâcib Hasbeg, Sultan Mesud'un yerine veliaht tayin edilmiş olan yeğeni Melikşah'ı (1152-1153) Irak Selçuklu tahtına çıkarmıştır. Fakat Melikşah'ın hükümdarlık yapacak ehliyetle olmaması, Emîr Hasbeg'e devletin idaresini bütünüyle eline geçirme fırsatı vermiştir. Ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Halife Muktefi, Selçuklu tâbiyetinden çıkmak için Bağdat'ta bulunan Selçuklu şahnesini ve askerlerini kovması üzerine Sultan Melikşah'ın halifeye karşı gönderdiği ordu başarısız olunca, Selçuklu emîr ve komutanları Emîr Hasbeg'in etrafında toplanmışlardır. Emîr Hasbeg, 1153 yılında Sultan Melikşah'ı tahttan indirerek hapse attırılmış, onun yerine de kardeşi Muhammed b. Mahmud'u (1153-1159) Huzistan'dan getirip tahtta oturtmuştur (el-Hüseynî, 1999, s. 89-90; İbnü'l-Verdî, 2017, s. 88, 95; Sümer, 2024, s. 188; Sümer, 2009b, s. 387; Kayhan, 2021, s. 156). Görüldüğü üzere Türkistan'dan Azerbaycan taraflarına göç etmiş olan Selçuklu Türkmenleri, sadece civar bölgelere yapılan seferlerde askerî gücü oluşturmamış, aynı zamanda bunlar arasından devletin en yetkili üst makamlarına kadar ilerleyen ve hatta idareyi elinde bulunduracak kadar nüfuzlu bir bey de çıkmıştır. Ayrıca Emîr Hasbeg'in Erdebil bölgesinden olması da konumuz açısından önemlidir.

Öte yandan Sultan Mesud, bazı emîrlerin baskıları üzerine Emîr Çavlı'nın ölmesinin ardından Azerbaycan ve Arrân'ın idaresini Abdurrahman b. Toganyürek'e vermeye mecbur kalmıştı. Bu durumdan hoşnut olmayan Sultan Mesud ise en gözde adamı olan Hasbeg'i Abdurrahman b. Toganyürek'in hizmetine verdi. Ancak bu görevlendirmenin maksadı çok geçmeden anlaşıldı. Emîr Abdurrahman, Gürcüler üzerine gazaya çıktığı esnada savaş meydanında iken Sultan Mesud'un emriyle Emîr Hasbeg tarafından öldürüldü. Böylece Emîr Hasbeg, onun valisi olduğu Arrân ve Azerbaycan bölgelerinin hâkimi oldu. Çok geçmeden de Ak Arslan Bey'in elinde bulunan Erdebil'de muhasara ederek, şehri ele geçirdi. Erdebil'de bulunan Ak Arslan'a aman vererek onu şehirden çıkardı. Erdebil'den sonra Merâğa'yı ele geçirmek için buradan ayrıldı (Bündarî, 2016, s. 191-194).

Sonraki süreçte Muhammed b. Mahmud'u Irak Selçuklu tahtına geçirmiş olan Emîr Hasbeg, giderek daha da güçlendi. Onun bu şekilde nüfuzunun arttığı ve niyetinin kendisini de tutuklayarak yönetimi devralmak olduğunun farkında olan Sultan Muhammed, tahta geçer geçmez Emîr Hasbeg ve Zengî Candar'ı öldürttü, kafalarını başta Azerbaycan Atabegi İldeniz olmak üzere diğer komutanlarına göndererek onlara gözdağı verdi. Böylece bu ikisinden nefret eden emîrlerin kendisine destek vereceklerini düşündüyse de yaptığı hareket, komutanların ondan yüz çevirmelerine yol açtı. 1160

¹⁶ Emîr Hasbeg b. Belengerî ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Öztürk, 2008).

yılında da genç yaşta iken verem hastalığından Hemedan kapısında vefat etti (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 95, 100; Kayhan, 2021, s. 156, 158; BüNDARİ, 2016, s. 206-208).

Sultan Muhammed'in ölümü üzerine emîrler, Sultan Muhammed Tapar'ın hayatta kalan tek oğlu ve aynı zamanda amcası olan Süleyman'a elçi gönderip, onun tutuklu bulunduğu Musul'dan Hemedan'a gelip tahta oturmasını istediler. Melik Arslanşah'ı da ona veliaht tayin ettiler. Süleyman'ın (1159-1161) içki ve eğlence âlemlerine dalarak devlet idaresini vezir ve bürokratlarına bırakması, ülkenin kötü bir duruma düşmesine neden oldu. Devletin gidişatından memnun olmayan Selçuklu komutanları, yaklaşık altı ay tahtta kalan Sultan Süleyman'ı yakalayıp hapse attılar, yerine de Arslanşah'ı (1161-1177) oturttular. Onun tahta geçmesini Atabegi Şemseddin İldeniz sağladı, bu da Irak Selçuklularının İldenizlilerin vesayeti altına girdiklerinin göstergesi oldu (İbnü'l-Verdî, 2017, s. 100; Sümer, 2009b, s. 387; Kayhan, 2021, s. 158-159; BüNDARİ, 2016, s. 208, 262).

Öte yandan tüm bu siyasi olaylar yaşanırken Erdebil'in kimin elinde olduğu net olarak bilinmemektedir. Emîr Hasbeg'in idaresi altına girmiş olan Azerbaycan topraklarından, emîrin amcasının oğlu Revâdî'nin sorumlu olduğu tahmin edilebilir. Bunu da BüNDARİ'de nakledilen *Süleyman b. Muhammed'in Irak Selçuklu tahtına oturmasından hemen sonra Atabeg Şemsüddin İldeniz'in Arrân bölgesini, İbni Belengerî'nin amcazadesi Revâdî'nin elinden almak için Azerbaycan'a hareket ettiği* bilgisinden anlıyoruz (BüNDARİ, 2016, s. 208-209).

Son demlerini yaşamakta olan Irak Selçuklu Devleti'nin başında gölge sultanlar olmasına karşın esas idare Atabeg İldeniz ve oğullarının eline geçmiştir. Bu süreçte ise artık Azerbaycan ve dolayısıyla Erdebil bölgesinde Irak Selçuklularının etkinliklerinin kalmadığı görülmektedir.

Büyük Selçuklular açısından Anadolu, Gürcü ve Kafkasya seferlerinin, Irak Selçukluları açısından da Gürcü ve Kafkasya seferlerinin askerî üssü olan Erdebil şehrinin her iki devlet açısından önemi ve idaresinden yukarıda bahsettik. Ancak bu süreçte Erdebil şehrinin tarihinde esas önemli yer tutan ise maruz kaldığı Gürcü istilalarıdır. Çalışmanın kronolojik örüntüsünü sekteye uğratmasına karşın bu istilaların bir bütün halinde verilmesine öncelik verdiğimiz için son söze yer vermeden önce ayrı bir başlık altında Gürcülerin istilalarına ve şehirde bırakmış olduğu tahribatlara değinmemiz yerinde olacaktır.

Erdebil Bölgesinde Gürcü İstilas ve Selçuklular

İslam fetihleri döneminde Gürcülerle yapılan mücadeleler, Abbasilerin çöküş sürecinde İslâm'ın siyasi temsilcisi olarak Büyük Selçuklu Devleti'nin Azerbaycan coğrafyasında giderek güçlenmesiyle artık Selçuklu-Gürcü mücadelesine dönüşmüştü. Gürcülerin, Türklerin kitleler halinde gelmelerinden duydukları rahatsızlık neticesinde ana yurtlarını ve kendi varlıklarını korumak amacıyla saldırılarda bulunmaları iki devlet arasında sürekli mücadeleler yaşanmasına neden olmuştur. Elbette ki onların duydukları rahatsızlığın nedeni sadece siyasi veya dinî değildi. Aynı zamanda bu durumun bir diğer nedeni de ekonomik idi yani bölgeden geçen İpek Yolu¹⁷'nin varlığıydı. Gürcüler, Sâsânîler

¹⁷ İpek Yolu'nun Erdebil'e bağlanan yol güzergâhları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. (Aksoy, 2024, s. 75-82).

döneminden itibaren İpek Yolu'nun ve buradaki ticaretlerinin güvenliği için zaman zaman bölgeye akınlar düzenlemişlerdir (Tezcan, 2019, s. 189-230).

Azerbaycan coğrafyasına yerleşmelerinden sonra Büyük Selçuklu Devleti, 1049¹⁸ yılından itibaren Gürcistan üzerine sefere çıkmışlar, Gürcüler ise fırsat bulduklarında bu seferlere karşılık olarak Arrân ve Azerbaycan topraklarına saldırmışlardır¹⁹. 1064 yılında Sultan Alparslan'ın tâbiyetine girmeyi kabul ederek barış antlaşması imzalamışlardır. Ancak 1065'te bu antlaşmayı bozan Gürcü Kralı Bagrat'ın Erdebil şehri yakınlarında bulunan Arrân'ın baş şehri kabul edilen Berdea'ya kadar ilerlediği nakledilmektedir. Ancak oradan Erdebil'e inip inmediği bilinmemektedir (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 48-49; Aksoy, 2024, s. 77-78).

Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin içine düştüğü durumdan istifade eden Gürcüler, başta Erdebil olmak üzere Azerbaycan Müslümanlarına saldırarak, şehirleri harap ettiler. Halkı, vahşet ve gaddarlıkla öldürdüler. Ayrıca Irak Selçuklu Sultanı Mahmud döneminde 1121 yılında Gürcü Kralı David, Kıpçaklarla birlikte Kür Irmağını geçerek Berdea şehrini yakıp yıkmıştı. 1139 yılında Gence'de meydana gelen büyük depremin sebep olduğu tahribatı ve karışıklığı fırsat bilen Gürcü Kralı I. Demetre (1125-1156), Arrân ve Azerbaycan bölgelerine saldırmıştır. Bu saldırı esnasında yukarıda da bahsedildiği üzere Atabeg Karasungur'un karısı ve çocukları da öldürülmüştür (Bündarî, 2016, s. 172-173; Nesevî, 2021, s. 120-122; Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 82-83; Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 52).

Selçuklular yapılan Gürcü saldırılarını Azerbaycan'a vali olarak atanan beyler eliyle durdurmaya çalıştı. Gürcülerle mücadeleye başlayan Atabeg Emîr Karasungur, Gürcü saldırısında vefat eden eşinin ve çocuklarının acısına dayanamayarak 1141 yılında Erdebil'de vefat etti ve görevini Emîr Çavlı²⁰ devraldı. Emîr Çavlı'nın 1146 yılında vefat etmesinden sonra ise bölgeye atabeg unvanıyla Hâcib Abdurrahman b. Toganyürek atandı. Sultan'ın emri üzerine Toganyürek, Emîr Hasbeg b. Belengerî tarafından savunmasız bir anında demir kamçı ile kafasına vurularak yaralandı, ardından da kılıçla öldürüldü. Emîr Hasbeg daha sonra Erdebil'i kuşatarak, burada bulunan Ak Arslan'ı şehirden çıkardı. Ardından Sultan tarafından Atabeg Şemseddin İldeniz, Gürcülerle mücadeleye memur edildi. Ancak Hârizmşah Celâleddin, Azerbaycan'ın kuzeyinde güçlü bir iktidar kuruncaya kadar (1225)Gürcüler, Erdebil'de zulümlerine devam ettiler. Hârizmşah Celâleddin, Tiflis'e kadar ilerleyerek Gürcüleri ağır yenilgiye uğrattı ve onların Azerbaycan'ı işgal etme hayallerinin önüne geçti (Nesevî, 2021, s. 120-122; Baba Seferî, 1371 hş., C. I, s. 82-83; Kayhan, 2021, s. 154; Kayhan, 2018, s. 46-47; Bündarî, 2016, s. 172-173, 191, 194).

¹⁸ Bazı araştırmacılar Selçukluların Gürcüler, üzerine ilk sefere çıkış tarihi hakkında çok farklı bilgileri aktarmaktadırlar. (Mosiaşvili, 2019)

¹⁹ Türkler ve Gürcüler arasındaki mücadeleler hakkında detaylı bilgi için bkz. (Tellioglu, 2009).

²⁰ Emîr Çavlı Candar, Abdurrahman b. Toganyürek'ten kızını istedi ve aralarında bir sıhriyyet kuruldu. Emîr Çavlı'nın vefatından sonra ise Abdurrahman b. Toganyürek, Sultan Mesud tarafından Erdebil'in idaresi ile görevlendirildi (Bündarî, 2016, s. 174, 191-192).

Gürcülerin bu saldırıları, şüphesiz Erdebil şehrini harap hale getirirken, yeniden imarı zor, tahkimi zaman alan yaralar bırakmıştır. Ancak burada şunu da belirtmek gerekir ki Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları döneminde yapılan mücadelelerde, Gürcülerin dinî maksatları olmakla birlikte esas amaçları, devlet içerisinde vuku bulan iç çekişmeleri Türklere karşı sefer bahanesiyle kapatıp, içeride sükûneti sağlamaktı (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 52). Bununla birlikte Erdebil bölgesi esas yıkımı İldenizliler döneminde 1209 ve 1210 yıllarında yapılan istilalar ile almıştır. Bu istila esnasında binlerce Müslüman'ı öldüren Gürcüler, binaları tarumar edip, buldukları her yeri talan etmişlerdir. Hatta bu talan esnasında Erdebil Cuma Camii'nin çok kıymetli ve güzel olan kapısını da söküp Tiflis'e götürmüşlerdi. Gürcülerin 1210 saldırısında Kelhoran Köyü'nde yaşamakta olup, Erdebil şehrine sığınmak için gelen Şeyh Safiyyüddin Erdebilî'nin dedesi Kutbüddin de Gürcü askerlerinin kılıcı ile ağır yara almış, ancak kurtulmayı başarmıştır (Hândmîr, IV, ty., s. 411-412; Baba Seferî, I, 1371 hş, s. 81-82).

Sonuç

Erdebil şehri, kurulduğu tarihten itibaren daima önemli bir jeopolitik ve jeostratejik konuma sahip olmuştur. Bu konumundan dolayı Anadolu (Rum), Gürcistan ve Kafkasya coğrafyalarına geçişlerin bir kesişim noktası, buralara yapılan seferlerin ise askerî üssü olmuştur. XI. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Azerbaycan taraflarına gelmeye başlayan Selçuklu Türkmenleri, yaylak-kışlak hayatına elverişli bir fizikî yapıya sahip olan Erdebil ve Mugan bölgelerini tercih etmişlerdir. Yoğun olarak gelen Türkmen göçleriyle Erdebil şehrinin Türk yurdu haline gelmesi ve demografik yapısında Türkmenlerin çoğunluğu oluşturması Selçuklular döneminde gerçekleşmiştir. Büyük Selçuklu Devleti ele geçirdiği bölgelerin idaresini Selçuklu hanedanına mensup melikler eliyle yürütmüş, özellikle ilk dönemde buraya atanan valiler bölgeye gelen Türkmenlerin yaylak-kışlak arayışlarına çözüm bulmak, ikametlerini sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Ardından Azerbaycan Genel Valisi sıfatıyla atanan bu valiler, başta Anadolu olmak üzere sınır bölgelerindeki fetih hareketlerine memur edilmişlerdi. Erdebil'e yerleşmiş olan Türkmenlerden oluşturulan birlikler de Anadolu'nun fethine iştirak etmişler, ancak onlar muhtemel olarak yerleşme maksadı gütmediklerinden Doğu Anadolu'ya yani Erzurum ve Erzincan'a kadar ilerleyip geri dönmüşlerdir. Erdebil'in bu özellikleri buraya atanan valilere ise kısmen bağımsız hareket etme, güçlü bir orduya ve nüfuza sahip olma özelliği kazandırmıştır. İlk olarak İbrahim Yinal'ın faaliyetlerini gördüğümüz bölgede, daha sonra Yâkutî b. Çağrı Bey, Kutbüddin İsmail b. Yâkutî ve Mevdud b. İsmail, melik unvanıyla hâkimiyetlerini sürdürdüler. Mevdud'un ölümünden itibaren artık bölgenin esas yöneticileri vali sıfatıyla atanan emîrler olmuştur.

Irak Selçukluları döneminde ise Azerbaycan bölgesinin idaresi atabeglerin elinde bulunmuştur. Bu dönemde artık Anadolu'nun fethi büyük oranda sağlanmış, güneyde Selçukluların mirasçıları olan diğer atabeglikler kurulmuştu. Bundan dolayı gaza-cihad anlayışıyla hareket eden yöneticilerin artık tek uğraş noktası Gürcüler ve Kafkasya kalmıştır. Ancak bu süreç çok uzun sürmemiş, 1220 yılından itibaren gelmeye başlayan Moğollar bölgedeki bütün dengeleri değiştirmiştir. Artık başta Mugan olmak üzere Erdebil

bölgesi, Azerbaycan'ın diğer şehirleri ve Arrân, doğudan gelmekte olan Moğolların merkezi haline gelmiştir. Moğolların gelişiyile birlikte burada bulunan Selçuklu bakiyeleri diye tanımlayabileceğimiz Türkmenlerden bazıları yerlerinde kalırken bazıları da batıya, güneye veya kuzeye doğru göç etmeyi tercih etmiştir.

Extended Summary

Although it is not clearly known by whom and when the city of Ardabil was founded, it is generally accepted that it was founded by the Sasanian ruler Firuz (Pêrôz/Piruz) Padishah (459-483 AD) in the V century. Throughout history, the city has been a focal point of many cultures, a crossroads of ethnic migrations, a centre where important events took place, and since its foundation, it has served as a garrison in the struggles against the Khazars, Georgians and Armenians in the Caucasus and against Rome in Anatolia. The city was under the rule of the Umayyads, Abbasids and local dynasties such as the Sâjids, Sallarids and Rawadids, which were established when the central authority of the Abbasids began to weaken after the Islamic conquests in the VIIth century. During this period, the city became the gateway of Islamic religion and civilization to the north, that is, to the Caucasus.

The Seljuks, belonging to the Kınık tribe of the Oghuz, found themselves caught between the Qarakhanid and Ghaznavid states after the collapse of the Samanids. They advanced westward, serving as soldiers in the armies of these states. The Oghuz tribes led by Bogha, Mansur, Goktas and Dâna Beks, who started to come to the region during the reign of the Rawadid ruler Abu Mansur Wahsûdân, joined the Rawadid army for the first time in 1029 with their 2000 tents. During the reign of the Rawadid ruler Wahsûdân, Ibrahim Yinal easily captured the city of Rey in 1042. In 1043, Sultan Tugrul marched on Rey and took over its administration and other cities in Jibâl. In 1043, he dispatched Musa Yabgu's son Hasan and Cagri Beg's son Yaqutî to Azerbaijan, and after the failure of the Seljuk troops in the Battle of Pasinler in 1048, he entrusted Ibrâhim Yinal with the governorship of Azerbaijan and assigned him to the Anatolian campaign. With Yaqutî's conquests in Azerbaijan and Arran, the Azerbaijan region became de facto under Seljuk rule. When Mamlân b. Wahsudan's struggle for independence against the Seljuks failed, the Rawadids were subjugated in 1062. Thus, the Ardabil region, which had been under the Rawadids, came under Seljuk rule again.

Sultan Alparslan appointed his brother Yâkutî as the governor general of Azerbaijan. Sultan Malik shah, on the other hand, appointed Amîr Savtegin as the governor of the region in 1075 and put an end to the Shaddadid rule in the region. After this period, there was an intense Turkmen migration to the region. The Sultan then entrusted the administration of Azerbaijan and Arrân to Qutb al-Dîn Ismâ'îl b. Yaqutî. After his death, in the same year, Malikshah's son Berkyaruk left the provinces of Isfahan and Fars, and thus Ardabil and its region, to Terken Khatun and her son Mahmud. The region remained under the rule of Terken Khatun and her son Mahmud for a year, but after the death of both of them in 1094, it was again under the rule of Berkyaruk.

The administration of Azerbaijan and Arrān was given to Seljuk princes with the title of “Melik”. He states that from Tugrul Beg onwards, the Seljuk princes of Azerbaijan were Cagri Beg's son Yâkutî, then his son Qutbeddin Ismail b. Yâkutî (Ilarslan) and his grandson Mawdud b. Ismail (Alp Sunkur Beg). According to him, after the death of Qutbeddin Mawdud, other Seljuk princes were sent to Azerbaijan because he had no son. However, after that, the Seljuk governors rather than the Seljuk lords became the rightful owners of the land.

Regions such as Azerbaijan, Mugan, Arrān, Diyarbakir and al-Jazira were given to Malik Muhammad Tapar in 1101. Therefore, the city of Ardabil was also under the sovereignty of Muhammad Tapar. Malik Mawdūd, the governor of this city, sent an envoy to Muhammad Tapar, who came to Ardabil in 1102, and declared his obedience. During the reign of Sultan Muhammad Tapar, the Seljuks recognized the rule of Ahmadîl b. İbrâhîm b. Wahsūdân, a Revwādî descendant, in Tabriz, Ardabil and Merâga on condition that he remained loyal to them. At the same time, Aḥmadîl became one of the most important commanders of the Seljuks, while his gulam Aksungur, with his army of Kurds in the region, played an important role in the later Seljuk throne disputes.

After the death of the Seljuk Sultan Mahmud in 1131, the begs Bishteggîn and Balak, who were known as the rulers of Ardabil, together with Sultan Tugrul's ancestor Karasungur, became involved in the struggle between Sultan Masud and his brother Tugrul, and sided with Sultan Tugrul. Following Sultan Tugrul's defeat in the battle near Ardabil in 1132, Amîr Aksungur attacked Ardabil and killed many Seljuks there. Although Aksungur was victorious, he retreated without being able to capture Ardabil because its people were strong. During the reign of the İraqî Seljuk Sultan Massoud, we see Amîr Chavli as the governor of Azerbaijan, followed by Abdurrahman b. Toganyürek. Amîr Hasbeg, one of Sultan Masud's favourite emirs and a native of Ardabil, killed the governor Abdurrahman b. Toganyürek and captured the regions he ruled. Then his subordinate Shams al-Dîn İldeniz and his sons, who were assigned to Arrān, Azerbaijan and İraq by Sultan Sanjar, dominated the İraqî Seljuk state with the title of atabeg. These states and state officials struggled with the Georgian armies coming from the north in and around Ardabil and endeavoured to protect these regions from their plunder and pillage.

Kaynakça | References

- Abû'l-Farac (1999). Gregory. *Abû'l-Farac tarihi*, I, (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aksoy, H. (2024). *İlhanlılar döneminde ve sonrasında Erdebil (XIII ve XIV yüzyıllar)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2017). Azerbaycan şehirlerine yapılan Gürcü taarruzları (11ve 12. yüzyıllar). Alpaslan Demir & Tuba Kalkan& Eralp Erdoğan (Ed.), *Türk tarihine dair yazılar II* (s. 47-56). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2021). Selçuklular döneminde Tebriz. Umut Başar (Ed.), *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun kuruluşunun 100. yılı* (s. 37-49). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Baba Seferî (1371 hş.). *Erdebil der gozergâh-i târîh*, I, Dânişgâh-ı Azadî İslamî.
- Bakır, A. & Altungök, A. (2015). Erken Ortaçağlarda Tebriz. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 63-99.
- Bala, M. (1993). Erdebil. *İA*. (C. IV, S. 288-293). İstanbul.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (2019). *Târîh-i Beyhakî*, (Lügal, N. Terc.). (Kırlangıç, H. Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Blaga, R. (1997). *İran halkları el kitabı*.
- Bosworth, C. E., X. De Planhol, Weaver M. E. & Medley, M. (2011). Ardabil, *Encyclopædia Iranica*, vol. II, fasc. 4, 357-365.
- Buniatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. *DİA*, (C. IV, s. 319). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Burgu, A. (2024). *Abbâsî İmparatorluğu'nun çöküşü -Vezir İbnü'l-Furât ailesinin mali politikaları ve iktidar kavgaları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- Bündârî (2016). *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, (Bursan, K. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc (2015). *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Göksu, E. Terc. ve Not.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- el-Hüseyinî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Lügal, N. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran tarihi*, (Aytuna, F. Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hümâmüddîn Hüseyinî. (t.y.). *Tarih-i habîbü's-siyer fi ahbâr-ı efrâd-ı beşer*, IV, İntişârât-ı Hayyâm, Merkez-i Tahkikât-ı Rayane-yi Kaime-i İsfahan.
- İbn Bezzâz Erdebilî (1994). *Safvetü's-Safâ*, (Tabâtabâî, M. Ed.), Tebriz.
- İbnü'l-Esîr (1987). *el-Kâmil fi't-tarih*, (C. IX). (Özaydın, A. Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Verdî (2017). *Selçuklular*, (Alican, M. trc. ve not.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Kayhan, H. (2018). Azerbaycan Atabeyliği'nin kuruluşu ve Atabey İldeniz. *Türkiyat Mecmuası*, XXVIII/ (1). s. 45-65.
- Kayhan, H. (2021). Irak Selçuklu devleti. *İslam tarihi ve medeniyeti-Selçuklular-*. (C.X, s. 143-165). (Ayönü, Y., Ersan, M. Ed.), İstanbul: Siyer Yayınları.
- el-Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud (1960/1380), *Asâr el-bilâd ve Ahbâr el-İbâd*,

- Beyrut; Dâr-ı Sadr.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfi-yi (2018). *Târih-i Güzide*, (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Klausner, C. L.(2019). *Selçuklularda vezirlik*, (Baş, M. F., Tarıfci, S. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Köymen, M. A. (2023). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu tarihi çerçevesi içinde Sancar'ın Meliklik devri*, (Tarıfci, S. Yay. Haz.) . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (1975). Emîr Savtegin. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*. 6. İstanbul. s. 63-74.
- Merçil, E. (2013). Selçuklularda zengin Emîrler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/(1). s. 193-207.
- Minorsky, V. (1953). *Studies in Caucasian History*. Cambridge.
- Mîr Yahya b. Abdüllatif el-Hüseynî el-Kazvinî (1314). *Lübbü't-Tevârih*, (Tahrânî, S. C. Neşr.). Tahran: İntişârât-ı Müessesesi-i Hâver.
- Mosiaşvili, V. (2019). XI. yüzyıl ortalarında Selçuklular ve Gürcüler. İbrahim Tellioglu & Roin Kavrelişvili (Ed.), *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri* (s. 410-418). Gori: Gori Devlet Üniversitesi Basımevi.
- Muhammedoğlu, A. S. (1995). Erdebil. *DİA*. (C. XI, s. 276-277) . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mustafayev, B. (2018). Ortaçağ Kafkas ticaret yollarında Arran ve Berde'nin konumu. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/(2). s. 15-49.
- Nəcəf, Ə. N. (2020). *Azərbaycan Səlcuqları Yaqutilər (1043-1103)*, Bakı: Çapar Yayınları.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed (2021). *Celâleddin Hârizmşah biyografisi*. (Asım, N. Trc.). (Demirci, M. Yay. Haz.), Konya.
- ÖRS, D. (1992). *Tarih-i Olcaytu (İnceleme ve Çeviri)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özaydın, A. (1991). Arrân. *DİA*, (C. III, s. 394-395) . İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi [1040-1157]) I*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Öztürk, M. (2008). Selçuklu Emîri Hasbeg b. Belengirî. *Prof. Dr. Işın Demirkent anısına / In memory of Prof. Dr. Işın Demirkent*, (Özaydın, A. vd., Ed.). İstanbul: Dünya Yayınları, s. 463-473.
- Parlar, S. (2005). *Türkler ve Kürtler -Ortadoğu'da iktidar ve isyan gelenekleri-*. İstanbul: Bağdat Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2013). Selçuklu hanedanının önemli bir mensubu: İbrahim Yınal. *Türkiyat Mecmuası*, XXIII/ (2). s. 117-143.
- Piyadeoğlu, C. (2014). *Selçuklular'ın kuruluş hikayesi Çağrı Bey*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Piyadeoğlu, C. (2021). Büyük Selçuklular devleti. *İslam tarihi ve medeniyeti-Selçuklular-*, C.X, (s. 17-102). (Ayönü, Y., Ersan, M. Ed.), İstanbul: Siyer Yayınları.
- Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Solmaz, S. (2014). Selçuklu tarihini derinden etkileyen bir olay: Selçuklu-Yabgulu mücadelesi”,

- Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 35, s. 545-575.
- Sümer, F. (1989). Ahlatşahlar. *DİA*. (C. II, s. 24-28). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2009a). Selçuklular. *DİA*. (C. XXXVI, s. 367-371). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2009b). Irak Selçukluları. *DİA*. (C. XXXVI, s. 381). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Sümer, F. (2024). *Oğuzlar-Türkmenler (tarihleri-boy teşkilatı-destanları)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şen, M. E. (2019). Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk devleti: Sâcoğulları (IX-X. asır). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, VI/(5) (Yağub Mahmudov 80. Yıl Armağan Sayısı), 134-163.
- Tezcan, M. (2019). Türk-Gürcü ilişkileri ve İpek Yolu. İbrahim Tellioglu & Roin Kavrelişvili (Ed.), *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri* (s. 189-229). Gori: Gori Devlet Üniversitesi Basımevi.
- The Cambridge History of Iran, The Saljuq and Mongol Periods*. (1968). (V, J. A. Boyle Ed.), Cambridge University Press.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihi'ne giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tuysuz, C. (1997). *Selçuklular döneminde Azerbaycan*. (Yüksek Lisans Tezi) Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Urfalı Mateos vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*. (1987). (Andreasyan H. D. Çev., Dulaurer, E., Yınanç, M. H.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vezirof, Yusuf Bey (1338-1340), *Tarihî, coğrafi ve iktisadî Azerbaycan*, İstanbul: Şehzadebaşı: Evkâf Matbaası.
- Yınanç, M. H. (1944). *Türkiye tarihi Selçuklular devri-i Anadolu'nun fethi*. İstanbul: , Bürhaneddin Matbaası.

Ek

Harita 1: XIII. Yüzyıl'da İran ve Azerbaycan (Nadia Eboo Jamal, *Surviving the Mongols: Nizari Quhistani and Continuity of Ismaili Tradition in Persia*, The Institute of Ismaili Studies, London & New York 2002'den alınmıştır.)

Konya-Karatay Medresesi'nin Taçkapısı Üzerine Yeniden Düşünmek

Ziya Kenan Bilici | ORCID: 0000-0003-3941-940X | kbilici@ankara.edu.tr

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>

Öz

Anadolu'da Selçuklu çağının en dikkat çekici yapılarından biri de Konya'daki Karatay Medresesi'dir. Bugüne kadar birçok çalışmaya konu edilen yapının, Selçuklu çağının anıtsal bir tasarımını oluşturan taçkapısının yeniden ele alınarak restitüsyon esaslı bir çalışmaya konu edilmesinde yarar vardır.

Karatay Medresesi'ne ait olduğu düşünülen taçkapının, varsayımsal olarak, "Alâeddîn Camii"nin kuzey cephesinde yer alan ve Muhammed bin Havlan el-Dımeşkî tarafından 1219/20 yılları arasında yapılmış mermer portal ile eş zamanlı olarak inşa edildiği ve aslî yerinin de geçmişte "Alâeddin Camii"ne yakın bir mevkide olduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda, mermer kaplı bu anıtsal taçkapının, Selçuklu Sarayı'nın bulunduğu "Alâeddin Tepesi"nin eteğinde, Selçuklu çağında kentin dış suru üzerindeki kapıdan başlayarak, Karatay Medresesi ile Kemâleddin Rumtaş Medresesi arasından geçen ana arterinin güney ucunda ve "Kılıç Arslan Köşkü"nin önündeki hendeğin üzerinde yer alan anıtsal bir burcun cephesine adeta emperyal bir "Porticus" gibi tasarlanarak yerleştirildiği ve geçmişte "Bâb'ûs-Sultan" diye bilinen Konya'nın "Sultan Kapısı" olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Konya, Karatay Medresesi, Celâleddîn Karatay, Muhammed bin Havlan el-Dımışkî, Sultan Kapısı

Atıf Bilgisi

Bilici, Z. Kenan. "Konya-Karatay Medresesi'nin Taçkapısı Üzerine Yeniden Düşünmek". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21(Aralık 2024), 79-110.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541121>

Geliş Tarihi	30.08.2024
Kabul Tarihi	25.12.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Rethinking on the Portal of Karatay Madrasa, Konya

Ziya Kenan Bilici | ORCID: 0000-0003-3941-940X | kbilici@ankara.edu.tr

Ankara University, Faculty of Language History and Geography, Department of Art History,
Ankara, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01wntqw50>

Abstract

One of the most remarkable buildings of the Seljuk era in Anatolia is the Karatay Madrasa in Konya. The portal of the building, which has been the subject of many studies to date, is a monumental design of the Seljuk era, and it would be beneficial to reconsider this portal and conduct a restitutive study focused on it.

It can be hypothesized that the portal, which is thought to belong to the Karatay Madrasa, was built by Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqī between 1219/20, simultaneously with the marble portal placed on the wall of the northern façade of the “*Alāeddin Mosque*”, and that its original location was at a site near the “*Alāeddin Mosque*” at that time. In this context, it is possible that this monumental marble-covered portal is located at the foot of the “*Alāeddin Hill*” where the Seljuk Palace was located, starting from the gate on the outer wall of the city in the Seljuk era, at the southern end of the main artery passing between the Karatay Madrasa and Kemāleddīn Rumtaş Madrasa, the “*Kılıç Arslan II Pavilion*”, was designed and placed like an imperial *porticus* on the façade of a monumental bastion located on the moat in front of the pavilion and can be said to be the “*Sultan's Gate*” of Konya, known as “*Bâb al-Sultan*” in the past.

Keywords

Konya, Karatay Madrasa, Celāleddīn Karatay, Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqī, Bāb āl-Sultan

Citation

Bilici, Z. Kenan. "Rethinking on the Portal of Karatay Madrasa, Konya". *Journal of Seljuk Studies* 21 (December 2024), 79-110.

<https://doi.org/10.23897/usad.1541121>

Date of Submission	30.08.2024
Date of Acceptance	25.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
-------------------	----------------

Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
-----------------------	---

Complaints	usad@selcuk.edu.tr
------------	--------------------

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

Selçuklu anıtlarına yönelik ilginin, yüzyılı aşan bir geçmişi bulunmasına karşılık, bu çağın mimarlık tarihi, bütün boyutlarıyla birlikte ayrıntılı çalışmalara henüz konu edilmemiştir. Doğrusu istenirse, aslı plan özellikleri zamanla büyük ölçüde değişikliğe uğradığı gibi, yapı öğeleri de eksilmiş ve çeşitli dönemlerde meydana gelen tahribât dolayısıyla “*erimiş birer kültür harabesi*”ne dönüşerek 20.yüzyıla ulaşabilmiş anıtların bugünkü görünümüne bakılarak, Anadolu Ortaçağının mimarlık ortamı, tarihi ya da kültürüne ilişkin kapsamlı çıkarımlar yapılabilmesi ve maddî çevrenin tahâyüül edilebilmesi de artık güçtür. Diğer taraftan, derin ve rafine uzmanlıklar gerektirdiği hâlde, “*restorasyon*” adı altında çeşitli zaman ve aralıklarla gerçekleştirilen ve giderek âdetâ “*restoremania*” hâline dönüşen tâmir, tâdil ve tevsii işlemlerinin, 20.yüzyıla hayli “*yorgun*” bir şekilde ulaşabilmiş anıtların tarihî kimliklerini büyük ölçüde değişikliğe uğrattığı ve mimarlığa ilişkin pek çok değerli ayrıntının bu fizikî müdahaleler sırasında ne yazık ki ortadan kalktığı da ileri sürülebilir. Bu husus, aslı plan ve strüktürel özellikleri kadar, tezyinî ve epigrafik unsurları ya da mekân-işlev-örtü ve malzeme-teknik gibi ayrıntıları henüz bütün yönleriyle aydınlatılmamış anıtlarla ilgili çalışmaları âdetâ beyhude bir çaba hâline dönüştürdüğü gibi, geçmişteki durumlarının, Ortaçağ müverrihlerinin kaleme aldığı çoğu şiirsel düzeydeki soyut tasvirler üzerinden anlaşılmaya çalışılmasının doğru ve tutarlı bir yöneliş olamayacağını da ortaya koymaktadır.

Öte yandan, bu çağın anıtları ya da kimi yapı öğeleriyle ilgili olarak geçmişte üretilmiş bilgilerin de yeniden ve bu kez daha etraflı bir şekilde ele alınarak tartışılmasının zarûrî bir ihtiyâc hâline geldiğine özellikle işaret edilmelidir.

Bu bağlamda, bugüne kadar, vakfiyesi, bânîsi, planı ve özellikle olağanüstü çini kaplamalarıyla çeşitli yayımlara (Turan, 1948, s. 17-160; Konyalı, 1964, s. 845-876; Kuran, 1969, C.1, s. 51-53; Akok, 1970; s. 5-28; Sözen, 1972, C. 2, s. 63-68; Meinecke, 1976, s. 42-45; Mülayim, 1982, s. 111-121; Tuncer, 1982, s. 61-76; Cantay, 1987, s. 25-30; Sönmez, 1989, s. 20-22; Önder, 1995, s. 267-270; Gedik, 2004, s. 165-189; Eminoglu, 2012; Erdemir, 2015; Redford, 2015, s.148-169; Duggan, 2016, s. 1-62; Odabaşı, 2016, s. 253-270; Kutlu, 2019, s. 515-544) konu edilmiş olan Karatay Medresesi'nin, Selçuklu çağı mimarlığının kuşkusuz en dikkat çekici tasarımlarından birini teşkil eden taçkapisının da, başta kitâbesi olmak üzere, etraflı bir şekilde yeniden ele alınması ve restitütif esaslı bir çalışmanın temel konusu hâlinde değerlendirilmesinde yarar vardır.

13.yüzyılın ikinci yarısında ve Moğol tahakkümü altındaki Anadolu'nun hayli karışık politik ortamında, *Atabeg* Celâleddin Karatay¹ tarafından, Dârû'l-Mülk Konya'da, vaktiyle Selçuklu Sarayı'nı da barındıran “*İç Kale*”yi kuzey yönünden tahkim eden sur çizgisi üzerindeki “*Sultan Kapısı*”na (*Bâb'ûs-Sultan*)² yakın bir konumda inşâ ettirilen medresenin,

¹ Medresenin bânîsi Celâleddin Karatay, vakfiyede “*Atabeg*” unvânıyla zikredilmiştir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Turan, 1948, s.140).

² Vakfiyede açıkça “*Sultan Kapısı*” (*Bâb'ûs-Sultan*) şeklinde zikredilmeyip, “*bi-derbi's-Sultân*” denilmek sûretiyle, münhasıran “*Sultan yolu*”na atıfta bulunulduğuna işaret edilmelidir. “*Sultan Kapısı*” ibâresi, esas itibarıyla, Sâhib Âtâ Fahrû'd-dîn Ali'nin inşâ ettirdiği “*İnce Minareli Medrese*”nin “*660 yılı Ramazan*”

“mahkeme-i evkâfın 9 Muharrem 1329 tarihli ilâmı üzerine 24 rebi'ül-evvel tarihinde sudûr eden irâde-i âliyye mucibince kaydolunmuştur. Galata kadısı Muhammed Haşim bin Osman” kaydına istinâden, Evkâf Mahkemesi'nin 10 Ocak 1911 tarihli ilâmı üzerine Sadrazamlık Makamı'nın onayıyla 25 Mart 1911 tarihinde kayıt altına alınmış ve Arapça aslından istinsâh edildiği anlaşılan vakfiye sûretinden, ilk vakfiyesinin “hicrî altı yüz elli bir yılı Cemâzilevvel ortasında” (M.1253 yılı Temmuz ayı) tanzim olunduğu, sözkonusu vakfiyeye Celâleddîn Karatay'ın vefâtından sonra “652 yılı Cemâziyelâhir ortasında” (1254 yılı Ağustos ayı başı) ve ardından da “660 yılı 5 Receb'inde” (26 Mayıs 1262) olmak üzere iki ayrı zeyl yapılarak bu hâliyle Kadı İzzeddîn Râzi tarafından tescil edildiği bilinmektedir (Turan, 1948, s. 86-87).

Sözkonusu belgeden, vâkîfın “Dârû'l-Mûlk Konya şehri içinde, kardeşi Emîr Kemâleddîn Rumtaş'ın medresesi hizâsındaki caddede (...bi-bâtın-i Dârû'l-Mûlk Konya bi-derb-i hizâ-i medreset-i ahîh el-emîr Kemâleddîn Rumtaş), oradaki şöhreti ve teferrüdü dolayısıyla sınırlandırmaktan müstâkil olan ve binası yüksek, sahası geniş, zemini güzel, göze ferahlık, insana neşe verici, sanki cennetin köşklerinde bulunan bir medrese binâ ettiği” ve “bunu, dört mezhepten olan âlim, fakih ve şerîflere, müderrisin şeriât, hadîs, usûl ve fûru' ve hilâf ilimlerini bilerek Hanefî mezhebinde olması şartıyla, şer'î bir vakıf olarak vakfetti”ği anlaşılmaktadır.

Medresenin doğu cephesinin güney kanadında ve hâlihazırda cephenin köşesine yerleştirilmiş durumdaki taçkapı, cephe duvarından takriben 0.60 m. çıkma yapan 7.35 x 8.50 m. ebadında ve tümüyle mermer kaplamalı anıtsal bir yapı ögesidir (Foto.1).

Taçkapının saçak kotuna yakın üst bölümünde ve 0.60 x 6.50 m. ebadındaki kitâbelik alanına yerleştirilmiş farklı genişliklerdeki beyaz ve gri renkli on ayrı mermer bloktan müteşekkil Arapça kitâbede kullanılan hurufat ve istifteki anomalilere, taçkapının mimarî kuruluşunun ele alındığı bir yayında özellikle dikkat çekilmiş; kitâbesinde, “imâret” olarak zikredilen yapının (amere bi-hâze'l-imâretû'l-mûbâreke) inşaatının H.649 (M.1251/52) yılında emredildiği yazılı olmakla birlikte, taçkapısının 1220-1230 yılları arasına tarihlendirilmesinin, hattâ, daha kesin olarak Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında ve 1230-1237 yılları arasında inşâ edilmiş olmasının lâzım geldiği de ileri sürülmüştür (Cantay, 1987, s. 25). Bu değerlendirmede, kitâbenin, âyet ihtiva eden ilk sıradaki taşı ve “I. Alâeddîn Keykubad'ın ad ve unvânlarının yazılı olduğu üçüncü ve dördüncü sırasındaki taşları ile I. Mesûd, I. Kılıç Arslan ve Karatay bin Abdullah'ın adlarının yer aldığı sekizinci sırasındaki taşlarının değişik bir istif ve yazı ile, beyaz mermer taşlardan ayrılan, dumanî mermer taşlara yazıldığı”ndan bahisle, bunun, kitâbenin değiştirildiğine işâret ettiği ve yapılan bu değişikliğin de, “önce I. Alâeddîn Keykubad'ın adının kitâbeye alınması ve sonra da Karatay'ın adına kitâbede yer verilmesi”yle ilgili olduğuna özellikle vurgu yapılmıştır. Sözkonusu çalışmada, I. Alâeddîn Keykubad'ın lâkabına atfen, “dünya'nın 'dal' harfinin, yandaki taşta, esas kitâbede kalan uç kısmı ile birleşmediği, kitâbenin sonunda (dokuzuncu taş) görülen 'rı' harfinin, sonunda yer aldığı kelime bilinmeyen ve asıl kitâbeden kalan bir harf olduğu, esas kitâbede (altıncı taş), Keykubad adında 'dal' harfinin, noktalı olarak yazıldığı, hattatın 'eyyâm' kelimesinde, ilâve olan bölümde yer alan (üçüncü

ayının ilk on günlerinde” (M.1262 yılı Temmuz ayı) tanzim olunan vakfiyesinde zikredilmektedir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Bayram & Karabacak, 1981, s. 38).

taş) ‘mim’ harfine dilediği şekli verdiği, esas kitâbede yer alan (ikinci taş) ‘emr ve el-imâret’ kelimelerinin başta ortak elif harfi ile yazıldığı, esas kitâbede (altıncı taş), ikinci ‘bin’, ‘Keyhüsrev’ ve ‘Keykubad’ için kullanılan tek isim olduğu” ve “I. Kılıç Arslan’ın adının ‘ri’ harfinin de (sekizinci taş), yeni kitâbede yoktur.” denilerek, “yapının inşasına I. Alaeddîn Keykubad döneminde başlanmış olduğundan, yapıyı II. İzzeddin Keykâvus dönemi eseri olarak tanıtan kitâbede-kitabe yerine konduktan belirli bir süre sonra da olabilir-doğru ifadenin yer alması uygun görülmüş, gerekli değişiklik yapılmış ve yapılan bu değişiklik sırasında, tevazuu ile tanınan Celâleddin Karatay’ın adına da kitâbede yer verilmiştir.” şeklindeki tesbitler (Cantay, 1987, s. 25-26), kitâbeyi meydana getiren mermer blokların yerleri değiştirilmiş bile olsa, medresenin inşaatına Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında başlanıp 1251/52 yılında bitirildiğinin kabul edildiğini, kezâ, taçkapısının da, medreseyle eşzamanlı bir inşâ faaliyetinin ürünü ve yapının aslî bir ögesi olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır.

İnşaatına Sultan I. Alâeddîn Keykubâd zamanında başlanmış bir yapının, aradan neredeyse çeyrek asra varan ve belki de geçen bir süre sonra ancak tamamlanabildiği ve zımnın de olsa, her saltanat değişikliğinde kitâbe üzerinde gerekli değişikliklerin yapıldığına ilişkin bu tesbit, her ne kadar akla yatkın gelmekteyse de, bu husus, yan ve üst kenarlarından pahlı ince silmelerle özellikle çerçeve içine alınmış 0.60 x 6.50 m. ebadındaki kitâbelik alanına yerleştirilen mermer bloklara işlenmiş ve baştaki Sultan’ın unvân ve lâkapları ile adını ve binanın inşa tarihini ihtiva eden celî sülüs yazılarda kullanılan hurufatın sadece istif ve espaslarını tümüyle değiştireceği için değil, fakat aynı zamanda, bina inşaatının gecikmesi ve yeni bir Sultan’ın idâresi sırasında tamamlanması durumunda, kitâbelik alanının yetersiz bile kalabileceği anlamına geleceği için de şüphesiz kabul edilemez. Nitekim, kitâbenin son bölümünde yer alan 649 tarihinin milâdî takvimdeki karşılığının, Selçuklu Sultanlığı’nın II. İzzeddîn Keykâvus, IV. Rûkneddîn Kılıç Arslan ve II. Alâeddîn Keykubâd tarafından “üç kardeşin ortak saltanatı” olarak idâre edildiği 1251/52 yılına tekâbül ettiği dikkate alınır, medreseye âit kitâbe metninin de, inşâ edilen yapının medrese olduğuna özellikle vurgu yapılarak, anılan döneme âit kitâbe³ ya da aynı dönemde darb edilmiş sikkelerdeki (Tevhid, 1321, s. 249) terkibe benzer şekilde “*amere bi-hâze’l-medresetû’l-mûbâreke fi-eyyâm-ı devlet’üs-Selâtinû’l-Â’zâm İzzû’d-Dünyâ ve’d-Dîn Keykâvus ve Rûkne’d-Dünyâ ve’d-Dîn Kılıç Arslan ve Alâû’d-Dünyâ ve’d-Dîn Keykubâd benû Keyhüsrev bin Keykubâd bin es-Sultanû’l-şehîd Keyhüsrev bin Kılıç Arslan bin Mes’ûd bin Kılıç Arslan Berâhîn-i Emîri’l-Mu’minîn fi şuhûr-u sene tis’â ve erbâin ve sitte mi’e*” olarak tanzim edilmesi, hattâ, zâhidliği ve tevazuu ile bilinen ve inşâ ettirdiği binaların kitâbelerinde adına yer vermeyen Atabeg Celâleddîn Karatay’ın adının da kitâbede yer almaması beklenirdi.

Bu bağlamda, üzerine kitâbe metinlerinin işlendiği mermer bloklarına (Foto.2) çok daha yakından bakılarak, meselenin bu yönüyle tekrar ele alınması ve taçkapının da yeni ve müstâkîl bir değerlendirmeye konu edilmesi şarttır.

³ Üç kardeşin ortak saltanatı sırasında Seyfüddîn Pervâne Hamid bin ebû’l-Kasım bin Ali el-Tûsî tarafından H.5 Safer 648/M.9 Mayıs 1250 tarihinde inşâ ettirilmiş “*Tokad (Hıdırlık) Köprüsü*” (kantara) kitâbesinde, üç kardeşin “*İzze’-d-dünyâ ve’d-dîn*”, “*Rûkne’-d-dünyâ ve’d-dîn*” ve “*Alâ’üd-dünyâ ve’d-dîn*” olarak sadece lâkaplarıyla zikredildikleri bilinmektedir (Uzunçarşılı, 1927, s. 5).

Kitâbenin gri⁴ renkli ve sol üst köşesinden kırık durumdaki ilk mermer bloğu üzerinde, gâyet bozuk bir sülüs hâtla, Allah'a nisbet edilen bir tâzim ifadesi olarak “*Kâllallâhu Teâlâ*” ve Tevbe sûresinin 120.âyetinin nihâyetindeki “*innellâhe lâ yûdî'u ecre'l-muhsin*” (şüphe yok ki, Allah iyilik edenlerin ecrini zâyî etmez) ibâresi yer almaktadır. Âyetin “*ecrâ'l-muhsinîn*” olarak sona ermesi icâb eden son kelimesi “*ecre'l-muhsin*” olarak yazıldığı gibi, “*ecr*” in “*r*” harfinin de, bitişiğindeki mermer bloğun kenarı üzerinde kesilmiş olduğu dikkati çeker.

Kitâbenin beyaz mermerden ikinci bloğunda, harf aralarındaki espasları, zülfeli elif ve lâm harfleri, cezm ve tirfil gibi tezyinî unsurlarıyla bir önceki mermer bloğuna işlenmiş yazı ve istiftten tamamen farklılaşmak üzere, celî sülüs ile “(a)*mere bi-hâze'l-imâretû'l-mûbâreke fi eyyâ*” ibâresi yazılıdır. Terkibin başında “*elif*” harfi bulunmadığı gibi, “*mûbâreke*” ibâresindeki “*kef*” harfi de serenli olarak işlenmiş; “*eyyâm*” olarak nihâyetlenmesi icâb eden kelimenin sonundaki “*mim*” harfine ise, kitâbenin gri renkli üçüncü mermer bloğunda ve “*vav*”a benzeyen bozuk bir harf olarak yer verilmiştir.

Kitâbenin gri renkli üçüncü mermer bloğu üzerinde “*m-î devlet'ûs-Sultanû'l-Â'zâm Zillâ'llâh-i fi'l-Âlem*” yazılıdır; gâyet bozuk bir sülüs hâtla işlenmiş olan yazılar, kitâbenin ilk sırasını teşkil eden mermer bloğu üzerindeki terkib ile aynı üslûba sahip olup, aynı hakkâkın elinden çıktığına işaret etmektedir.

Kitâbenin beyaz mermerden dördüncü bloğu üzerindeki “*Alâû'd-Dûnyâ*” ibâresinde hemze kullanılmış olup, “*dûnyâ*” ibâresindeki “*dal*” harfinin, beşinci sıradaki mermer bloğu üzerinde ve devamındaki uzantısıyla gayr-î tabî bir şekilde birleştirildiği dikkati çekmektedir. Yazıdaki üslûp, kitâbenin bir ve üçüncü sırasındaki bloklarla birlikte aynı hakkâk tarafından işlendiğine karine teşkil eder.

Kitâbenin beyaz mermerden beşinci bloğu üzerinde celî sülüs ile “*ve'd-Dîn ebû'l-feth Keykâvus*” ibâresi yazılı olup, “*Keykâvus*” adındaki ikinci “*kef*” harfinin sereni kûfî hâtla belirtildiği gibi, “*elif*” harfine de, devamındaki “*Keyhûsrev*” adının baş harfini teşkil etmek üzere kûfî hâtla “*kef*” harfinin sereni işlenmiş; alt köşedeki “*vav*” harfinin devamı ise, bitişiğindeki altıncı mermer bloğu üzerine işlenmiştir. “*Keykâvus*” ibâresindeki “*sin*” harfinin altıncı sıradaki mermer bloğu üzerinde birleştirildiği harf kalıntısının, esasen “*sin*” harfinin uzantısı olmayıp başka bir harfe âit olduğu her hâlden bellidir. Yazıdaki istif, hurufat aralarındaki espaslar ve zülfeli elif ve lâm harfleri, kitâbenin ikinci sırasında yer alan mermer bloğu üzerindeki üslûbu tekrarlamaktadır.

Kitâbenin gri mermerden altıncı bloğu üzerinde celî sülüs ile “*benû⁵ (Key)hûsrev Keykubâd bin es-Sultanû'l-şehî(d) Keyhûs(rev)*” yazılı olup, “*şehîd*” ibâresindeki “*dal*” harfi ile “*Keyhûs(rev)*” adındaki “*rev*” ibâresinin, bitiştigi yedinci sıradaki mermer bloğunun

⁴ Taçkapıda kullanılan tundra gri mermerlerin, Afyon-Isparta hattındaki mermer ocaklarından getirilmiş olması muhtemeldir.

⁵ Sözkonusu ibâreyi bu şekilde okuyup değerlendirmemizin temel sebebi, devamındaki “*bin es-Sultanû'l-şehî(d) Keyhûs(rev)*” terkibindeki “*bin*” ibâresinin, yazılışından tamamen farklı olmasıdır ki, üç kardeşin ortak saltanatı sırasında Tokat'da inşa edilmiş olan “*Hıdırlık Köprüsü*”ndeki “*benû*” ibâresi de aynı şekilde yazılmıştır. Şaşırtıcıdır ki, taçkapının kitâbe bloklarının yedinci sırasındaki mermerin üzerinde de daha yatık olarak “*benû*” ibâresine tesadüf edilmektedir.

üzerinde de devam ettiği dikkati çeker. Kitâbe metninin başında yer alan “*Keyhûsrev*” adındaki “*keP*” harfinin serenine, bir önceki mermer bloğunda yazılı olan “*Keykâvus*”un “*elif*” harfine kûfi hatla geçmeli olarak yer verildiği gibi, harflerin arasına yerleştirilmiş birer palmet ve rûmî motifi ile kimi harflerin zülfelerinin de, kitâbenin özellikle iki ve beşinci sırasındaki mermer bloklarında kullanılan harflerden tamamen farklılaşması özellikle dikkati çeker. Diğer taraftan, mermer bloğun üst kenarındaki *Keykubâd* ve ikinci defa tekrarlanan *Keyhûs(rev)* ibârelerinde, belli ki “*keP*” harflerinin serenleri kırıldığı için, iki köşede meydana gelen boşluklara da, beyaz mermerden ve tamamen farklı iki ayrı parçanın yerleştirildiği tesbit edilebilmektedir.

Kitâbenin gri mermerden yedinci bloğu üzerinde, altıncı bloktaki “*şehî(d)* *Keyhûs(rev)*”in devamındaki “*dal*” harfi ile “*rev*” ibâresi ve devamla “*bin Kılıc Arslan bi(n) Mes’(ûd) Kılı(c)*” yazılıdır; “*bin*”, “*Mes’ûd*” ve “*Kılıc*” ibârelerinin devamındaki “*nun*” ve “*cim*” harfleri ile “*ûd*” ibâresinin, bitişiğindeki sekizinci mermer bloğun üzerine işlendiği, “*Arslan*” ibâresindeki “*nun*” harfinin de, sekizinci mermer bloğun üzerindeki uzantısıyla düzgün bir şekilde birleşmediği dikkati çeker.

Kitâbenin gri mermerden sekizinci bloğu üzerinde, bir önceki bloğun devamı hâlinde “*nun*” ve “*cim*” harfleri ve “*ûd*” ibâresi ile gâyet bozuk bir sülüs hâtla “*c Arslan Karatayı bin Abdulla*” yazılıdır⁶; harf aralarındaki espaslar ve istif, kitâbenin birinci ve üçüncü bloğundaki yazılarla aynı olduğu gibi, yazı da, mermer yüzeyin tümüne yayılması için bilinçli bir şekilde deforme edilip âdetâ “*sündürülerek*” yüzeye işlenmiştir.

Kitâbenin beyaz mermerden dokuzuncu bloğu üzerinde “*fî şuhûr-u sene tis’â ve erbâin ve sitte mi’e*” yazılı olup, sekizinci blok ile birleştiği kenar üzerinde hiçbir harfin devamı olmayan bir “*r*” harfi kalıntısı özellikle dikkati çeker.

Kitâbenin beyaz mermerden onuncu sıradaki son bloğu üzerinde ise celî sülüs ile “*Gafera’llâhû li’men a’merâhû*” (*Allah onu imâr edeni başışlasın*) yazılıdır.

On ayrı mermer bloğu üzerindeki yazılar, beyaz mermere hakk edilmiş iki ve beşinci sıradaki metinlerin aynı kitâbenin iki ayrı parçasına, dokuz ve onuncu sıralardaki kitâbe metinlerinin de, başka bir kitâbenin nihâyetinde ve birbirini tamamlayan iki bloğa âit olduklarını⁷, gri mermerler üzerine hakk edilmiş altı ve yedinci sıradaki metinlerin ise, kitâbe bloğunu tamamlamakla birlikte, farklı hat üslûbundaki iki ayrı kitâbeden alınıp biraraya getirildiklerini açıkça ortaya koymaktadır; buna karşılık, kitâbenin dördüncü sırasındaki beyaz mermer üzerine işlenmiş yazı ile bir, üç ve sekizinci sıralardaki gri renkli mermer bloklar üzerinde yer alan yazıların, kitâbe metnindeki eksik kalan parçaları tamamlamak amacıyla ve her hâlükârda başka bir dönemde hakk edilip şimdiki yerlerine konulmuş olduklarına şüphe yoktur.

Bu husus, sadece hurufat, istif ve hattâ mermerlerin renklerine bakılarak, dağılmış durumdaki dört ayrı kitâbeye âit olduğu anlaşılan mermer blokların, farklı yapılardan

⁶ Kitâbenin hattatının burada, “*Abdullah*” adını kısaltarak parçaya sıkıştırma cihetine gittiği belirtilmiştir (Duran, 2001, s. 56).

⁷ Bu husus, kitâbenin ikinci ve dokuzuncu mermer bloklarına hakk edilmiş “*fî*” ibârelerinin birbirinden tümüyle farklılaşmasından da rahatlıkla anlaşılabilir.

“devşirilerek” mümkün mertebe düzgün bir terkip teşkil etmek amacıyla şimdiki yerlerinde sonradan biraraya getirildiklerini, metnin eksik kalan yerlerinin ise, farklı bir devirde ve üzerlerine gâyet bozuk bir sülüs hâtla hakk edilmiş yazılar ihtiva eden gri ve beyaz mermerden dört yeni mermer parçayla ikame edilerek kitâbenin tamamlanması yoluna gidildiğine açıklık kazandırmaktadır.

Hâl böyleyken, sözkonusu kitâbe “*amere bi-hâze'l-imâretü'l-mübâreke fi-eyyâm-ı devletü's-Sultanû'l-Â'zâm Zillû'llâh-i fi'l-Âlem 'Alâ'üd-Dünyâ ve'd-Dîn ebû'l-feth Keykâvus bin Keyhûsrev bin Keykubâd es-Sultanû'l-şehîd Keyhûsrev bin Kılıc Arslan bin Mes'ûd Kılıc Aslan Karatayı bin Abdullah fi şuhûr-u sene tis'â ve erbâin ve sitte mi'e*” şeklinde transkripte edilerek, günümüz Türkçesine de “*Bu mübârek imâretin kurulmasını, büyük Sultân, âlemlerde Allah'ın gölgesi, fetih babası, Din ve Dünya'nın Yücesi, Kılıç Arslan oğlu Mesud oğlu Şehid Sultan Keyhüsrev oğlu Keykubad oğlu Keyhüsrev oğlu Keykâvus'un saltanat günlerinde, Abdullah oğlu Karatayî, 649 yılı aylarında emretti.*” (Hamdîzâde, 1915, s. 534; Duran, 2001, s. 55)⁸ olarak tercüme edilmiş; bu sûretle, sadece medresenin değil, fakat taçkapısının da, zımnen, 1251/52 tarihinde inşâ edilmiş olduğu yaygın bir şekilde kabul görmüştür.

Buna karşılık, Ahmet Eflâkî'nin “*Celâleddin Karatay zamanında olmuş bir macera*” dolayısıyla *Âriflerin Menkibeleri*'nde zikrettiği “*Celâleddin Karatay, kendi medresesini tamamlayınca büyük bir toplantı yapılmasını emretti. O gün büyük bilginler arasında: “Başköşe hangisidir?” diye bir bahis geçti. O günü Mevlâna Şemseddin-î Tebrizî de yeni gelmiş, ayakkabıların çıkarıldığı yerde bulunan halkın arasına oturmuştu. Orada bulunanlar hep birlikte, Mevlâna'dan: “Başköşe, nereye derler?” diye sordular. Mevlâna: “Bilginlerin başköşesi sofanın ortasıdır. Âriflerin başköşesi bir evin köşesidir. Sofilerin başköşesi ise, sofanın kenarıdır. Âşıkların mezhebinde ise, başköşe, dostun kucağıdır” diye cevap verdi ve kalkıp Şemseddin-î Tebrizî'nin yanına oturdu. Derler ki, Mevlâna Şemseddin-î Tebrizî, Konya halkı arasında o gün meşhur oldu.*” şeklindeki dikkat çekici rivâyeti (Eflâkî, 1973, C. I, s. 187), eğer bir anakronizma sözkonusu değilse, medresenin açılışında Şemseddin-î Tebrizî'nin bulunduğunu ortaya koyduğu gibi, kendisinin 645 yılı Muharrem ayında (1247 yılı Mayıs/Haziran) Konya'ya geldiği ve 5 Şaban 645 (5 Aralık 1247, Perşembe) tarihinde vefât ettiği (Güven, 2004, s. 146) dikkate alındığında, Karatay Medresesi inşaatının da, *terminus post quem*, aynı yılın sonlarına doğru tamamlanmış olduğu anlamına gelir. Bu husus, kitâbe metninde yer alan H.649 tarihinin, sadece medresenin değil ve fakat taçkapısının da inşâ tarihi olamayacağını ortaya koyduğu gibi, Şemseddin-î Tebrizî'nin Konya'da bulunduğu H.645 yılında Selçuklu tahtında Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un bulunması dolayısıyla, esasen, kitâbe metninin de, Sultanın adı ile lâkab ve unvanları zikredilerek “*Es-Sultanû'l-Â'zâm Şâhenşâhû'l-Mu'âzzam Zillû'llâh-i fi'l-Âlem Mâlik-i Rikâbi'l-Umem Sultân-i Selâtîni'l-'Arab ve'l-'Âcem 'İzzû'd-Dunyâ ve'd-Dîn Giyâsû'l-İslâm ve'l-Muslimîn ebû'l-feth Keykâvus bin Keyhûsrev bin Keykubâd Burhân-i Emîri'l-Mu'minîn*” şeklindeki bir terkipi ihtiva edeceği âşikârdır.⁹

⁸ Yeni bir araştırmada “*imâret*” ibâresi “*mamure*” olarak okunmuştur (Kunt & Soy, 2020, C. 2, s. 28-29).

⁹ Celâleddin Karatay'ın Antalya'da H.648 yılında (M.1250/51) inşâ ettirdiği Dâru's-Sulehâ'nın kitâbesi için bk. (Yılmaz & Tuzcu, 2010, s.186-187)

Diğer taraftan, aralarına sonradan eklenmiş mermer bloklar da dâhil olmak üzere, kitâbe metninde, her ne kadar “*Celâleddîn Karatayî*” tarafından 649 tarihinde inşâ edilmesi emredilen ve “*Karatay Medresesi*”ne atıfta bulunulduğu düşünülen bir “*imâret*”ten bahsediliyor olsa da, bu husus, sözkonusu kitâbenin, bir bütün olarak, taçkapı tasarımının aslî bir ögesi olduğu anlamına yine de gelemez. Bu bağlamda, taçkapının mukarnaslı kavsara nişini kuşatan ve çifte “*Allah*”, “*Muhammed*” ve “*Alî*” lâfızlarını da ihtiva etmek üzere (Mcclary, 2022, s. 216) “*Zengî (ya da Suriye) düğümü*” tesmiye olunan geometrik kompozisyonun alt yan kanatlarında, simetrik olarak, kenarlarına kıvrım dallar hâlinde birbirine ulanarak ilerleyen rûmî ve palmet motiflerinin işlendiği yatay dikdörtgen formlu çerçeveler içine alınmış ve üzerlerine Neml Süresi'nin on dokuzuncu âyetine atfen “*rabbi evzi'nî en eşkûre ni'meteke'l-letî en'ame aleyye ve alâ vâlideyye ve en a'mele sâlihân terdâhû ve ed'hîlnî bi rahmetike fi 'ibâdike's- sâlihîn*” (*Yâ Rab, beni, bana ve ana babama verdiğin nimetlere şükretmeye ve razı olacağın sâlih ameller işlemeye sevk et ve beni rahmetinle sâlih kullarının arasına kat*) olarak celi sülüs ile hakk edilmiş mermer yüzeylerdeki hurufat ve istif ile cezm, tirfil ve hattâ rûmî ve palmet gibi tezyinî unsurların özenli işçiliğine bakılarak, böylesine anıtsal bir yapı ögesinin kitâbesinin de aynı tasarım ve özene sahip olması, hattâ, kitâbe metinlerinin yazılı olduğu mermer bloklarında da, rahatça okunabilmesini teminen, âyetin yazılı olduğu mermerlerin renginin tercih edilip kullanılmasının bekleneceği açıktır.

Taçkapının cephe tasarımında özellikle öne çıkan ve “*Zengî (ya da Suriye) düğümü*” tesmiye olunan geometrik kompozisyonun üst bölümündeki anomaliyi, sadece kitâbe bloklarına işlenmiş hurufattan değil, fakat aynı zamanda, dikdörtgen prizmal kütleli yanlardan ve üstten kuşatıp kitâbe bloklarını da bir kenarlarına işlenmiş pahlı silmeler vasıtasıyla yatay dikdörtgen çerçeve içine alan¹⁰ ve saçak kotunun son iki sırasını teşkil eden mermer bordürlerin üzerindeki geometrik kompozisyonların düzen ve işçiliklerinden de anlayabilmek mümkündür. Nitekim, subasman kotundan başlayarak taçkapıyı yanlardan sınırlandıran bordür taşlarına işlenmiş altı köşeli yıldız geçmelerinden meydana gelen ve birbirine ulanarak ilerleyen sonsuz karakterli geometrik kompozisyonlardaki örgü düzeninin, kitâbenin bir ve onuncu sırasındaki mermer bloklarına aynı kotta bitişen iki bordür üzerinde dikkat çekici bir şekilde kesintiye uğraması, kitâbelik alanı da dâhil, taçkapının, yatay düzlem boyunca uzanarak üst kenarını teşkil eden son iki taş sırasında ciddi bir eksilme meydana geldiğini açıkça ortaya koyduğu gibi, bu husus, cephenin her iki üst köşesinde, dikaçısıl bir kırılmayla dirsek yapıp mütemâdi bir saçak kornişi hâlinde uzanan ve bazıları kırıldığı için sonradan ekler yapılarak tâmir edilmiş on iki bordür taşının üzerindeki geometrik kompozisyonların işçiliklerinden de rahatlıkla anlaşılabilir. Buna göre, saçak kornişinin kuzey köşesinden itibaren bir, üç, dört, on, on bir ve on ikinci

¹⁰ Kitâbeyi meydana getiren mermer bloklar yanlardan ve üstten ince pahlı silmelerle çerçeve içine alınmış olduğu hâlde, alt kenarlarında silmeye yer verilmeyip, kitâbe parçalarının doğrudan “*Zengî (ya da Suriye) düğümü*”nü teşkil eden mermer kaplamaların üzerine yerleştirilmiş olmaları hayli dikkat çekicidir. Bu husus, taçkapının saçak kotunun son iki sırasını teşkil eden mermer bordürlerdeki geometrik kompozisyonların düzen ve işçiliklerindeki farklılaşmanın sebebinin, taşların eksilmesine bağlı olduğunu ortaya koyar.

sırası ile iki, beş, altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu sırasındaki bordür taşlarına işlenmiş geometrik kompozisyonların düzen ve işçilikleri birbirlerinden tamamen farklı olduğu gibi, sözkonusu kompozisyonların, taçkapıyı subasman kotundan başlayarak her iki kenarı boyunca sınırlandıran bordür taşlarındaki geometrik kompozisyonlardan da düzen, işçilik ve üslup olarak tümüyle farklılaştıkları özellikle dikkat çekicidir¹¹. Esasen, benzer bir tesbit, taçkapının gerisindeki medrese odasına açılan kapının tezyinatı için de yapılabilmektedir (Foto.3); belli ki, hâlihazırda kapı çerçevesini teşkil eden düzgün kesme taş bloklar üzerine işlenmiş geometrik kompozisyonlar da, taçkapının aslı birer ögesi olduğu anlaşılan mermer lento ile makaralı geçme şeklindeki basık kemerini yanlardan sınırlandıran içbükey profilli mermer silmeler üzerindeki mevcut örneklerle benzetilmeye çalışılarak ve muhakkak ki sonradan işlenmişlerdir.

Bu bağlamda, kitâbe de dâhil olmak üzere, meselenin Karatay Medresesi'ne âit olduğu düşünülen taçkapı etrafında tartışılarak nihâi bir çözüme kavuşturulması icâb eder.

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak kitâbe üzerinde durulmuşsa da, taçkapının, medresenin planındaki konumu ve fotoğraflarla belgelendiği 19.yüzyıl sonları ile 20.yüzyılın başlarındaki durumu, restitütif bir çalışma konusu hâlinde ve müstâkilen ele alınmamış; her ne kadar, “*Alâeddin Camii*” ile “*Aksaray-Sultan Hanı*”nda çalıştığı bilinen Muhammed bin Havlan el-Dıvışkî'nin her iki yapıdaki taçkapı tasarımlarıyla analogiler yapılarak Karatay Medresesi taçkapısının da haklı olarak onun elinden çıkmış olabileceği düşünülmüşse de, bu anıtsal yapı ögesinin, medresenin aslı bir yapı ögesi olduğunda herhangi bir tereddüt yaşanmadığı gibi, yapıya âidiyetinden de şüphe duyulmamıştır.

Medresenin “*Hicrî altı yüz elli bir yılı Cemâzilevvel ortasında*” (M.1253 yılı Temmuz ayı ortaları) tanzim olunan vakfiyesinde, yerinin, bânîsi Celâleddîn Karatay'ın “*kardeşi Emîr Kemâleddîn Rumtaş'ın medresesi hizâsındaki yol*” (*bi-derb'i hizâ-i medreset-i ahîhî el-emîr Kemâleddîn Rumtaş*) olarak belirtilmiş olması, her iki medresenin de, 13.yüzyılın ortalarında, kenti ihata eden dış surun kuzey yönüne açılan kapısından başlayarak Selçuklu Sarayı'nın yer aldığı “*Alâeddin Tepesi*”nin girişindeki “*Sultan Kapısı*”na uzanan ana yol güzergâhı üzerinde ve karşılıklı olarak konumlandıklarını ortaya koyduğu gibi, Kemâleddîn Rumtaş'ın inşa ettirdiği ve çeşitli yayınlarda “*Küçük Karatay*” ya da “*Kemâliye*” olarak zikredilen medresenin daha önce inşâ edilmiş olduğuna da açıklık kazandırmaktadır.

Bu bağlamda, *Atabeg* Celâleddîn Karatay tarafından yeni inşâ ettirilen medresenin taçkapısının, çağdaşı olan diğer medreselerdeki gibi, ana eyvan ile aynı aks üzerine ve yapının caddeye açılan doğu cephesinin ortasına değil de, cephenin güney köşesine yerleştirilmiş olmasının, medresenin yol aşırı karşısında ve kardeşi “*Emîr Kemâleddîn Rumtaş*” tarafından daha önce inşâ ettirilmiş medrese ve hattâ taçkapısı dolayısıyla, emperyal bir güzergâh olduğu anlaşılan ana yoldaki kentsel mobilitayı sekteye uğratacak

¹¹ C. Texier'nin çiziminde her ne kadar taçkapının saçak kornişi belirtilmişse de, bunun gerçeği ne ölçüde yansıttığı yine de tartışılabilir; nitekim, aynı çizimde, saçak kornişinin alt sırasındaki bordürün taçkapının her iki köşesinde sekiz köşeli yıldız formundaki birer geometrik kompozisyona bağlandığı da görülmektedir (Bk. Texier, 1849, C. 2, planş. 105).

bir daralmanın özellikle tercih edilmemesi gibi bir sebebe bağlı olduğu düşünülse bile, bu husus, Selçuklu Sarayı dolayısıyla, Dârû'l-Mûlk Konya'nın en önemli arterine açılan taçkapyı, medresenin çini kaplamalı görkemli kubbeli sofasına dâhil olunmak üzere, gerisindeki eyvanla irtibatlı ve “*cümle kapısı*” niteliğine sahip mermer kaplamalı anıtsal bir ana yapı ögesi olmaktan çıkarıp, medresenin doğu cephesinin güney köşesine yerleştirilerek doğrudan yolla irtibatlandırılmış “*oda kapısı*” hâline dönüştüren bir tasarım ve planlama hatası olarak değerlendirilemeyeceği gibi, bu anomalinin, dönemi için bir yenilik olduğu iddiasının kabulünü de mümkün kılamaz (Kutlu, 2019, s. 521)¹².

Taçkapı kütesinin, gerisindeki bir eyvan vasıtasıyla medresenin çini kaplamalı kubbeli sofasına dâhil olunmak üzere, vaktiyle medresenin yola bakan doğu cephesinin ortasında yer aldığı ve yapının kuzey ve güney kanatlarındaki tonozlu odalar gibi, doğu kanadındaki mekânların da zamanla yıkılarak¹³ ortadan kalktığı dönemlerde, kurtarılması amacıyla, bulunduğu aslî yerinden sökülerek cephenin güney köşesine taşındığı tahâyüül edilse bile, J. H. Haynes ve G. Solakian tarafından 19.yüzyılın sonlarına doğru çekilmiş fotoğraflar, medresenin doğu cephesinde vuku bulan değişikliklerin anlaşılabilmesine büyük ölçüde imkân tanımaktadır.

Söz konusu cephenin J. H. Haynes tarafından 1884 yılında çekilmiş fotoğrafı¹⁴ (Foto. 4), taçkapıda kullanılan mermer kaplamaların, farklı ebatta ve hattâ kırıklı bloklar hâlinde istiflenerek, cephenin güney köşesi üzerinde ve gerisindeki mekânın tuğla ve moloz taş duvar örgüsüyle alışılmadık bir şekilde bütünleştirilip duvarla hemyüz hâle getirilmeye çalışıldığını, G. Solakian tarafından muhtemelen 19.yüzyılın sonlarında çekilmiş bir diğer fotoğraf ise (Foto. 5), taçkapının kuzey kanadındaki mermer kaplamaların da, belirli bir kota kadar, medresenin doğu cephesini teşkil eden duvarın düzgün kesme taş kaplamalarıyla farklı derz sıraları meydana getirmek üzere, duvar örgüsünün üzerine yerleştirildiğini,

¹² Taçkapının bulunduğu yerin, vaktiyle gerisinde yer alan oda ile ilişkili olduğuna şüphe duyulamaz. Bu bağlamda, aslî yerinden sökülüp medresenin doğu cephesinin güney köşesine taşındığını düşündüğümüz taçkapının, söz konusu köşeye yerleştirilmesindeki ana sebebin, bir istinat duvarı hâlinde, hâlihazırda doğu duvarının üst kotunda *in-situ* olarak kalabilmiş çini mozaik kalıntıları dolayısıyla geçmişte çini mozaik kaplamalı bir yıldız tonozla örtülü olduğu anlaşılan odanın örtüsünün yıkılmasının önüne geçmek olduğu muhakkaktır. Akok'un, “*Cümle kapısı arkasındaki geniş mekânın tek bir kubbe ile örtüldüğü anlaşılıyor ise de, cümle kapısı iç duvarında görülen izlerle, nervürlü ve kırma yüzü bir kubbenin üst örtüyü teşkil ettiği anlaşılıyordu. Bu kısım bir ara holü idi, bir taraftan orta divanhaneye giriliyor, öte taraflardan, kuzey bölmelerine ve belki de, güneyde bulunan kısımlara geçiliyordu. Bu orta holün belirli ölçüde etraftan ışık alması gereği ortaya çıkıyordu.*” şeklindeki tereddüt ve tesbiti dikkat çekicidir (Akok, 1977, s. 48); belli ki, geçmişte doğu cephesindeki pencere(ler) vasıtasıyla ışık alan oda, taçkapının cepheye eklenmesini müteakib, aydınlatmadan mahrum kalmıştır.

¹³ Esasen, Karatay Medresesi gibi, “*İnce Minareli Medrese*”nin de kubbeli sofalarına açılan odalarının yıkılarak ortadan kalkmasına sebep olan faktörün, 1866 ve 1871 yıllarında vuku bulan 7 ve 6 şiddetindeki depremlerle bir ilişkisi olduğu düşünülebilir. Kentte 13.09.1668 tarihinde yaşandığı anlaşılan depremin şiddeti ise bilinmemektedir (Bk. Sosyal, Sipahioğlu, Kolçak & Altınok, 1981, s. 44, 55-56).

¹⁴ Söz konusu fotoğraf, Cornell Üniversitesi Kütüphânesi arşivinden elde edilmiştir. Bk. *Photographs of Asia Minor, ID Number: Sterrett_378, Collection Number 4776, File Name: RMM04776_b5_f3_007.jpg, Division of Rare and Manuscript Collections, Cornell University Library.* (Erişim tarihi: Temmuz 2024)

cephenin üst bölümünde ise, farklı ebatta ve kırıklı bloklar hâlinde istiflenerek, güney kanadında olduğu gibi, gerisindeki mekânın tuğla ve moloz taş örgüsüyle bütünleştirilmek sûretiyle duvarla hemiyüz hâle getirildiğini açıkça ortaya koymaktadır¹⁵. Aynı fotoğrafta, taçkapının saçak kornişini oluşturan bordürün kuzey köşesinde yer alan mermer bloğun, dikkat çekici bir şekilde, âdeta devşirme bir *ostotek* gibi, bir yüzüne geometrik kompozisyon işlenmiş içi boş bir “*prizmal kutu*” hâlinde ve köşe taşı olarak kullanılmış olduğu da görülebilmektedir (Foto. 6).

Diğer taraftan, J. H. Haynes'in fotoğrafı, yapının ana yola bakan doğu cephesinin, yol boyunca ve mütemâdi bir hattı takiben kuzey yönüne doğru uzanan düzgün kesme taş kaplamalı bir duvardan ibâret olduğunu ve bugünkü görünümünden tamamıyla farklı olarak, sözkonusu cephenin alt kotunda iki mazgal pencere ve üst bölümünde de düşey dikdörtgen formlu ve çerçeveleri taş işlemeli dört ayrı pencerenin daha bulunduğunu açıklamakta (Foto. 7)¹⁶, G. Solakian'ın cepheyi kuzey-doğu yönünden gösteren fotoğrafında ise, taçkapının kuzey kanadını teşkil eden mermer bordür bloklarının, yapının düzgün kesme taş kaplamalı cephe duvarının “*üzerine*” ve derz sıraları farklılaşacak şekilde eklenmiş olduğu da rahatlıkla görülebilmektedir¹⁷.

Bu ayrıntılar, medresenin kubbeli sofasına, geçmişte, doğu cephesinin ortasındaki bir taçkapı ve muhakkak ki gerisindeki bir eyvan vasıtasıyla dâhil olduğuna şüphe duyulmasa bile, taçkapı ve eyvan ile medresenin doğu kanadı üzerinde yer alan mekânların, muhtemelen, yapının kuzey ve güney kanatlarındaki tonoz örtülü diğer mekânlar gibi, yıkılarak tümüyle ortadan kalktıklarını, medresenin doğu kenarını teşkil eden cephe duvarının ise, bu yıkımı müteâkib ve medresenin ana yol kenarındaki parsel sınırını teşkil etmek üzere, her hâlükârda sonradan inşâ edildiğini açıklığa kavuşturduğu gibi, taçkapının, cephe duvarının güney köşesine sonradan eklenildiğine ve bu hâliyle medresenin aslî bir yapı ögesi olamayacağına da karine teşkil eder.

Bu durumda, medreseye âit olduğu düşünülen taçkapı kütesinin, yapının doğu kanadındaki mekânların yıkılarak tümüyle ortadan kalkmasını müteâkib, farklı bir yapıdan sökülüp taşınarak, medreseye dâhil olunmasını sağlamak amacıyla, doğu cephesinin güney köşesindeki odanın ana yola açılan duvarı üzerine ve her hâlükârda sonradan

¹⁵ Nitekim, 1959 yılında çıkarılan rölövesinden de, taçkapı ile medresenin güney-doğu köşesindeki odanın doğu duvarı arasındaki gayr-ı tabîî birleşme tarzı açıkça anlaşılabilir (Bk. Akok, 1970, s.16, Planş. 5).

¹⁶ Fotoğrafta, cephenin kuzey kanadında ve duvara bitişik bir kalıntı özellikle dikkat çekicidir (Foto. 8). Aralarında yer yer düzgün kesme taşların da kullanıldığı bu dikdörtgen prizmal kütlelerin, bir çeşme kalıntısı olabileceği düşünülse bile, bugün için bunu doğrulamanın ne yazık ki imkânı kalmamıştır.

¹⁷ 1914 yılında çekilmiş olması muhtemel bir fotoğraf (Foto.9), J. H. Haynes'in 1884 yılında belgelediği görünümünden farklı olarak, medresenin doğu cephesini teşkil eden duvarın, saçak kotundan başlayarak, cephenin üst bölümünde yer alan dört sıra pencerenin, denizlikleri de dâhil olmak üzere, yedi taş sırası hâlinde tümüyle ortadan kaldırıldığını ve taçkapının güney kanadındaki mermer blokların arka yüzlerine de düzgün kesme taşlarla eklemeler yapıldığını ortaya koymaktadır (Bk. SALT Araştırma, Kod: TASUH6016, [https:// archives.saltresearch.org/handle/123456789/73580](https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/73580); Ali Saim Ülgen Arşivi (Erişim Tarihi: 16 Temmuz 2024)

eklemlendiğini, taçkapının saçak kornişini teşkil eden ve geçmişte büyük ölçüde tahrip olduğu anlaşılan mermer bordürlerin eksilen yerlerine, geriye kalabilen örnekler üzerindeki geometrik kompozisyonlara benzetilmeye çalışılarak yeni bloklar yerleştirildiğini, kezâ, tahrip olmuş aslı kitâbenin geriye kalan parçalarına, farklı yapılardan derlenmiş kitâbe bloklarıyla eklemeler yapıldığını ve kitâbenin eksik kalan yerlerinin de, üzerlerine gâyet bozuk bir hurufatla yazıların işlendiği gri renkli dört mermer blokla ikame edilerek metnin tamamlanması yoluna gidildiğini kabul etmemek için hiçbir sebep yoktur.

Bu husus, taçkapının arka yüzündeki bütün bir duvar örgüsünde düzgün kesme taş kaplama kullanılmış olmasına karşılık, kapı açıklığını örten lento ile makaralı basık kemer ve kemerin yan kanatlarındaki birer sıra bordürde neden sadece mermer malzemeye tesadüf edildiğini izâh ettiği gibi, sözkonusu mermerlerin, taçkapının aslı yapı öğelerinden geriye kalabilen yegâne strüktürel parçalar olarak, medresenin “yeni kapı”sını teşkil etmek üzere, bu anıtsal kütleyle birlikte taşınıp, yapının güney-doğu köşesindeki odanın duvarına yerleştirildiklerini, mermer silmeler üzerinde kalabilmiş geometrik kompozisyonların ise, kapı çerçevesini teşkil eden düzgün kesme taş bloklar üzerine, asıllarına benzetilmeye çalışılan taklitler hâlinde ve muhakkak ki sonradan işlenmiş olduklarını da açıklığa kavuşturmaktadır.

Şu hâlde, şimdiye kadar Karatay Medresesi’ne âit olduğu düşünülen bu anıtsal mermer taçkapının aslı yerinin tesbit edilmesi ve vaktiyle kitâbesinde yazılı olması muhtemel metnin de ortaya konulması icâb eder.

Medresenin taçkapısındaki tezyinatın, işçilik ve tarihlendirme konularına ışık tutacak en önemli unsurlar olduğu aşîkârdır. Bu bağlamda, taçkapının fasat tasarımında özellikle öne çıkan “Zengî (ya da Suriye) düğümü”, taçkapı nişinin yan kanatlarındaki burmalı gövdeleri ve korinth başlıklarıyla iki sütunce, bordürlere işlenmiş altı köşeli yıldız geçmelerinden meydana gelen geometrik kompozisyonlar, kapı açıklığının üst pervazı ile makaralı geçme şeklindeki mermer lento arasında kullanılan tahfif boşluğu¹⁸ (Foto. 10), “*el-rukâmû'l-mûlevvân*”, “*el-fusûsû'l-mûlevvanâh*” ve “*el-muta'âm*” şeklinde tâbir olunan¹⁹ renkli mermer, tesserae ve kakma işçilikleri ya da kapı açıklığını yanlardan ve üstten kuşatan zencirek motifli çerçeveler ile kapı lentosu ve sövelerindeki sivri kemerli içbükey küçük nişlere celî sülüsle hakk edilmiş hadîs-i şerîfler gibi tezyinî unsurların, bir bütün olarak, medresenin güney yönündeki “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesinin duvarına gömülü ve vaktiyle avluya dâhil olduğu düşünülen taçkapı (Foto. 11) ile Konya-Aksaray yolu

¹⁸ Halep ve Şam’daki erken örneklerle bakılırsa, Karatay Medresesi taçkapısındaki bu uygulamanın “Suriye” menşeli olduğu açıktır. Yakın tarihlere kadar, “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesinde ve avlu duvarına gömülü durumdaki taçkapıda da aynı uygulamaya tesadüf edilmekte iken, ne yazık ki, son onarımlarda, sözkonusu boşluk, cahilâne bir şekilde, gri renkli mermer bir parçayla tümüyle kapatılmıştır.

¹⁹ Halep’de 1205 tarihinden önce inşâ edilmiş olması muhtemel “*el-Şerefiye Medresesi*”ndeki benzer işçilik örneklerinin, 15.yüzyılda Sıbt bin el-Acemî tarafından bu şekilde ifade edildiği bilinmektedir (Bk. Allen, 1999, <http://www.sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/ch5.htm#alep.mashh>, Electronic Version, Erişim Tarihi: 25.06.2024).

üzerindeki Sultan Hanı'nda avlu taçkapısının yan nişlerinin köşeliklerindeki (Foto. 12) uygulamalarla sergilediği işçilik ve üslûp bütünlüğü, her üç taçkapının da, “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesinin duvarındaki mermer bir kitâbe üzerinde adı yazılı olan Muhammed bin Havlan el-Dımişkî'nin tasarımları olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Her ne kadar kitâbede unvânı belirtilmemişse de, “*Alâeddin Camii*” ile “*Sultan Hanı*”nın mimarı olduğu düşünülen Muhammed bin Havlan el-Dımişkî'nin, başta Sultan I. İzzeddîn Keykâvûs ile Sultan I. Alâeddîn Keykubâd olmak üzere, muhtemelen bazı Selçuklu devlet adamlarının yaptırdığı eserlerde de çalıştığı, kezâ, “*Alâeddin Camii*”nin avlusundaki 1219 tarihli sekizgen planlı nâ-tamam türbenin de onun tasarımı olduğu ileri sürülmüş; aradaki tarih farkına rağmen, 1251 yılında inşâ edildiği düşünülen Karatay Medresesi'nin de aynı kişi tarafından inşa edilmiş olması mümkün görüldüğü gibi, “*Alâeddin Camii*”nin taçkapısının “*temize çekilmiş bir kopyası olarak*” değerlendirilen medrese taçkapısının, “*güç kabul edilebilir bir ihtimal*”se de, Muhammed bin Havlan el-Dımişkî'nin bir öğrencisi tarafından inşâ edilmiş olduğu da dile getirilmiştir (Sönmez, 1989, s. 221-222).²⁰

Medresenin taçkapısında “*ablaq*” tekniğinde çift renkli mermerlerle teşkil olunan ve çifte “*Allah*”, “*Muhammed*” ve “*Ali*” lâfızlarının birarada zikredildiği bir geometrik kompozisyon hâlinde özellikle öne çıkartılan “*Zengî (ya da Suriye) düğümü*”nün, babası Nûreddin Mahmud Zengî'nin vefâtıyla Halep ve Şam Atabeyi olan el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn İsmâil zamanında ve 12.yüzyılın sonlarına doğru inşa edilmiş *Meshed Hüseyin*'in avlusuna batı yönünden açılan eyvanın kemer köşeliklerinde bir “*cephe plastiği*” olarak ilk defa kullanıldığı²¹, akabinde, Halep'deki 1193 tarihli Şâdbahtıyye Medresesi mihrabı ile esasen “*el-Zâhirîye Medresesi*” olarak da bilinen ve inşaatına Eyyûbî Meliki ez-Zâhir Gîyâseddîn Gâzi tarafından vefâtı tarihi olan 1216 yılından önce başlanıp Atabeg Şihâb el-Dîn Tuğrul tarafından 1223/24 yılında tamamlatılan “*el-Sultânîye Medresesi*” mihrabında da uygulandığı ve Muhammed bin Havlan el-Dımişkî dolayısıyla Dârû'l-Mülk Konya'ya da yayılarak, 13.yüzyılda ve takriben elli yıl boyunca Selçuklu çağı mimarlığının gösterişli bir tezyinî unsuru hâlinde rağbet gördüğü bilinmektedir (Bilici, 1989, s. 45-49).²²

²⁰ Her ne kadar kitâbelerde unvânı zikredilmediği hâlde “*mimar*” olduğu düşünülmüşse de, Muhammed bin Havlan el-Dımişkî'nin, taçkapı tasarımı ve strüktürü ile inşaatından sorumlu ve esas itibarıyla bir “*duvar ustası*” olduğuna şüphe yoktur. Bu bağlamda, Selçuklu çağı inşaatlarının, farklı beceri ve ustalıkları biraraya getiren kolektif bir uygulama alanı olduğunu kabul etmek ve sadece usta adının yazılı olduğu her kitâbeden de kişinin mimar olduğu sonucuna varmamak icâb eder. Bu tür genel kabuller, Ortaçağ'da, inşaat alanının ne tür bir teşkilât hâlinde örgütlendiğinin anlaşılabilmesinin önünde hâlâ büyük bir engel olarak durmaktadır. Bu bağlamda, Sultan II. İzzeddîn Keykâvûs döneminden kalma 1259 tarihli bir mülknâmenin şahitleri arasında yer alan Abdüssamed bin Necib'in de “*el-Haccâr*” denilmek sûretiyle “*taşçı*” olması dikkat çekicidir (Bk. Sahillioğlu, 1979, s. 65).

²¹ (Allen, 1999, <http://www.sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/ch5.htm#alep.mashh>, Electronic Version, Erişim Tarihi: 25.06.2024).

²² Diğer taraftan, Halep'de 1205 tarihinden önce inşâ edilmiş olması muhtemel “*el-Şerefiye Medresesi*”nin taçkapısında kullanılan “*yıldız-haç*” kompozisyonuna (Foto. 13), “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesinde ve avlu duvarına gömülü durumdaki taçkapının kitâbesinin üzerinde ve sivri kemerle çerçeve içine alınmış alınlıkta da tesadüf edilmesi dikkat çekicidir ve 13.yüzyılın başlarında Selçuklu başkenti Konya

“*Alâeddin Camii*”nin avlu cephesindeki kitâbeler, Muhammed bin Havlan el-Dımeşkî'nin, Sultan I.Keykâvus zamanında inşâ edilmeye başlanan cami ve türbede, mütevellî Atabekî Ayâz'ın nezâretinde çalışmaya başlayıp, anılan Sultan'ın vefâtından sonra Sultan I.Alâeddîn Keykubâd zamanında devam eden inşaatta da muhtemelen görev yaptığını, kezâ, avlu taçkapısındaki adının yazılı olduğu kırık bir kitâbe parçasına istinâden, aynı Sultan tarafından 1228/29 yılında inşâ ettirilen Sultan Hanı'nda da çalıştığını ortaya koymaktadır (Sönmez, 1989, 220).

Bu bağlamda, Karatay Medresesi'ndeki taçkapının tasarımı ve inşaatının, Muhammed bin Havlan el-Dımeşkî tarafından gerçekleştirilmiş olduğuna şüphe duyulmasa bile, onun, Konya ve çevresinde takriben on yıla yakın bir süre içinde iki ayrı yapıda çalışıp, kitâbesinde yazılı olan H. 649/M. 1251 tarihi dolayısıyla ve neredeyse bir çeyrek asır sonra, medresenin taçkapısının ve hattâ bütün binanın inşâatına başlamış olduğuna inanmak yine de güçtür.

Bu husus, bizi, Karatay Medresesi'ne âit olduğu düşünülen taçkapının, hâlihazırda “*Alâeddin Camii*”nin kesme taş örgülü kuzey cephesi duvarına yerleştirilmiş ve her ne kadar geçmişte avluya bu yönden dâhil olduğu intibai uyandırıyorsa da, aslı yerinde olmadığı her hâlimden anlaşılan mermer taçkapı ile birlikte ve eş zamanlı olarak Muhammed bin Havlan el-Dımeşkî tarafından 1219/20 yılları arasında inşâ edilmiş olduğunu kabule sevkettiği gibi, esasen, bu anıtsal mermer kütleinin aslı yerinin, vaktiyle caminin yakın çevresinde bulunduğu da karine teşkil eder.

1253 yılında tanzim olunmuş vakfiyesinde her ne kadar “*bi-derbi's-Sultân bi-mahrûseti Konya bi-cenbi'l-medreseti'l-mezkûre*” denilerek “*Bâb'ûs-Sultan*” ibâresine yer verilmemişse de, Karatay Medresesi'nin, geçmişte Selçuklu Sarayı'nın da yer aldığı “*Alâeddin Tepesi*”ni ihata etmek üzere, çift surla berkitilmiş İç Kale tahkimatının kuzey kenarında ve “*Sultan Kapısı*”na da hayli yakın bir konumda inşâ edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Bu bağlamda, hakkında hiçbir yazılı belge bulunmamasına ve arkeolojik çalışmalarla henüz bütün yönleriyle aydınlatılmamış olmasına karşılık, medreseye âit olduğu düşünülen mermer kaplamalı anıtsal taçkapının, hipotetik olarak, kentin kuzey yönüne açılan dış suru üzerindeki kapıdan başlayarak Karatay Medresesi ile “*Küçük Karatay*” ya da “*Kemâliye*” olarak da bilinen Kemâleddîn Rumtaş Medresesi'nin arasından Selçuklu Sarayı'nın bulunduğu “*Alâeddin Tepesi*”nin eteklerine ve üst katı “*belvedere*” gibi düzenlenmiş “*II. Kılıç Arslan Köşkü*”nün önündeki hendeğe ulaşan ana yol güzergâhının nihâyetinde ve hendeği aşan törensel bir geçidin girişini teşkil etmek üzere, muhakkak ki anıtsal bir burcun cephesine âdetâ emperyal bir *Porticus* gibi tasarlanarak yerleştirilmiş ve geçmişte “*Bâb'ûs-Sultan*” diye bilinen Darû'l-Mûlk Konya'nın “*Sultan Kapısı*” olduğunu düşünmemek için hiçbir sebep yoktur. Bu anıtsal tasarımın, İçkale'yi tahkim eden surların tahrip edilerek ortadan kalkmaya başladığı Osmanlı çağında, belki de 17. ve 19.yüzyıllarda Konya'da vuku bulduğu bilinen 6 ve 7 şiddetindeki depremler (Sosyal vd., 1981, s. 44, 55-56) dolayısıyla, olağanüstü değerli bir Selçuklu yâdigârı olarak görülüp, bulunduğu aslî yerinden sökülerek Karatay

Medresesi'ne taşındığı ve yapının doğu cephesinin güney köşesindeki şimdiki yerinde yeniden kurulduğu iddia edilebilir.

Karatay Medresesi taçkapısının, her ne kadar Muhammed bin Havlan el-Dımişkî tarafından “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesindeki taçkapı ile eş zamanlı ve kitâbesinde adı geçen Sultan I. Keykubâd zamanında inşâ edilmiş olabileceği akla yatkın gelmekteyse de, Keykubâd'ın adının zikredildiği bölüm, mevcut kitâbe bloğunun, Sultanın vefâtından sonra tanzim olunmuş başka bir kitâbeye âit olduğunu açıkça ortaya koyduğu gibi, kitâbe metninde, farklı üslûpta hakk edildikleri her hâlimden anlaşılabilen “*Keykâvus*” ibâresi ile metnin sonundaki H.649 tarihi de, taçkapının, muhakkak ki Sultan II. İzzeddîn Keykâvûs zamanında inşâ edilmiş olduğunu kabule imkân vermez. Nitekim, kitâbenin beş ve altıncı sıralarındaki mermer bloklarında yazılı “*ve'd-Dîn ebû'l-feth Keykâvus*” ve “*benû (Key)hûsrev (bin) Keykubâd bin es-Sultanû'l-şehî(d) Keyhûs(rev)*” ibâreleri, kitâbe metninin kayıp durumda olduğu anlaşılabilir bir önceki bölümünde, her hâlükârda Sultan II. Gıyâseddîn Keyhûsrev'in üç oğluna atıfta bulunularak, asıl kitâbe metninin “*İzze'd-Dünyâ ve'd-Dîn Keykâvus ve Rûkne'd-Dünyâ ve'd-Dîn Kılıc Arslan ve Alâ'üd-Dünyâ ve'd-Dîn Keykubâd*” terkinin ihtiva ettiğini, kitâbenin altıncı sırasındaki mermer bloğunun, beşinci sıradaki mermer bloğu ile birleştiği alt köşesi üzerinde kalabilmiş iki harf kalıntısının ise “*ve Alâ'üd-Dünyâ ve'd-Dîn Keykubâd*” terkindeki “*ve*” ibâresine âit “*vav*” harfi ile “*Keykubâd*” adının sonundaki “*dal*” harfinin uzantıları olduğunu ortaya koymakta ve hâlihazırda kitâbenin beşinci mermer bloğu üzerindeki “*ve'd-Dîn ebû'l-feth Keykâvus*” ibâresinin de, esas itibarıyla, Sultan I.İzzeddîn Keykâvûs'un lâkap, unvân ve adını ihtiva eden bir kitâbe parçasına âit olduğunu açıkça izâh etmektedir.

Bu husus, mermer kaplamalı böylesine anıtsal bir taçkapı ile “*Alâeddin Camii*”nin kuzey cephesinde yer alan “*avlu taçkapısı*” arasındaki üslûp bütünlüğüne tarihî bir anlam kazandırdığı gibi, geçmişte “*Sultan Kapısı*” işlevi gördüğünü düşündüğümüz medrese taçkapısının, aynı zamanda, Sultan I.İzzeddîn Keykâvus'un emriyle ve muhtemelen “*Alâeddin Camii*”nde olduğu gibi Atâbekî Ayaz'ın nezaretinde çalışan Muhammed bin Havlan el-Dımişkî tarafından H.616/M.1219/20 yılında inşâ edildiğini ve taçkapının iki ve beşinci sırasındaki mermer blokların da, çok muhtemeldir ki, “[*amere bi-hâze'l-imâretû'l-mübâreke fi-eyyâm-î*] devlet'ûs-Sultan'ül Gâlib Tâcû'l-Selçuk Sultân'ül-Berr ve'l-Bahreyn 'İzzû'd-Dünyâ [*ve'd-Dîn ebû'l-feth Keykâvûs*] bin es-Sultan'ül-şehîd Keyhûsrev bin Kılıc Arslan Burhân-u Emîrû'l-Mû'minîn bi-tevellî el-abd'el-muhtac âl'i-Rahmetüllâh Ayaz el-Âtabekî fî şuhur-u sene sitte ve aşere ve sitte mâe” şeklinde tanzim edilmiş aslî kitâbeden geriye kalabilen yegâne iki parça olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır²³.

Taçkapıda yer alan kitâbenin gri mermerden altıncı sırasındaki bloğu üzerine celî sülûs ile hâkkedilmiş “*benû (Key)hûsrev (bin) Keykubad bin es-Sultan'ül-şehî(d) Keyhûs(rev)*”

²³ Keykâvus ibâresindeki elif harfine bağlanan küfî hatlı “*kef*” harfinin, Sultanın şehid düşen babası Sultan I. Keyhûsrev'in adındaki “*kef*” harfine âit olduğu iddia edilebilir. Taçkapının önemi dolayısıyla, üzerindeki kitâbenin terkinde, Sultan I. Keykâvus için Sivas'da inşâ ettirdiği Dârû's-şifâ'nın “*Gurre-i Muharrem 615*” (M.30 Mart 1218) tarihinde tanzim ve tesis olunan vakfiyesinde zikredilen elkâb ve unvânlarından da yararlanmıştı (Bk. Akyurt, 2024, C. 8, s. 45, 18b, No. 47).

ibârelerinin, üç Sultanın ortak saltanatı sırasında inşâ edilmiş yakın çevredeki “Sultânî” bir yapının kitâbesine âit olduğu anlaşılmakta ise de, sözkonusu yapının tesbit edilebilmesi şimdilik mümkün değildir.

Buna karşılık, kitâbenin, hâlihazırda “*fî şuhûr-u sene tis’â ve erbâin ve sitte mâe Gafera’llâhû li’men a’merâhû*” ibârelerinin yazılı olduğu dokuz ve onuncu sıradaki beyaz mermer bloklarının, birbirini bütünlük üzere, bir başka yapının inşâ kitâbesinin nihâyetinde yer alan iki parçaya âit olduğuna şüphe yoktur (Foto. 14). H. 649 yılını ihtiva eden dokuzuncu sıradaki mermer bloğunun, sekizinci sıradaki mermer bloğuyla birleştiği kenarı üzerinde kalabilmiş ve öncesindeki hiçbir harfin devamı olmadığı rahatlıkla görülebilen “r”²⁴ harfi dolayısıyla, her iki kitâbe parçasının, Atabeg Celâleddîn Karatay’ın kardeşi Emîr Seyfeddîn Karasungur tarafından, Karatay Medresesi’nin doğu yönünde ve diğer kardeşi Kemâleddîn Rumtaş’ın medresesinin hemen arkasında inşâ ettirdiği ve “Seyfiyye” olarak da bilinen (Atçeken, 1998, s. 57) “*Seyfeddîn Karasungur Medresesi*”nin yıkılan taçkapisına âit ve “r” harfinin de “*Karasungur*” adından geriye kalabilen son harf olması çok muhtemeldir. (12 Haziran 2024)

Extended Summary

Undoubtedly, one of the most remarkable designs in Seljuk architecture is the portal of the Karatay Madrasa in Konya. A monumental architectural element entirely covered in marble; it is located on the south wing of the madrasa's eastern façade.

The inscriptions, stacking, and even the colours of the marbles used in the ten separate pieces of the inscription reveal that the marble blocks, which appear to belong to four different inscriptions, were “spolia” from different buildings, brought together later. The missing parts of the text were completed with four new pieces of grey and white marble from a different period, containing inscriptions carved in a highly distorted thuluth script.

Although the studies conducted to date have mainly focused on the inscription, the portal's position within the madrasa's plan, as well as its condition in the late 19th and early 20th centuries (when it was documented with photographs), have not been addressed in a restitutive study. There is no doubt, however, that this monumental element is an essential part of the Karatay Madrasa, and its affiliation with the madrasa has never been questioned.

It is clear that the ornamentation on the portal is the most important feature for understanding the workmanship and dating of this monumental piece. In this context, the uniformity of workmanship and style exhibited by the ornamental elements on the portal, as a whole, with the portal embedded in the north façade of the “Alâeddin Mosque” on the madrasa’s south side, and the designs on the corners of the side niches of the courtyard portal at Sultan Khan on the Konya-Aksaray Road, leave no doubt that all three portals are the work of Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqî.

²⁴ Kitâbe metninde iki ayrı yerde geçen “*Keyhüsrev*” ibâresi ile onuncu sıradaki mermer bloğuna işlenmiş “*Gafera’llâhû*” ve “*a’merâhû*” ibârelerinde kullanılan “r” harfleri ile sergilediği üslup bütünlüğü, sözkonusu harfin “r” olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Even though there is no doubt that the design and construction of the Karatay Madrasa portal were also carried out by Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqī, it is difficult to believe that he worked on two separate buildings in Konya and its surroundings over a period of about ten years, and that he constructed the portal and even the entire madrasa building nearly a quarter of a century later, due to the date 1251 inscribed on the portal. This suggests that the portal thought to belong to the Karatay Madrasa was actually built by al-Dimashqī between 1219/20, simultaneously with the marble portal on the north façade of the “Alāeddin Mosque,” and that its original location was in the immediate vicinity of the mosque at that time.

In this context, it can be concluded that this monumental, marble-clad portal was located at the foot of “Alāeddin Hill,” where the Seljuk Palace once stood, starting from the gate on the outer wall of the city, passing between the Karatay Madrasa and the Kemâleddin Rumtaş Madrasa, and the “Kılıç Arslan II Pavilion,” the upper floor of which was arranged like a “belvedere.” It can be argued that this is the “Sultan’s Gate” of Konya, known as “Bāb al-Sultan” in the past. This gate was designed and placed on the façade of a monumental bastion, like an imperial porticus, at the end of the main road that leads to the moat in front of the Kılıç Arslan Pavilion, constituting the entrance to a ceremonial passage crossing the moat.

Although it is believed that the Karatay Madrasa portal was built by Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqī at the same time as the portal on the north façade of the “Alāeddin Mosque” during the reign of Sultan Keykubād I, who is mentioned in the inscription, the section in which Keykubād’s name is mentioned between the inscription blocks clearly reveals that the Sultan had passed away. On the other hand, it does not seem possible to infer from the inscription “Keykāvūs” and the date of 649 at the end of the text that the portal was definitely built during the reign of Sultan Izzeddin Keykāvūs II.

This gives historical significance to the stylistic unity between the Karatay Madrasa’s portal and the “courtyard portal” on the north façade of the “Alāeddin Mosque,” and indicates that the madrasa’s portal was also built by Muhammad ibn Khawlan al-Dimashqī in 1219/20.

Kaynakça | References

- Akok, M. (1970). Konya Karatay Medresesi röleve mimarisi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 18/2, 5-28.
- Akok, M. (1977). Konya'da restore edilme yoluyla kurtarılması düşünülen üç Selçuklu eseri: Sırçalı, Karatay ve İnce Minareli Medreselerin restorasyon projeleri. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 41, 48-78.
- Akyurt, Y. (2024). *Resimli Türk abideleri* (C. 8). Ankara.
- Allen, T. (1999). *Ayyubid architecture*. California. <http://www.sonic.net/~tallen/palmtree/ayyarch/ch5.htm#alep.mashh>. Erişim Tarihi: 25.06.2024.
- Atçeken, Z. (1998). Konya şer'iyye sicil kayıtlarına göre Konya Selçuklu medreselerinde Osmanlılar zamanında görev yapan müderrisler. Y. Küçükdağ (Ed.) *Yeni İpek Yolu* (C. I) içinde (s. 53-62). Konya: Konya Ticaret Odası yay.
- Bayram, S. & Karabacak, A. H. (1981). Sahib Atâ Fahrü'd-dîn Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese vakfiyeleri. *Vakıflar Dergisi*, 13, 31-69.
- Bilici, Z. K. (1989). Antalya Müzesi'ndeki bir Selçuklu kitâbesi üzerine düşünceler. *Antalya 3.Selçuklu semineri bildirileri* içinde (s. 45-49). İstanbul.
- Cantay, T. (1987). Konya Karatay Medresesinin inşa tarihi ve kapısının mimari kuruluşu. *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*. 6, 25-30.
- Duggan, M. (2016). S. Redford, intercession and succession, enlightenment and reflection: the inscriptional program of the Karatay Madrasa, Konya. Ed. A. Eastmond, *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World*. Cambridge (2015) 148-169. Cambridge University Press, Hardback, 275 Pages (73 Illustrations) ISBN: 9781107092419. *LIBRI, Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi*. II, 1-62.
- Duran, R. (2001). *Selçuklu devri Konya yapı kitâbeleri (inşa ve ta'mir)*. Ankara.
- Eflâkî, A. (1973). *Âriflerin menkıbeleri* (C. I). (YAZICI, T. Çev.). İstanbul.
- Eminoğlu, M. (2012). *Konya Karatay Medresesi yazı incileri*. Konya.
- Erdemir, Y. (2015). *Karatay Medresesi çini eserleri müzesi*. Konya.
- Gedik, A. (2004). Karatay Medresesi Taçkapısı'ndaki celî yazıların hat san'atı bakımından değerlendirilmesi. *İstem*. 3, 165-189.
- Güven, R. (2004). Mevlana Celaleddin ve Şems-i Tebrizi (Arpağuş, S. Çev.). *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 135-148.
- Hamdîzâde, A. (1915). Ala'eddin Cami-i Şerifi ve Karatay Medresesi. *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 33, 532-534.
- Konyalı, İ. H. (1964). *Âbideleri ve kitabeleri ile Konya tarihi*. Konya.
- Kunt, İ. & Soy, N. B. (2020). *Konya kitabeleri* (C. 2). İstanbul.
- Kuran, A. (1969). *Anadolu medreseleri* (C. I). Ankara.
- Kutlu, M. (2019). Mimari bağlamda Konya Karatay Medresesi üzerine bir değerlendirme. D. Güner & İ. Işıtan vd. (Ed.), *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. yy. Medeniyet Merkezi Konya II* içinde (s. 515-544). Konya.

- McClary, R. P. (2002). Geometric interlace: a study of the rise, fall and meaning of stereotomic strapwork in the architecture of Rum Seljuq Anatolia. *Anatolian Studies*, 72, 209-224.
- Meinecke, M. (1976). *Fayencedekorationen seldschukischer sakralbauten in Kleinasien*, Teil I: Text und Tafeln, Istanbul Mitteilungen, Beiheft 13, Tübingen.
- Mülayim, S. (1982). Konya Karatay Medresesi'nin ana kubbe geometrik bezemesi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 11, 111-121.
- Odabaşı, Z. (2016). Karatay Medresesi'nin biçimlendirilmesi ve mimari anlam boyutu. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. 5, 253-270.
- Önder, M. (1995). Konya'da Karatay Medresesi portali. *Vakıflar Dergisi*, XXV, 267-270.
- Redford, S. (2015). Intercession and succession, enlightenment and reflection: the inscriptional program of the Karatay Madrasa, Konya. A. Eastmond (Ed.), *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World* içinde (s. 148-169). Cambridge.
- Sahillioğlu, H. (1979). İkinci Keykâvüs'ün bir mülknâmesi. *Vakıflar Dergisi*, VIII, 57-65.
- Sosyal, H., Sipahioğlu, S., Kolçak, D. & Altınok, Y. (1981). *Türkiye ve çevresinin tarihsel deprem kataloğu (M.Ö.2100-M.S.1900)*. İstanbul.
- Sönmez, Z. (1989). *Başlangıcından 16.yüzyıla kadar Anadolu Türk-İslam mimarisinde sanatçılar*. Ankara.
- Sözen, M. (1972). *Anadolu medreseleri, Selçuklu ve Beylikler devri (Cilt II)*. İstanbul.
- Texier, C. (1849). *Description de l'Asie Mineure: faite par ordre du gouvernement français en 1833 - 1837, beaux-arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*, Band 2, Paris.
- Tevhid, A. (1321). *Müze-i Hümayûn, meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye kataloğu*. Kostantiniyye.
- Tuncer, O. C. (1982). Birkaç Selçuklu Taçkapağında geometrik araştırma. *Vakıflar Dergisi*. 16, 61-76.
- Turan, O. (1948). Selçuklu devri vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, vakıfları ve vakfiyeleri. *Belleten*. XII/45, 17-160.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1927). *Anadolu Türk tarihî vesikâlarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet, kaza ve nahiye merkezlerindeki kitâbeler*. İstanbul.
- Yılmaz, L. & Tuzcu, K. (2010). *Antalya'da Türk dönemi kitabeleri*. Haarlem.

Ekler

Foto 1: Karatay Medresesi Taçkapısı

Foto 2: Karatay Medresesi Taçkapısı-Kitâbe

Foto 3: Karatay Medresesi Taçkapısı- Arka Yüzdeki Çerçevenin Tezminatı

Foto 4: Karatay Medresesi Doğu Cephesi (J. H. Haynes- 1884)

Foto 5: Karatay Medresesi Taçkapısı (G. Solakian)

Foto 6: Karatay Medresesi Taçkapısı'ndan Köşetaşı Detayı (G.Solakian)

Foto 7: Karatay Medresesi Doğu Cephesindeki Pencereleler (J.H.Haynes-1884)

Foto 8: Karatay Medresesi Doğu Cephesi- Kalıntı (J.H.Haynes-1884)

Foto 9: Karatay Medresesi Taçkapısı 1914 (Salt Arşivi)

Foto 10: Karatay Medresesi Taçkapaşı

Foto 11: Alâeddin Camii Avlu Taçkapaşı

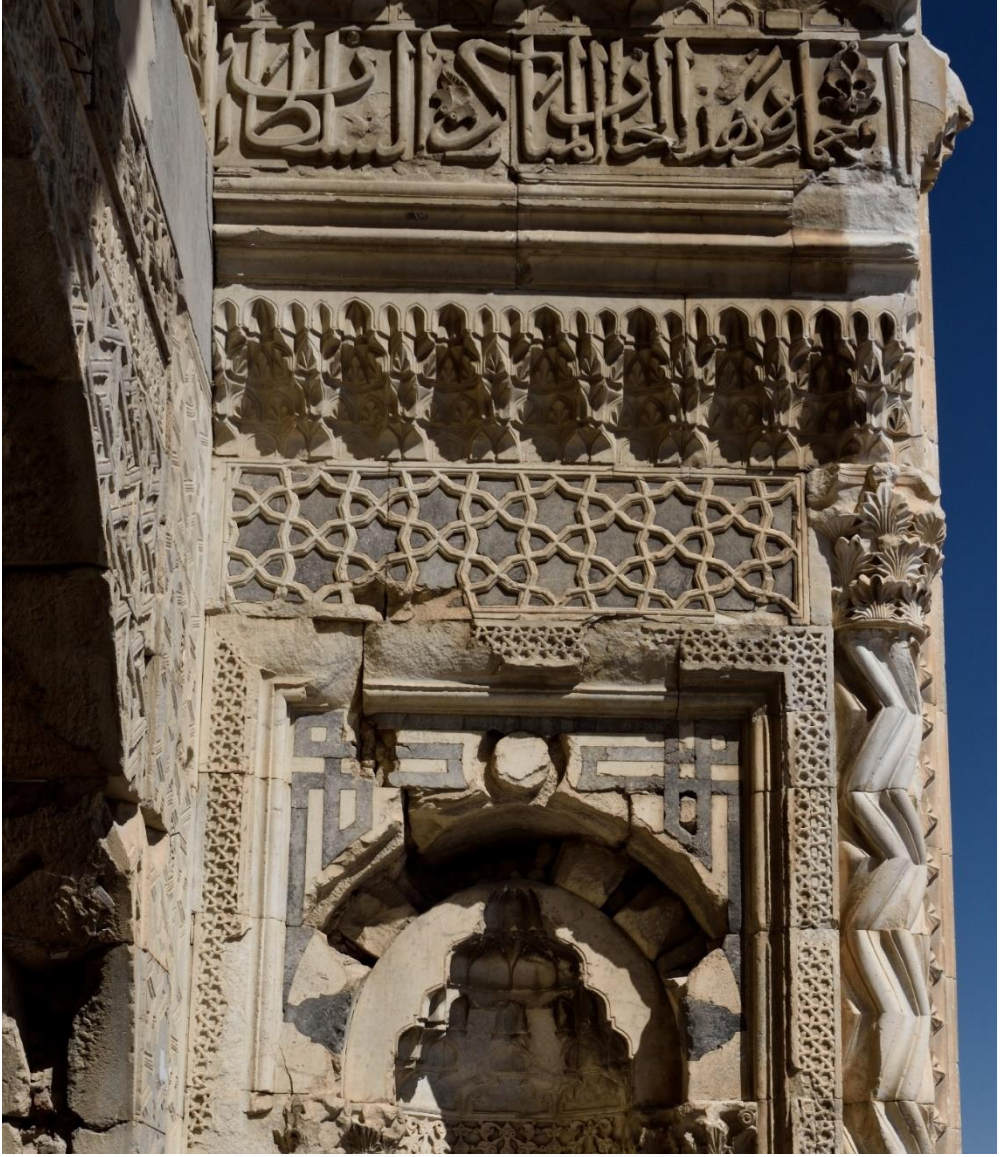

Foto 12: Sultan Han- Avlu Taçkapısındaki Niş

Foto 13: Halep- El-Şerefiye Medresesi Taçkapısı (T. Allen, Fig.33)

Foto 14: Karatay Medresesi Taçkapısı- Kitâbenin Son İki Parçası

Siyasî Meşruiyet Aracı Olarak Büveyhî Sikkeleri

Sevgi Kübra Bilgin | ORCID: 0000-0003-1248-691X | sevgikubraakdemirel@gmail.com

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Öz

934-1056 (h. 322-448) tarihleri arasında İran ve Irak coğrafyasında hüküm süren Büveyhîler aslen Deylem kökenlidir. Fakir bir aileden gelmekte olup geçimlerini paralı askerlik ile sağlamaktaydılar. Büyük kardeşleri İmâdüddevle lakaplı Ali b. Büveyh'in stratejik zekâsı sayesinde diğer Deylemliler arasından temayüz ederek Fars'ta kendi devletlerini kurmuşlardır. Küçük kardeşleri Ahmed b. Büveyh de ağabeylerinin yönlendirmesi ile 945 yılında Bağdat'a girerek Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh'ın emîrülümerâsı olmuştur. Böylece devletin Irak kolu da kurulmuştur. Ahmed b. Büveyh burada devrin icap ettirdiği şekilde halifeden hilat, lakap ve sancak gibi saltanat alametlerini teslim almıştır. Bunun ardından halife, -daha evvel yapılmayan bir uygulama olarak- Büveyhoğullarına verdiği lakap ve künyenin, bütün altın ve gümüş paralar üzerine kendi adıyla birlikte basılması emrini vermiştir. Böylece başa geçen her Büveyhî emîri, bir saltanat alameti olarak kendi adına para bastırmaya başlamıştır. Darb edilen sikkeler üzerinde kelime-i tevhid ile birlikte dua ve ayetler, Büveyhî emîrlerinin adı ve lakabı, varsa kendilerine tabi olan hükümdar adı, dönemin halifesi, darb yeri ve basım tarihi yer almaktadır. İslâmî vassikkelerde sınırlı sayıdaki tasvirli örneğin arasına, Büveyhî emîrlerinin, -eski İran modelinde bir devlet kurma idealinin de etkisiyle- kendilerini Sâsânî tâcı ve ünvanı ile darb ettirdikleri sikkeler dâhil edilebilir. Yapılan bu çalışmada bir hâkimiyet göstergesi olarak darb edilen sikke örnekleri üzerinden, Büveyhîlerin para bastırmaya gösterdikleri ehemmiyet hakkında bilgi verilerek bunlar üzerinden dönemin siyasi ve ekonomik olayları, emîrler arasında yaşanan otorite mücadeleleri, metbu-tabii ilişkileri ve halife ile olan münasebetleri okunmaya çalışılacaktır. Bunun yanında Büveyhî darphaneleri ve bunların işleyişi hakkında da bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Büveyhîler, Abbâsîler, Nümismatik, Sikke, Darphane

Atıf Bilgisi

Bilgin, Sevgi Kübra. “Siyasî Meşruiyet Aracı Olarak Büveyhî Sikkeleri”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 21 (Aralık 2024), 111-135.

<https://doi.org/10.23897/usad.1529846>

Geliş Tarihi	07.08.2024
Kabul Tarihi	19.11.2024
Yayın Tarihi	31.12.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Buyid Coins as an Instrument of Political Legitimacy

Sevgi Kübra Bilgin | ORCID: 0000-0003-1248-691X | sevgikubraakdemirel@gmail.com

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Rize,
Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Abstract

The Buyids, originating from the Daylamites, rose to prominence in the political landscape of Iran and Iraq during the period spanning from 934 to 1056 CE (322 to 448 AH). They came from modest backgrounds and made their living as mercenaries. Their ascent to power marked a significant transformation from their modest origins, with their elder brother Ali b. al-Buwayh, known as Imād al-Dawla, played a pivotal role in their consolidation of authority. Imād al-Dawla's astute strategic intelligence distinguished the Buyids among their Daylamite peers, leading to the establishment of their state in Fars. In a momentous turn of events in 945 CE, Ahmad b. Buwayh, guided by his elder brothers, ventured into Baghdad and was appointed the amir al-umara by the Abbasid Caliph al-Mustaqfi-Billāh, laying the foundation for the Buyid presence in Iraq. This appointment was accompanied by symbolic gestures of sovereignty, including the bestowal of the khilat, epithet (laqab), and banner by the caliph himself. Particularly noteworthy was the caliph's decision to inaugurate a novel practice whereby the Buyid laqabs and title were inscribed alongside his own on gold and silver coins, legitimizing Buyid's rule. Subsequently, each Buyid emir who assumed power began minting coins bearing their name, embodying symbols of their sovereignty. These coins typically featured elements such as tawhid, prayers, verses from the Quran, the name and title of the Buyid emir, if minted by one of their vassals, the name of the ruler of that state, the reigning caliph, as well as details regarding the mint location and date. Of particular interest are depictions on some coins portraying Buyid emirs adorned with the Sasanian crown and title, suggesting a conscious emulation of the ancient Iranian model of kingship. This study seeks to delve into the multifaceted significance of Buyid coinage as a reflection of sovereignty, utilizing these numismatic artifacts as windows into the political, economic, and power dynamics of the era. By examining the coins minted under the Buyid rule, this research aims to elucidate the complexities of authority struggles among emirs, their interactions with subjects, and their relationship with the Abbasid caliphate. Furthermore, it endeavors to shed light on the Buyids' deliberate emphasis on coin minting to assert and legitimize their rule while also providing insights into the operational aspects of Buyid mints and their broader historical significance.

Keywords

Buyids, Abbasids, Numismatics, Coin, Mint

Citation

Bilgin, Sevgi Kübra. "Buyid Coins as an Instrument of Political Legitimacy". *Journal of Seljuk Studies* 21 (December 2024), 111-135.

<https://doi.org/10.23897/usad.1529846>

Date of Submission	07.08.2024
Date of Acceptance	19.11.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	usad@selcuk.edu.tr
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâm dünyasında bağımsızlığın ve egemen bir güç olmanın sembolü olarak kabul edilen sikke, tahta çıkan hükümdarın alametlerinden biri sayılmıştır. Devletin başına geçen hükümdarın sikke kestirmesi/darb ettirmesi bir gelenek halini almıştır. İslâmîyet'in ilk yıllarında sikke basılmamış, bunun yerine o sırada tedavülde bulunan Bizans ve Sâsânî sikkeleri kullanılmaya devam edilmiştir. İlk İslâm sikkelerine Emevîler döneminde Muâviye b. Ebu Süfyân'ın halîfeliği zamanında rastlanmaktadır. İlk darphanenin de yine Emevîler döneminde kurulduğu düşünülmektedir. Yeni dinarların üzerinde herhangi bir tasvir yer almamakta, sikkenin ön ve arka yüzü tamamen yazıdan oluşmaktaydı. Böylece bir bakıma gerçek anlamda ilk İslâmî tarzda sikke doğmuştur (Makrîzî, 1953, s. 373; Bates, 1986, s. 231-263; Bates, 1989, s. 89-112; Bosworth, s. 591-592; Miles, 2007, s. 368-369; Tekin, 2009, s. 179-180).

Araplarla ticari ilişkide bulunan ülkelerin paralarını da kullanmayı sürdüren Müslümanlar bu ülkeleri ele geçirinca onların mevcut darphanelerini kullanarak ve sonrasında da yeni darphaneler kurarak para basmışlardır. İslâmî ibareler taşıyan ilk dirhem Emevî Halîfesi Abdülmelik b. Mervân'ın emriyle 693-695 (74-76) yılları arasında Haccac tarafından Kûfe'de basılmıştır. İlk İslâm dinarının darbu da yine Abdülmelik b. Mervân tarafından 696 (77) yılında Dımaşk'ta yapılmıştır. Emevî halîfeleri ve Me'mûn'a kadar Abbâsî halîfeleri altın sikkelerin üzerine isimlerini ve darb yerini koymadıkları gibi halîfe adlarını da yazdırmamışlardır. Ancak bu tarihten sonra sikkelerin üzerine darb yeri ve hükümdar adı konulup ülkenin doğu ve batı kesiminde altın ve gümüş paralar basılmaya başlanmıştır (Makrîzî, 1953, s. 374-378; Bates, 1989, s. 89-112; Bates, 1996, s. 1; Grierson, 1960, s. 241-264; Hizmetli, 2010, s. 81-82; Miles, 2007, s. 376, 370; Sahillioğlu, 1994, s. 352-355; Sahillioğlu, 1994, s. 368-371; Tayeb el-Hibri, 1993, s. 58-83; Zambaur, s. 591).

Büveyhîler, 934-1056 (h. 322-448) tarihlerinde hüküm süren aslen Deylemlî¹ bir hanedandır. 934 (322) senesinde İmâdüddeve Ali b. Büveyh'in Şîraz'a girmesinin ardından devletlerinin temelleri atmışlardır. 943 (332) yılında ortanca kardeş Rüknüddeve'nin Rey ve Cibâl, 945 (334) yılında da küçük kardeşleri Muizzüddeve'nin Bağdat'ı hâkimiyetleri altına almaları ile birlikte devletlerinin Rey-Cibâl ve Irak kolları da kurulmuştur. Böylece İran ve Irak coğrafyasında hüküm süren Büveyhîler, Bağdat'taki Abbâsî halîfesini tahakkümleri altına almaları ile devrin siyasetinde önemli

¹ Büveyhoğulları, cesaretleri ve dayanıklı yapıları ile hiç şüphesiz doğup büyüdükleri coğrafya olan Deylem'in ve Deylemlî karakterinin izlerini taşımaktaydılar. Bu sebeple Büveyhîleri tanıyabilmek, siyasî ve teşkilât tarihine şekil veren unsurları anlamlandırabilmek için Deylem coğrafyası, dilleri ve genel karakteristik yapısı önem taşımaktadır. Deylem ve Deylemliler hakkında bkz. Ebu İshak es-Sâbî, 1987, s. 12-13; *Hudûdü'l-Alem*, 2018, s. 91; İstahrî, 2015, s. 188; Mukaddesî, 2015, s. 352-354; İbn İsfendiyar, 2007, C. 1; Minorsky, 1991, s. 190-200; İbn Havkal, 2017, s. 327-328; Güner, 1992, s. 14; Yazıcı, 1994, s. 263-264; Gençtürk, 2020, s. 22.

ölçüde söz sahibi olmuşlardır.

Büveyhî Devleti emîrleri de hükümdarlık alameti olarak para basmaya önem vermişlerdir. Tayin edilen her emîr, mutlaka kendi adını taşıyan bir para bastırmıştır. Emîrlerin sikke kestirmeye verdikleri bu ehemmiyet sayesinde, dönemin nümismatik bulguları azımsanamayacak kadar önemlidir. Nitekim bugün pek çok kütüphane ve koleksiyonda yer alan Büveyhî sikkeleri, emîrler ve kullandıkları ünvanlar, basıldıkları yer ve tarih bilgisinin beraberinde bu dönemdeki darphane sayısı, kendilerine tabi olan hükümdarlar ve hatta emîrlerin birbirleriyle olan ilişkileri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle Büveyhî sikkelerinin aynı zamanda siyasî ve ekonomik tarihe de ışık tuttuğunu söylemek mümkündür.

Büveyhî Sikkeleri

Büveyhîlere dair bilinen en eski sikke 932 (320) yılında devletin kurucusu İmâdüddeve Ali b. Büveyh adına Ahvâz'da basılmıştır (Miles, 2007, s. 374-375). 933-934 (322) yılında İmâdüddeve adına Şîraz'da basılan bir gümüş dirhem ön yüzünde ortada; “*Lâ ilâhe illâ Allah vahdehu lâ şerîke leh Ali bin Büveyh*”, çevresinde ise; “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem bi Şîraz sene 322*” lejandı yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde ortada; “*Lillah Muhammedun Resulullah el-Râzî-Billâh*”, çevresinde ise “*Muhammedun Resulallah Erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velev kerihe'l-müşrikûn*” ifadesi yer almaktadır (Poole, 1876, s. 194; Mıynat, 2019, s. 202) (Fotoğraf 1).

Foto 1: İmâdüddeve Dönemi, Dirhem, Darb Yeri: Şîraz, Yıl: 933/934, Çap: 27mm, Ağırlık: 3.05gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=4631697> Erişim Tarihi 27.3.2024

Kurucu Büveyhî kardeşlerin en büyüğü olan İmâdüddeve Ali b. Büveyh, 934 (322) yılında Fars ve Şîraz'a girmesi akabinde kardeşlerini de yeni yerler ele geçirip hâkimiyetlerini kurmaya teşvik etmiştir. Bunun neticesinde ortanca kardeş Rûknüddeve Ebu'l-Ali Hasan, devletin Rey ve Cibâl kolunu kurarak bağımsız olmuştur. En küçük kardeşleri Muizzüddeve Ahmed b. Büveyh ise, ağabeylerinin işareti ve Emîrülümerâ Tüzün'un ölümü üzerine Bağdat'a girmiştir.

Ahmed b. Büveyh, 945 (333) yılında Bağdat'a girmeden bir süre önce Tüster'de ve

Ahvâz'da gümüş bir sikke bastırmıştır. Halîfe Müttakî-Lillâh'ın adı ile birlikte kendisi ve ağabeyi Ali b. Büveyh'in adına yer verdiği Tüster'de basılan sikkenin ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâ Allah vahdehu lâ şerike leh Ahmed bin Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem Tüster min el-Ahvâz sene 333*” lejandı, dış kuşağında da Rûm suresi 3. ve 4. ayetler yer almaktadır. Arka yüzünde ise “*Lillah Muhammedun Resulallah el-Müttakî-Lillâh Ali bin Büveyh*” yazmaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 327).

Ahmed b. Büveyh'in Ahvâz'da bastırıldığı dirhemnin düzeni de Tüster darblı dirheminin bir benzeridir. Ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâ Allah vahdehu lâ şerike leh Ahmed bin Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem el-Ahvâz sene 333*”, arka yüzünde “*Lillah Muhammedun Resulallah el-Müstekfi-Billâh Ali bin Büveyh*” çevresinde ise “*Muhammedun Resulallah erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velev kerihe'l-müşrikûn*” yazmaktadır. İmâdüddeve ve Muizzüddeve'nin bastırıldığı bu sikkelerin halîfe tarafından kendilerine verilen lakapları olmadan yazılmış olması, onların Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a girmesinden önce basıldığını göstermektedir. Ancak halîfenin isminin de sikkeye darb edilmiş olması, onların bu esnada halîfeye bağlı olduklarını ortaya koymaktadır (Bates, 1996, s. 7; Mahmud, 1999, s. 332; Poole, 1876, s. 194) (Fotoğraf 2).

Foto 2: Muizzüddeve Dönemi, Dirhem, Darb Yeri: Tüster, Yıl: 945, Çap: 28mm, Ağırlık: 4.20gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=3331745> Erişim Tarihi 27.3.2024

Ahmed b. Büveyh, 19 Aralık 945 (334) günü Bağdat'a ulaştıktan sonra Şemmâsiye Kapısı'nda konaklamış ve ertesi gün de Halîfe Müstekfi-Billâh ile görüşmüştür. Aralarında biatleşmeleri üzerine Müstekfi, Ahmed b. Büveyh'i *emîrülümerâsı* olarak tayin etmiştir. Bu süreçte kendisine ayrıca *Muizzüddeve* (Devleti Yücelten), büyük ağabeyi Ebu'l-Hasan Ali b. Büveyh'e *İmâdüddeve* (Devletin Direği), diğer ağabeyi Ebu Ali el-Hasan b. Büveyh'e de *Rüknüddeve* (Devletin İstinatgâhı) lakapları,² diğer saltanat alâmetleri ile birlikte halîfe tarafından verilmiştir. Halîfe ayrıca bu lakapların altın

² Bundan sonra halîfe tarafından verilen bu lakaplar ile anılacaklardır.

(dinar) ve gümüş (dirhem) tüm sikkelerde kendi adı ile birlikte basılmasını da emretmiştir. Müslüman hükümdarlar arasında isimleri halife ile birlikte sikkelerin üzerine darb edilen ilk hükümdarların Büveyhî Devleti kurucusu bu üç kardeş olduğu kaydedilmektedir (Hilâl es-Sâbî, 1986, s. 131; İbnü'l-Cevzî, 1992, s. 42-43; Hândmîr, 1960, s. 867; Hemedânî, 1987, s. 369; İbn Hallikân, 1900, C. 1, s. 174-175, C. 3, s. 399; İbn Miskeveyh, 2016, s. 485; Kalkaşendî, 2019, s. 157; Kalkaşendî, 1922, s. 418; İbnü'l-Verdî, 1996, s. 268; İbnü'l-Esîr, 1986, C. 8, s. 384; İbn Kesîr, 1995, C. 11, s. 365; İbnü't-Tıktaka, 2016, s. 205; Suyûtî, 2018, s. 473; Zehebî, 1987, s. 25; Kitâbu'l-uyûn, 1972, 432; Nüveyrî, 1975-1985, C. 23, s. 104; Abbas Perviz, 1338, s. 551; Kurevî, 2008, s. 177; Merçil, 1992, s. 497; Poole, 2020, s. 180; Waines, 1977, s. 339; Vefa, 1990, s. 35; Bilgin, 2024, s. 497).

Halife Mutî-Lillâh emriyle bu dönemde bastırılan dirhemın ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâ Allah vahdehu lâ şerîke leh Muizzüddeve Ebu'l-Hüseyn Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem bi Medineti's-Selâm sene 334*” lejandı, dış kuşağında Rûm suresi 4. ve 5. ayetler yer almaktadır. Arka yüzünde “*Lillah Muhammedun Resulallah Sallallahu Aleyhi vessellem el-Mutî-Lillâh İmâdüddeve Ebu'l-Hasan Büveyh*”, çevresinde ise “*Muhammeden Resulallah. Erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velev kerihe'l-müşrikân*” yazmaktadır (Fotoğraf 3).

Foto 3: Muizzüddeve Dönemi, Dirhem, Darb Yeri: Medîneti's-Selâm, Yıl: 945-946, Ağırlık: 2.77gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=1243632> Erişim Tarihi 27.3.2024

Eyaletler şeklinde kurulmuş bir devlete sahip olup her biri müstakil idare sürdüren Büveyhî kardeşler -birbirlerine olan bağılıklarının da bir göstergesi olarak bastırılan sikkelerde mutlaka birbirlerinin adına yer vermişlerdir. Emîr Muizzüddeve'nin, Fars'ta bulunan en büyük ağabeyi İmâdüddeve'nin vefatının ardından bastırıldığı sikkelerde ailenin geri kalan en büyüğü olarak diğer ağabeyi Rey ve Cibâl Emîri Rüknüddeve'nin adına yer verdiği ve bağılılığını gösterdiği görülmektedir. Söz konusu gümüş sikkenin ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh Muizzüddeve Ebu'l-Hasan Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem el-Basra sene 343*” lejandı, dış kuşağında Rûm suresi 3. ve 4. ayetler; arka yüzünde “*Allah Muhammedun Resulallah Sallallahu Aleyhi vessellem el-Mutî-Lillâh Rüknüddeve Ebu Ali*

Büveyh”, çevresinde “*Muhammeden Resulallah erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velew kerihel-müşrikûn*” yazmaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 329; Mahmud, 1999, s. 335-336; Poole, 1876, s. 204).

Veliaht İzzüddevlle Bahtiyâr b. Muizzüddevlle'nin adının da darb edildiği Emîr Muizzüddevlle döneminde bir gümüş sikkede de vefat eden ağabeylerinin ardından ailenin en büyüğü olan Rüknüddevlle'nin adına yer verildiği görülmektedir. Sikke formu şöyledir: ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh Muizzüddevlle Ebu'l-Hüseyn İzzüddevlle Ebu Mansur Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dirhem el-Basra sene 349*”, arka yüzünde “*Lillah Muhammed Resulallah Sallallahu Aleyhi vessellem el-Mutî-Lillâh Rüknüddevlle Ebu Ali Büveyh*”. 960 (349) tarihli Medinetü's-Selâm'da basılmış altın bir sikke de aynı formda hazırlanmıştır. Emîr Bahtiyâr, vefatından sonra babasının adını sikkelerden çıkarmış ancak hala hayatta olan amcası Emîr Rüknüddevlle'nin adının bulunduğu formu devam ettirmiştir. Ön yüzde altı satır halinde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh izzüddevlle Ebu Mansur Büveyh*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dinar bi Medinetü's-Selam sene 357*”, arka yüzünde de yedi satır halinde “*Lillah Muhammed Resulallah Sallallahu Aleyhi vessellem rüknüddevlle Ebu Ali Büveyh*” yazmaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 331-332; Mahmud, 1999, s. 340-342; Poole, 1876, s. 201-205).

Aile bireylerinin yanında, kendine bağlı hükümdarlar da sikkelerinde Emîr Rüknüddevlle'nin adına yer vermiştir. Taberistan'da hüküm süren Bâvendîlerin Emîri Rüstem b. Şirvin'e ait 977-978 (367) yılında basılmış gümüş dirhem bunun bir örneğiydi. Paranın ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâllah el-Mûti-Lillâh Rüknüddevlle*”, çevresinde “*Bismillah duribe haza'd-dirhem bi Firim sene 354*” lejandı, dış kuşağında Rûm suresi 4. ve 5. ayetler yer almaktadır. Arka yüzünde ise “*Lillah Muhammedun Resulallah 'Ali veliullah Rüstem b. Şirvin*” ifadesi bulunmaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 341; Miles, 2007, s. 373).

Emîr Rüknüddevlle'nin vefatının ardından Muhammediyye (Rey)'de darb edilen sikkelerde bir süre, hanedanın yeni emîri Adudüddevlle'nin adının yanında kardeşi Müeyyidüddevlle'nin adı da yer almıştır (Güner, 1992, s. 62) (Fotoğraf 4).

Foto4: Müeyyidüddevlle Dönemi, Altın Dinar, Darb Yeri: Muhammediyye, Yıl: 976/977, Ağırlık: 4.10gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=216210> Erişim Tarihi 27.3.2024

İslâmî sikke geleneğinde resim ve tasvir kullanımı yaygın değildir. Bunun yerine hükümdarın adı, ünvanları, sıfatları ile dualar ve kelime-i tevhid gibi dinî ibareler bulunurdu. Bu durum tasvir yasağının bir neticesi olsa da hükümdarlık alameti saydıkları sikke darb ettirmeye önem veren Büveyhîler döneminde bunun istisnaları mevcuttur (Tekin, 2009, s. 179). 957-958 (346) yılında Errecân'da basılmış olan bir dirhem, figürlü olması bakımından devri için oldukça sıra dışıdır. Bu figürlü gümüş dinarın ön yüzünde Emîr Rüknüddeve'nin adı, arka yüzünde ise Halife Mutî-Lillâh ve oğlu Adudüddeve'nin (Devletin Pazusu/Koruyucusu) adı yer alıyordu. 962 (351) senesinde Muhammediyye darphanesinde basılan bir başka kufi yazılı gümüş dirhem arka yüzünde sakal ve bıyıklı Emîr Rüknüddeve'nin üstünde tören kıyafeti ve başında kıymetli taşlarla bezenmiş bir kanatlı Sâsânî tâci taşıdığı portresi bulunmaktadır (Fotoğraf 5). Sâsânî krallarının sahip olduğu şekilde kanatlı olarak ifade edilen bir tâc ile yer aldıkları bu tasvir, Rüknüddeve'nin ardından oğlu Adudüddeve'nin ve yeğeni Bahtiyâr b. Muizzüddeve tarafından da sikkelerde kullanılmıştır (Miles, 1964, s. 284-285; Miles, 2007, s. 375).

Foto 5: Rüknüddeve Dönemi, Gümüş Dirhem, Darb Yeri: Muhammediyye, Yıl: 962, Çap: 41.2mm, Ağırlık:12.90gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=11651492> Erişim Tarihi 27.3.2024

Emîr Bahtiyâr b. Muizzüddeve'nin figürlü “*tören parçası*” altın sikkesi şöyledir: Ön yüzünde bağdaş kurmuş halde oturan, başı açık, saçları örgülü, sivri sakallı, kolları uzun, süslü bir elbise giymiş, elinde beş telli bir saz çalan bir kişi bulunmaktadır. Bu insan figürünün her iki yanında birer dal vardır. Ön yüz çevresinde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh duribe be Medînetü's-Selâm sene 365*” yazmaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise yine bağdaş kurmuş oturan, başında tâc olan saçları örgülü, sakallı kolları kısa süslü bir elbise giymiş hükümdarın tasviri yer almaktadır. Hükümdar sağ elinde hâkimiyet sembolü olarak bir kadeh tutmakta ve iki yanında kendisine bir şey sunduğu tahmin edilen başları açık ve saçları örgülü iki hizmetçi figürü görülmektedir. Bu yüzün çevresinde ise “*Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Resulullah sallallahu aleyhi vessellem el-Mutî-Lillâh el-Emîr İzzüddeve*” yazmaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 336-337; Miles, 1964, s. 288, 295-296).

973-974 (363) yılında Bağdat'ta basılmış Emîr Bahtiyâr dönemine ait dikkate değer iki figürlü sikke daha bilinmektedir. Yırtıcı hayvanların av sahnelerine yer verilmiş olan bu sikkelerden birinin her iki tarafta da bir geyiğe ya da dağ keçisine saldıran aslan yer almaktadır (Fotoğraf 6). Sikkenin ön yüzünde kelime-i tevhid ile darb tarihi ve yeri bulunurken arka yüzünde İzzüddeve künyesi bulunmaktadır. Hayvan figürlerinin yer aldığı diğer sikkede ise bir tarafta ördeği yakalayan bir kartal, diğer tarafında ise ceylan yutan bir kartal tasvir edilmektedir (Miles, 1964, s. 288, 295-296; Miles, 2007, s. 375-376).

Foto6: Bahtiyâr Dönemi, Altın Madalyon, Darb Yeri: Medînetü's-Selâm, Yıl: 973/974, Çap: 38mm, Ağırlık: 20.54gr., <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=3133&lot=118> Erişim Tarihi 17.4.2024

Büveyhîler, hutbe ve sikkelerde kullandıkları şatafatlı lakap ve ünvanlarıyla halifeyi âdeta görünmez hale getirmişlerdir. Emîr Adudüddeve b. Rüknüddeve'nin Fesâ'da basılmış gümüş sikkesinde ve sonrasında da Kerd-i Fennâhusrev'de inşa ettirdiği darphanede bastırıldığı altın sikkesinde, *Emîrül-Adl* ünvanını kullandığı görülmektedir. Söz konusu sikke yukarıda bilgisi verilen klasik kufi formda olup arka yüzünde halifenin adının ardından "*el-Emîrül-Adl Adudüddeve Ebu Şucâ*" ibaresi yer almaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 335; Güner, 1992, s. 168). Ancak sikkelerindeki *Emîrül-Adl Adudüddeve* lakabı Irak'a hâkimiyeti sonrası yerini "*el-Meliku'l-Adl Adudüddeve Ebu Şucâ*"ya bırakmıştır. 980-981 (370) yılından itibaren emîrin adı, dinarlar ve dirhemlerde "*el-Meliku'l-Adl Şâhanşâh Adudüddeve ve Tâcül-mille Ebu Şucâ*" künyesiyle yer almaya başlanmış ve ölümüne kadar böyle devam etmiştir. Emîr bu lakabı halifenin izni olmadan kullanmaya başlamıştır (Güner, 1992, s. 140-142; Mahmud, 1999, s. 342-343; Mneymneh, 2021, s. 159; Poole, 1876, s. 206).³

³ Şia'nın altın çağının yaşandığı bir dönemde Abbâsî Devleti'ni tahakkümleri altına alan Büveyhîler, halifenin yetkilerini oldukça kısıtlamışlardır. Dinî atamalarla yetkileri sınırlanan halifelerin, Büveyhî emîrinin verdiği maaş ve iktâlarla geçindikleri ve kimin halife olacağına Büveyhî emîrinin karar verdiği bir dönemde ilga edilmemiş olmaları önemlidir. Bunun arkasında yatan sebep olarak Büveyhîlerin sünnî

Adudüddeve'nin Sâsânî krallarının ünvanı olan *Şâhanşâhı* (Melikü'l-Mulûk/Hükümdarlar Hükümdarı) (İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 14, s. 291; İbnü'l-İmâd, 1989, s. 389; İbn Kesîr, 1995, C. 11, s. 506; Donohue, 2003, s. 26; Busse, 2004, s. 175) sikkelerinde kullanmaya başlamasının ardında da, Büveyhî Emîri Adudüddeve'nin etnik bir kimlik yaratma çabası⁴ ve Sâsânî modelinde bir devlet kurma idealinin yattığı muhakkaktır (Baker, 2015).

977 (367) yılında basılan sikke şöyledir: Ön yüzde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh et-Tâi'-Lillâh*” çevresinde “*Bismillah duribe haza'd-dirhem bi Âmid sene 367*” lejandı, ön dış kuşağında ise Rûm suresi 4. ve 5. ayetler yazmaktadır. Arka yüzün ortasında “*Lillah Muhammed Adudüddeve ve Tâcül-mille Ebu Şucâ*”, çevresinde ise “*Lillah Muhammedun Resulullah. Erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velev kerihel-müşrikûn*” yer almaktadır (Mahmud, 1999, s. 342-343; Mneymneh, 2021, s. 159; Poole, 1876, s. 206; Whitcomb, 1976, s. 166). 961-962 (350) yılında Şîraz'da basılan gümüş sikke ise şöyledir: Ön yüzde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh Rüknüddeve Ebu Ali*”, arka yüzde “*Lillah Muhammedun Resulullah el-Mutî-Lillâh el-Melikü'l-Adl Adududdeve Ebu Şucâ*” yazmaktadır (Poole, 1876, s. 206; Miles, 1964, s. 290).

Emîr Adudüddeve'nin, *Şâhanşâh* ünvanına Fars'ta darb ettirdiği bir gümüş madalyonda da yer verdiği görülmektedir. Bacak bacak üstüne atmış bir vaziyette oturan ve sağ elinde kadeh tutan Emîr, Sâsânî kralları portresine uygun olarak başında kanatlı tâci ile taht üzerinde yer almaktadır. Üzerinde süslü kolları olan bir tunik vardır. Tahtın altında ise kafaları birbirine doğru çarpan iki keçi bulunmaktadır. Madalyonun ön yüzünde Pehlevce: “*Farreh Afzud Şâhânşâh*” (Şâhanşâhın Şanı Artsın), arka yüzünde: “*Dir Ziy Şah Şah-Pan a Husrev*” (Şâh Fenna Husrev Uzun Yaşasın), ön yüz kuşağında Arapça olarak: “*Lâ ilâhe illâllah Muhammedun Resulullâh*” yazmaktadır. Adudüddeve bu sikkede, babası Rüknüddeve'nin yaptığından farklı olarak Abbâsî halifesinin adına yer vermemiştir (Güner, 1992, s. 140-142; Miles, 1964, s. 285-286, 295; Miles, 2007, s. 375; Mneymneh, 2021, s. 159) (Fotoğraf 7).

halkı ve askerî gücü kontrol altında tutabilme isteği gibi bazı nedenler etkiliydi. Ancak Büveyhî idaresi boyunca bilhassa Bağdat'ta şîf-sünnî çatışmalarının yaşandığı pek çok yıkıcı hadise de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan İbrahim Hasan, t.y.; Ömerî, 2014, s. 200; İbnü'l-Esîr, 1986, C. 9, s. 58; Nüveyrî, 1975-1985, C. 26, s. 109; Tenûhî, 1975, C. 2, s. 242; İbnü'l-Cevzî, 1992, C. 14, s. 75, 155; Ünal, 2018, s. 405-416.

⁴ Büveyhîlerin nesepleri ile ilgili bkz. İbn Hallikân, 1900, C. 1, s. 174; Kazvîni, 2018, s. 384; Bîrûnî, 2011, s. 81; Kalkaşendî, 2019, s. 149; Şebânkârî, 2021, s. 66; Mneymneh, 2021, s. 123; Baker, 2016, s. 283; Dündar & Bakır, 2019, s. 10-44; Kurevî, 2008, s. 82-83; Seccâdî, 1957, s. 629.

Foto 7: Adudüddeve Dönemi, Gümüş Madalyon, Darb Yeri: Fars, Çap: 60.7mm, Ağırlık: 34.47gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=10848109> Erişim Tarihi 27.3.2024

Emîr Ebu Nasr Fîrûz Hârşâz, kardeşi Şerefüddeve b. Adudüddeve'nin vefatı üzerine 22 Ağustos 989 (379) tarihinde Tâi'-Lillâh'ın huzurunda yapılan tayin merasiminde diğer hükümdarlık alametleri ile birlikte Bahâüddeve ve Ziyâülmille lakaplarını almıştı. Gıyâsülümme de onun lakapları arasındaydı (Birûnî, 2011, s. 167-168; İbn Kesîr, 1995, s. 519; Nüveyrî, 1975-1985, C. 26, s. 235; Sâbî, 1986, s. 131-133; Gümüş, 2019, s. 154; Siddiqi, 1934, s. 40). Bahâüddeve'nin Halîfe Tâi'-Lillâh'ı azlederek yerine Kadir Billâh'a biat etmesinin⁵ ardından basılan sikkelerde yeni halîfenin adı ve emîrin söz konusu lakapları geçmektedir. 1007 (398) yılında basılan sikkenin ön yüzünde “*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh el-Melik Bahâüddeve ve Ziyâülmille ve Gıyâsülümme el-Mulûk*”, çevresinde “*Bismillâh duribe haza'd-dînar bi Medineti's-Selâm sene 397*”, dış kuşağında Rûm suresi 4. ve 5. ayetler yer almaktadır. Arka yüzünde ise “*Lillah Muhammedun Resulullah sellallahu aleyhi ve sellem el-Kadir-Billâh Şâhanşâh Kıvâmüddin Ebu Nasr İbrîz*”, çevresinde ise “*Lillah Muhammedun Resulullah. Erselehu bi'l-huda ve dîni'l-hakk liyüzhirahu aleddîni küllih. Velev kerihel-müşrikûn*” yazmaktadır (Abbott, 1939, s. 362; Artuk & Artuk, 1970, s. 338-339; Mahmud, 1999, s. 344-348; Poole, 1876, s. 213-217) (Fotoğraf 8). Burada Emîr Bahâüddeve'nin de sikkelerinde -babası Adudüddeve gibi- Şâhanşâh ünvanını kullandığı görülmektedir (Poole, 1876, s. 216).

⁵ Halîfe Tâi'-Lillâh'ın hal edilmesi ve sebepleri hakkında bkz. Mîrhând, 1960, s. 3010; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, 1944, s. 114; Hândmîr, 1960, s. 870; İbnü'l-İmâd, 1989, s. 499; Suyûtî, 2018, s. 487; Kalkaşendî, 2019, s. 164-165; İbnü'l-Esîr, 1986, C. 9, s. 70-71; Antâkî, 1990, s. 221-222; İbn Tağrıberdî, 1992, C. 4, s. 162; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 206; İbn Kesîr, 1995, C. 11, s. 522-523; Hatîb el-Bağdâdî, 2001, C. 12, s. 359-360; Kabir, 1964, s. 188; Vefâ Muhammed Ali, 1990, s. 51.

Foto 8: Bahâüddeve Dönemi, Altın Dinar, Darb Yeri: Medînetü's-Selâm, Yıl: 1006/1007, Çap: 26mm, Ağırlık: 4.50gr., <https://www.acsearch.info/search.html?id=12229007> Erişim Tarihi 27.3.2024

Bahâüddeve'nin amcası Fahrüddeve b. Rüknüddeve, sikkelerinde -yeğeniyle aralarında olan çekişmenin de etkisiyle- yeğeni tarafından tayin edilen yeni halife Kadir Billâh'ın değil de sabık halife Tâi'-Lillâh'ın adını darb etmeye devam etmiştir (Abbott, 1939, s. 363). Fahrüddeve tarafından bu şekilde bastırılan bir gümüş sikke şöyledir: Ön yüz "*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh et-Tâi'-Lillâh*", arka yüz "*Lillah Muhammedun Resulullah el-Emîrû'l-Seyyid Fahrüddeve...*" (Poole, 1876, s. 211).

Emîr Fahrüddeve döneminde Fesa'da 992-993 (382) yılında basılan bir gümüş dirhem'in ön yüzünde "*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh el-Kadir Billâh Fahrüddeve ve Felekülümme*", çevresinde "*Bismillah duribe haza'd-dirhem bi Fesa sene 382*"; arka yüzünde ise "*Lillah Muhammedun Resulullah el-Melik el-Adl Samsâmüddeve ve Şemsülmille Ebu Kalîcâr*" ibaresi yer almaktadır (Fotoğraf 9). Aynı emîr döneminde Uman'da basılan bir altın sikkenin ön yüzünde de "*Lâ ilâhe illâllah vahdehu lâ şerîke leh el-Kadir Billâh Fahrüddeve ve Felekülümme*", çevresinde "*Bismillah duribe haza'd-dinar bi Uman sene 386*"; arka yüzünde ise yeğeni Samsâmüddeve'nin adının yer aldığı "*Lillah Muhammedun Resulullah el-Melik el-Adl Samsâmüddeve ve Şemsülmille Ebu Kalîcâr*" ibaresi yer almaktadır (Poole, 1876, s. 211-212). Bundan daha erken tarihli bir başka altın dinar ise şöyledir: ön yüzünde "*Lâ ilâhe illâllah el-Melik Samsâmüddeve ve Şemsülmille Ebu Kalîcâr b. Adudüddeve Ebu Şucâ*", çevresinde "*Bismillah duribe haza'd-dinar bi Sûku'l-Ahvaz sene 334*", dış kuşağında Rum suresi 3. ve 4. ayetler yer almaktadır. Arka yüzünde de "*Lillah Muhammedun Resulullah el-Kadir-Billâh Fahrüddeve ve Felekülümme*", çevresinde "*Muhammedun Resulullah Aleyh*" yazmaktadır. Basılan bu dinarlar Emîr Adudüddeve'nin ölümünün ardından çocukları ve kardeşi arasında ortaya çıkan otorite kargaşasını da doğrulamaktadır (Abbott, 1939, s. 351, 359-360; Whitcomb, 1976, s. 164).

Foto 9: Fahrüddeve Dönemi, Gümüş Dirhem, Darb Yeri: Fesa, Yıl: 992/993, Çap: 27mm, Ağırlık: 4.65gr. <https://www.acsearch.info/search.html?id=12010687> Erişim Tarihi 27.3.2024

Büveyhî emîrlerinin halifenin üzerindeki tahakkümleri arttıkça, halifenin lakap ve ünvan belirlemedeki etkinliğini azaltmaktaydı. Buna bağlı olarak da basılan paraların şekline de müdahale etmiş oluyorlardı. Emîrler, egemenliğin bir sembolü olan para üzerine, kendi karar verdikleri ya da baskıyla aldıkları ünvan ve lakaplarını yine kendi istedikleri şekilde darb ettiriyorlardı. Sadece halifeden aldıkları lakapları değil halifenin izni olmadan aldıkları lakaplarını da para üzerinde kullanıyorlardı. Devlet başkanı olması hasebiyle halifenin adına yer vermeye devam etmekle beraber, sikkelerde sadece halifenin resmî adına yer vermiş ve onun “*Emîrül-mü’minîn*” ünvanını kaldırmışlardır (Güner, 1999, s. 66-67).

Büveyhîlerin gücünün zayıflamaya başladığı Halife Kadir-Billâh dönemi itibariyle de sikke formunda değişikliğe gidilmeye başlanılmıştır. Daha önce ön yüzde Büveyhî emîrinin arka yüzde ise halifenin adı yer alırken Sultânüddeve b. Bahâüddeve döneminde bunun tam tersi yapılmıştır. Medînetü’s-Selâm’da basılan altın sikkenin ön yüzünde Kadir-Billâh’ın adı ile birlikte veliahdı Ebu’l-Fazl’ın lakabı el-Ğalib-Billâh’ın da geçtiği görülmektedir. Arka yüzde de Büveyhî emîrinin adı yer almaktadır (Artuk & Artuk, 1970, s. 339-340; Poole, 1876, s. 219-220).

Daha sonraki süreçte Bağdat’ta hâkim güç olacak olan Selçuklu Devleti Sultanı Tuğrul Bey’in varlığını da bu sikkelerde görmek mümkündür. Halife Kaim-Biemrillâh, Büveyhîlerin ve Türk askerlerinin kumandanı olan Arslan el-Besâsîrî’nin baskısı altında olması nedeniyle Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’i Bağdat’a davet etmiş ve kendisini bu güç durumdan kurtarmasını istemişti. Bu davetler neticesinde harekete geçen Tuğrul Bey, 1055 (447) yılında Bağdat’a girmişti. Halife Kaim-Biemrillâh, Tuğrul Bey Bağdat’a ulaşmadan önce Büveyhî Emîri Melikü’r-Rahim’in isminden önce Tuğrul Bey adına minberlerde hutbe okutturup adına Bağdat’ta sikke bastırması ve Tuğrul Bey’e daha önce kurucu Büveyhî hükümdarından birine de verilen *Rüknüddeve* ünvanını vermiştir (Mîrhând, 2015, s. 85; Reşîdüddîn Fazlullâh, 2014, s. 71; Erkoç, 2020, s. 13).

Büveyhîler kendilerinden önceki halîfeler ve yerel emîrlerin yaptığı gibi tedavülde olan paraların haricinde hediye olarak verilmek üzere özel paralar bastırdıkları da bilinmektedir. Hediye olarak bastırılan bu dinarlar, şairlere ve şarkıcılara mükâfat olarak veriliyordu. Emîr Muizzüddeve ve Adudüddeve, bu amaçla her birinin ağırlığı iki dirhem gelen dirhemler bastırmışlardı. Vezir Ebu'l-Feth İbnü'l-Amîd'in de her biri değerinin beş katı olan dirhemleri ile dinarları vardı (Mneymneh, 2021, s. 326). Bir diğer hediye dinar bilgisi de Emîr Fahrüddeve dönemine aittir. Vezir Sâhib b. Abbâd da 988 (378) yılında ağırlığı 1000 miskal (yaklaşık 4250 gram) olan Rey'de basılmış bir dinarı Fahrüddeve'ye hediye etmiştir. Bastırdığı bu dinarın bir yüzünde Emîr Fahrüddeve'yi övmek için yazdığı ve onu güneşe benzettiği, onun gibisinin bir daha gelmeyeceğini ifade ettiği şiirin 5 beyiti vardır. Diğer yüzünde ise İhlâs suresi ile Tâî'-Lillâh'ın ve Fahrüddeve'nin lakapları (Felekülümme'den türetilerek *Devletün felekiyyetün*) ve Cürçân şehrinin adı yazılıdır. Ayrıca Sâhib b. Abbâd'ın lakabı olan Kâfi'l-Küfât'dan dolayı "*Kâfi küfâtihi*" ibaresi de yazılıdır (İbnü'l-Esîr, 1986, s. 54; Mîrhând, 1960, s. 2999; Miles, 1964, s. 289).

Büveyhîler döneminde kullanımda olan sikkelerin anıldıkları bazı isimler bulunmaktaydı. Adudüddeve döneminde basılıp bu emîrin lakaplarının biri olan *Tâci* dirheminin yanında adını diğer emîrlerden ya da halîfe ve vezirden alan *Kasâni*, *Sâbûrî*, *Rûknî*, *Sâhibî*, *Mûti*, *Kadîri*, *Adudî*, *Giyasî* ve *Kavvamî* gibi birçok dinarın varlığından da bahsedilmektedir. Bu dinarların isimleri, paraların basılmasını emreden halîfelerin, Büveyhî emîrleri ve vezirlerinin isimlerinden gelmektedir (Mneymneh, 2021, s. 324-325).

Büveyhî Darphaneleri

Para basmakla görevli darphane *dîvân-ı mâl*'in (*hazîne dîvânı*) denetimi altındaydı. Bu divanın başkanına *hâzin* veya *nâzir* denilirdi. Ancak Tevhîdî para basımı işleri ile ilgilenen divanın *Divanü'n-nakd ve'l-ayar ve'd-darü'l-Darb* olduğunu belirtmektedir (Tevhîdî, 2019, s. 110; Hizmetli, 2010, s. 86; Mneymneh, 2021, s. 322). Büveyhîler Bağdat'a girmelerinin ardından burada *Dârü'd-Darb* adıyla bilinen Abbâsî darphanelerinin kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir. Muizzüddeve'nin bu darphanelerin denetimine oldukça önem verdiği bilinmektedir. Bu nedenle kadılara yargı görevlerine ek olarak sikke ayarlarını da kontrol etme görevi de verilmiştir. Büveyhîlerin ünlü kadısı Tenûhî de Bağdat'ta darphane denetimi görevini yürütenler arasındaydı. Tenûhî'nin Büveyhî tarihi için önem arz eden eseri Nişvâr'da geçen bir kayda göre Muizzüddeve, Ahvâz valisi İbn Kerdem'i Sûku'l-Ahvaz'daki darphanede görevlendirmiştir. Bu esnada bir grup hizmetli de emîr tarafından Basra'ya binek hayvan almaya gönderilmişti. Ancak ellerindeki paraların değeri düşürülmüş çıkması sebebiyle geri dönmüşlerdi. Bu durum, paranın alındığı Sûku'l-Ahvaz darphanesinin sahte para bastığını göstermekteydi. Muizzüddeve de bu duruma çok sinirlenerek kan dökülmesinden haz etmediği halde İbn Kerdem'in öldürülmesini emretmiştir (Tenûhî,

1995, s. 142; Makrîzî, 1953, s. 382; İ. Artuk, 1960, s. 33-34; Durdu, 2018, s. 543-544).

Büveyhîler bunun yanında darphanedeki dinar ve dirhem basımını kontrol edecek murakıplar da tayin etmişlerdir. Bu murakıplara ayar valisi başkanlık etmekteydi. Halîfe Mutî-Lillâh devrinde Emîr Fahrüddeve'ye ait bir talimat bu noktada önem taşımaktadır. Söz konusu talimatta şu hususlar yazılıdır: “*Ayar valisi, dirhem ve dinarların sahte, kalp ve kaplama halinde basılmayıp, devlet tarafından önceden kararlaştırılan ayarlarına uygun halislikte basılmasını sağlamalı ve sikke basım malzemesinin kalpazanların eline geçmesini önleyici tedbirler almalıdır.*” (Mahmud, 1999, s. 348).

Büveyhî darphanelerinde basılan paraların piyasaya sürülmeden önce ağırlıklarının doğruluğunu garanti etmek için camdan mamul ağırlıklar kullanılıyordu.⁶ Darphanelerdeki bazı görevliler, hacimlerine bağlı kalmakla birlikte, paraları belirlenen ağırlıklarından eksik yapıyorlar ve basıldıktan sonra paranın hükümet tarafından önceden belirlenen ağırlıklarıyla gerçek ağırlıkları arasındaki farkı kendilerine alıyorlardı. Bunun anlaşılması üzerine Büveyhîler, bu şekilde işlem yapan görevliler üzerindeki kontrollerini daha da artırmışlardır (Mahmud, 1999, s. 348).

Sikke basımı, devletin kontrolündeki darphanelerin elindeydi. Darphaneler ise herkese açıktı. İsteyen herkes elindeki altın veya gümüşü getirip bunlardan para bastırabilirdi. Tüccarlar ile sarrafların da darphane ile halk arasında aracılık ettiği bilinmektedir. Halktan kıymetli madenleri alır bunun karşılığında günün rayiç bedelinden onlara para verirlerdi. Hükümet para basımı karşılığında vergi olarak oldukça basit bir ücret alırdı. Böylece her yüz dirheme bir dirhem, her bin dirheme de otuz dirheme varan ücret karşılığında halkın getirdiği altın ve gümüşler sikke halinde kestiriliyordu (Mneymneh, 2021, s. 322; Mahmud, 1999, s. 348).

Büveyhî devrinden evvel sikke basım merkezleri Fars bölgesindeki İstahr, Fesâ, Errecân, Erdeşir-i Hürre ve Darâbcird gibi yerlere dağılmıştır. Büveyhîler bunların tamamını kapatmış ve darphane merkezi olarak Şîraz'ı seçmişlerdir. Darphanelerin neden Şîraz ile sınırlı kaldığı hususunda, para basım işinin daha dikkatli yapılması ve kontrol altına alınmasının kolaylaştırılması gayesi yatıyor olma ihtimali yüksektir. Nitekim Fars bölgesi ve dolayısıyla Şîraz, Büveyhî emîrlerin ilk hükmettikleri yer, bir nevi devletlerinin kalesi durumundaydı. Bu bağlamda imâr faaliyetlerine oldukça önem veren Büveyhî Emîri Adudüddeve'nin, 9 Nisan 964 (353)'de inşasına başladığı Şîraz'ın güneyindeki Kerd-i Fennâhusrev şehri için 20.000.000 dirhem harcama yaptığı ve bunun yanında da şehre bir darphane inşa ettirdiği bilinmektedir (Güner, 1999, s. 168; Mneymneh, 2021, s. 321-322; Uç, 2020, s. 60-61; Whitcomb, 1976, s. 170-171, 230-236).

⁶ Cam ağırlıklar, İslam devletleri ve Bizans terazi kefelerinde sıklıkla kullanılan bir ağırlık birimiydi. Bkz. Acara Eser, 2005, s. 51-58.

Büveyhî hâkimiyetindeki en önemli değişim, hususiyetle altın paraların değerindeki gözle görülür seviyelerdeki düşüş olmuştur. Bu durum, Büveyhî ekonomisinin seyrini sikkeler üzerinden okuma fırsatı vermektedir. Fars ve Şîraz'da gümüş dirhemlerin tedavülünün daha yaygın olması hasebiyle dinarın değerinde herhangi bir düşüşün olmadığı düşünülebilir. Ancak dinardaki olumsuz seyre, benzer şekilde dirhemlerin de piyasa değerlerinde gerileme yaşanmıştır. Dolayısıyla dinar kadar olmasa da dirhemler de menfi gidişattan nasibini almıştır (Uç, 2020, s. 60-61).

Büveyhî devrinde kaydedilen darphanelerin bulunduğu yerlerden bazıları şöyledir: Bistam, Damgan, Simnan, Gürgân, Esterabad, Amul, Firim, Heysem, İsfahan, Hulvan, Dînever, Şapur, Save, Sangabad, Kirman, Kazvin, Kum, Kûfe, Muhammediyye (Rey), Hemedan, Erdebil, Cîruft, Sircan, Errecân, Erdeşir, Darab, Siraf, Şîraz, Fars, Fesa, Kazerun, Kerd-i Fennâhusrev, Abadan, Tüster, Cündişapur, Ramhürmüz, Sûku'l-Ahvaz, Asker Mükrem, Medînetü's-Selam (Bağdat), Uman (Miles, 2007, s. 374-375).

Sonuç

Büveyhî devrinde basılan sikkelerin devrin siyasi tarihine ve ekonomisine ışık tuttuğu söylenebilir. Dönemin olaylarını, emîrler arasında yaşanan otorite mücadelelerini, metbutabi ilişkilerini ve halife ile olan münasebetlerini bu sikkeler üzerinde yazan ibarelerden okumak mümkündür. Başlarda kurucu kardeşlerin birbirilerinin isimlerine bastırdıkları sikkelerde yer vermeleri, devletin içindeki bütünlüğü yansıtırken ikinci yönetici neslin bunu kısmen devam ettirmesi ilgi çekicidir. Bu geleneğin daha sonraları bozulması aile içi hizipleşmeyi de yansıtması açısından önemlidir. Ayrıca, 945 (334) yılında Muizzüdevle'nin halifeden emîrülümerâ ünvanını alması ve ardından halîfenin Büveyhî emîrlerinin isimlerinin, sikkelerde kendi adıyla birlikte bastırılmasını emretmesi, orta çağ İslâm dünyasındaki güç dengelerinin değişimini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda Büveyhîlerin, Abbâsî hilâfeti üzerindeki tahakkümlerinin maddi göstergelerinden biri olarak kabul edilebilir. Nitekim Büveyhî Devleti'nin zayıfladığı dönemde, sikkeler üzerindeki Büveyhî emîrlerinin isminin arka yüze halîfenin isminin ön yüze geçmesi ve 1055 (447) yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına halife tarafından Bağdat'ta sikke darb ettirilmesi, politik dengelerdeki değişimin nümismatik veriler üzerinden okunmasına olanak sağlamaktadır. Bunun yanında Büveyhîlerin devlet bünyesine aldıkları darphanelere verdikleri önem de dikkate değerdir. Büveyhî emîrleri darphaneleri tek bir noktaya toplayarak denetimi kolaylaştırmak istemişlerdir. Bir nevi devletin meşruiyetinin senedi sayılan paranın değerini muhafaza etmek ve değer düşürme, kalpazanlık gibi suçların önüne geçmek istemeleri Büveyhîlerin devlet anlayışındaki ciddiyetlerini yansıtmaktadır. Kontrolleri altındaki şehirlerdeki üst düzey yöneticileri, darphaneleri denetlemek üzere bizzat görevlendirmeleri ve bu konuda yaşanan bir aksaklık durumunda gösterdikleri -Vali İbn Kerdem örneğindeki gibi- keskin tepkiler, Büveyhî emîrlerinin para basımı konusundaki hassasiyetlerini aksettirmektedir. Darphanelerin halka açık şekilde işlemesi ve cevherini getiren kişilerin belirli bir vergi karşılığı basılı sikke alması da Büveyhî dönemi darphanelerindeki ilginç uygulamalardandır. Büveyhî sikkelerinin ayarındaki

dalgalanmaların devletin o dönemdeki ekonomik durumunu göstereceği de muhakkaktır.

Büveyhîlerin, devlet bürokrasisini meydana getirmede izledikleri yoldan, yönetim anlayışlarından ve emîrlerin aldıkları lakaplardan eski İran hükümdarlarına hatta doğrudan Sâsânî Krallarına öykündükleri anlaşılmaktadır. Bu durum sikkeler üzerinden de okunabilmektedir. Büveyhî sikkelerinin büyük çoğunluğu şekil bakımından, İslâmî geleneklere uygun biçimde yazıdan ibaret olsa da tasvirli örnekler de mevcuttur. Bu sikke örneklerinde emîrlerin, Sâsânî hükümdarlarının giyim tarzında ve onların kullandıkları tacı giyer şekilde tasvir edilmeleri, köken arayışındaki Büveyhî emîrlerinin arzularını yansıtmaktadır. Ayrıca, sikke ve madalyonlar üzerinde Sâsânî hükümdarlarına ait Şâhanşâh ünvanını kullanmaları ve dil olarak Pehlevîceyi tercih etmeleri yine bu arzunun ifadesidir.

Sonuç itibarıyla yaklaşık 122 yıllık bir hükümdarlık süresinde İran ve Irak'ta etkinlik gösteren Büveyhîler, bastırdıkları sikkeler ile de tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Günümüzde çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda bulunan Büveyhî sikkeleri hayli zengin bir nümismatik külliyyatı teşkil etmektedir. Bu sikkelerin daha detaylı biçimde incelenmesi, orta çağ İslâm dünyasındaki politik dengelerin değişiminin iyi algılanmasına ve henüz 300 yıllık İslâm uygarlığının gelişimindeki payenin bir kısmına ışık tutacaktır.

Extended Summary

The Buyids, deriving from the Daylamites, rose to prominence in the political scene of Iran and Iraq during the era lasting from 934 to 1056 (322 to 448 AH)). Their ascending to prominence signified a remarkable turnaround from their modest roots; they originated from a destitute family and made their income as mercenaries. Therefore, their state was characterized by a military identity. Their elder brother Ali b. al-Buwayh, known as Imâd al-Dawla, played a crucial role in their consolidation of authority. Imâd al-Dawla's strategic intelligence set the Buyids apart from their Daylamite peers, leading to the establishment of their state in Fars, while their middle brother became the ruler of Rey and Jibal. In a momentous turn of events in 945 CE, Ahmad b. Buwayh, guided by his elder brothers, ventured into Baghdad and was appointed as the amir al-umara by the Abbasid Caliph al-Mustaqfî-Billâh, thereby laying the foundation for the Buyid presence in Iraq. At this point, the Caliph and Ahmad bin Buwayh pledged a mutual oath of loyalty. This appointment was accompanied by symbolic gestures of sovereignty, including the bestowal of the khilat, laqab, and banner by the caliph himself. Particularly noteworthy was the caliph's decision to inaugurate a novel practice whereby the Buyid emirs' laqabs and titles were to be inscribed alongside his own on both gold and silver coins, legitimizing Buyid's rule. Subsequently, each Buwayhid emir who assumed power began minting coins bearing their name, embodying symbols of their sovereignty. Initially, the minted coins adhered to the traditional Islamic coinage style. These coins commonly featured elements such as the word of tawhid, prayers, verses from the Quran, the name and title of the Buyid emir, if minted by one of their vassals, the name of the ruler of that state, the reigning caliph, as well as details about the minting location and date. Of

particular interest are depictions on some coins portraying Buyid emirs adorned with the Sasanian crown and title, suggesting a conscious emulation of the ancient Iranian model of kingship. A further indication of this adoption appears in a silver medallion minted by Adud al-Dawla and inscribed in Pahlavi. The Buyids also gave importance to the mints they incorporated into the state and the new mints they established. They gathered the state mints in the Shiraz region, which was an important center for the dynasty. Thus, it became more accessible for the Buwayhid officials to supervise the minting operations. This study seeks to delve into the multifaceted significance of Buwayhid coinage as a reflection of sovereignty, utilizing these numismatic artifacts as windows into the political, economic, and power dynamics of the era. By examining the coins minted under the Buyid rule, this research aims to elucidate the complexities of authority struggles among emirs, their interactions with subjects, and their relationship with the Abbasid caliphate. Furthermore, it endeavors to shed light on the Buyids' deliberate emphasis on coin minting as a means of asserting and legitimizing their rule while also providing insights into the operational aspects of Buyid mints and their broader historical significance.

Kaynakça | References

- Abbas Perviz. (1338). *ez Arab ta Deyâlîme*. Tahran.
- Abbott, Nabia. (1939). Two Buyid Coins in the Oriental Institute. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56, 349-364.
- Acara Eser, Meryem. (2005). Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Maden Eserleri: Ağırlıklar ve Haçlar. *22. Araştırma Sonuçları Toplantısı (C. 2)* (ss. 51-58). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Amir Hasan Siddiqi. (1934). *Caliphate and Kingship in Medieval Persian* (Thesis of PhD). London University.
- Artuk, İ ve Artuk, C. (1970). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu (C. 2)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Artuk, İ. (1960). Abbasiler Devrinde Sikke. *Belleten*, XXIV/(93), 25-44.
- Baker, C. D. (2016). The Lost Origins of the Daylamites: The construction of a new ethnic legacy for the Buyids. Rebecca Futo Kennedy and Molly Jones-Lewis (Ed.), *The Routledge Handbook of Identity and the Environment in the Classical and Early Medieval Worlds*. London: Routledge.
- Bates, M. L. (1986). History, Geography and Numismatics in the Firstcentury of İslamic Coinage. *Schweizerische Numismatische Rundschau*, 65, 231-263.
- Bates, Michael L. (1989). The Dirham Mint of the Northern Provinces of the Umayyad Caliphate. *Armenian Numismatic Journal*, 15, 89-112.
- Bates, Michael L. (1996). The Abbâsîd Coinage System, 833-946. *Presented at the Annual Meeting of the Middle East Studies Association*, 1-11.
- Bilgin, S. K. (2024). Prestij, Kimlik ve Siyasî Rekabet Bağlamında Büveyhî Lakap ve Ünvanları. *History Studies*, XIV/(4), 491-512.
- Bosworth, C. A. Sikka. *EF² (İng.)* (C. 9, s. 591-592). Leiden: Brill.
- Busse, H. (2004). *Chalif und Grosskönig - Die Buyiden im Irak (945-1055)*. Beyrut.
- Donohue, J. J. (2003). The Buwayhid Dynasty in Iraq 334H./945 to 403H./1012. Wadad Kadi ve Rotraud Wielandt (Ed.). Leiden: Brill.
- Durdu, A. (2018). Ortaçağ Türk-İslâm Devletlerinde Kalpazanlık Faaliyetleri. *Bilimname*, XXXVI/(2), 527-555.
- Dündar, A. ve Bakır, A. (2019). Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı. *History Studies*, XI/(1), 10-44.
- Ebu Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh. (2016). *Tecâribü'l-Ümem* (Kıvameddin Burslan Terc.) (Mehmet Şeker vd. Haz.). Ankara: TTK Yayınları.
- Ebu Hayyân et-Tevhîdî. (2019). *Kitâbü'l-İmtâ ve'l-Mu'ânese* (Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn Neşr.). Hindawi Vakfı.
- Ebu İshâk İbrahim b. Hilâl b. İbrahim b. Zehrûn es-Sâbî el-Harrânî. (1987). *Kitâbu'l-Münteza Mine'l Cüzi'l-evvel Mine'l Kitâbu'l-Ma'râf bi't-Tâcî fi Ahbâri'd Devleti'd*

- Deylemiyye, (Ahbâru E'immeti'z-Zeydiyye fî Taberistân ve Deylemân ve Cîlân içinde)* (Wilferd Madelung Neşr.). Beyrut.
- Ebu Reyhan el-Birûnî. (2011). *Maziden Kalanlar (el-Âsâr el-Bâkiye)* (Ahsen Batur Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları,.
- Erkoç, Murat. (2020). Selçuklu Devleti İle Büveyhi Devleti Arasında Yaşanan İktidar Mücadelesinin Bağdat'ta Yaşayan Sünnilerin ve Şiilerin Üzerine Etkisi. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, VI/(2), 595-615.
- Gençtürk, C. (2020). Büveyhîler'in İran Hâkimiyeti (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum,
- Grierson, P. (1960). The Monetary Reforms of 'Abd al-Malik: Their Metrological Basis and Their Financial Repercussions. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III/(3), 241-264.
- Gümüş, T. (2019). er-Ruzrâverî'nin "Zeylû Tecâribü'l-Ümem" Adlı Eserinin Çevirisi ve Değerlendirilmesi (29-207. Sayfalar) (Yüksek lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Güner, A. (1992). Büveyhîler'den Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/949-983) (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Güner, A. (1999). *Büveyhîler'in Şîh-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî. (2018). *Târîh-i Güzide* (Mürsel Öztürk Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Hândmîr (Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed). (1380/1960). *Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer* (C. 2) (Celâleddîn-i Hümâyî Neşr.). Tahran: İntişârât-ı Hayyam.
- Hasan İbrahim Hasan. (t.y.). *en-Nüzûmu'l-İslâmiyye*. Kahire: Mektebetü'n-Nahdetü'l-Mısriyye.
- Hatîb el-Bağdâdî (el-İmâmü'l-Hâfız Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit). (1422/2001). *Medîneti's-Selâm - Târîhu Bağdâd* (C. 12) (Beşâr Avvâd Ma'rûf Neşr.). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Hemedânî (Muhammed b. Abdümelik). (1407/1987). *Tekmiletü Târîhi't-Taberî, (Taberî-Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk, Cilt: 11 İçinde)*. Dâru'l-Fıkr.
- Hilâl es-Sâbî Ebu'l-Hasan (Ebu'l-Hüseyn) Hilâl b. Muhassin b. İbrahim es-Sâbî el-Harrânî. (1406/1986). *Rüsûmu Dâri'l-hilâfe* (Mîhâil Avvâd Neşr.). Beyrut.
- Hizmetli, M. (2010). Abbâsîler Döneminde Para Basımı. *İstem*, 15, 79-110.
- Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. (2018). (Abdullah Duman ve Murat Ağarı Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Hallikân. (1900). *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâi Ebnâi'z-Zamân* (C. 1) (İhsan Abbâs Thk.). Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat el-Arz - 10. Asırda İslâm Coğrafyası* (Ramazan Şeşen Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- İbn İsfendiyar. (1386/2007). *Tarih-i Taberistan* (C.1) (Tsh. Abbas İkbâl). Taberistan.
- İbn Kesîr. (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye - Büyük İslam Tarihi* (C. 11) (Mehmet Keskin Çev.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Tağriberdî. (1992/1413). *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (C. 4) (Muhammed Hüseyin Şemseddin Neşr). Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî (Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali). (1412/1992). *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mülûk* (C. 14) (Muhammed-Mustafa Abdülkâdir Atâ Neşr.). Beyrut.
- İbnü'l-Esîr. (1986). *el-Kâmil fi't-Tarih* (C. 9-10) (Ahmet Ağırakça Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-İmâd (Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed). (1410/1989). *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri Men Zeheb*, (C. 4) (Abdulkadir el-Arnaût ve Mahmud el-Arnaût Neşr.). Beyrut: Dar-u İbn Kesîr.
- İbnü'l-Verdî. (1417/1996). *Târîhu İbnü'l-Verdî*. Beyrut: Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye.
- İbnü't-Tıktaka. (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)* (Ramazan Şeşen Çev.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İbrâhîm Selmân el-Kurevî. (2008). *el-Büveyhîyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*. Mısır.
- İmam Suyûtî. (2018). *Halifeler Tarihi (Târîhu'l-Hulefâ)* (Abdullah Gündüz Terc.). İstanbul: Asalet Yayınları.
- İstahrî. (2015). *Mesâlikü'l-Memâlik - Ülkelerin Yolları (Değerlendirme-Metin)* (Murat Ağarı Çev.). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Kabir, Mafizullah. (1964). *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, Calcutta.
- Kalkaşendî (Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali). (1340/1922). *Subhu'l-a'şâ fî Sınâati'l-inşâ* (Muhammed Abdürresûl İbrahim Neşr.). Kahire: Matbaatü Daru'l-Kütûbi'l-Mısriyye.
- Kalkaşendî (Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali). (2019). *Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe - Halifelik Kurumu Tarihi* (Ramazan Şeşen Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kitâbu'l-uyûn ve'l-hadâik fî ahbâri'l-hakâik* (Ömer es-Saîdî Neşr.). (1972). Dımaşk.
- Kürkman, G. (2003). İslam Dönemi. Garo Kürkman (Ed.), *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri* (ss. 49-57). İstanbul: AKMED.
- Lane-Poole, S. (1876). *The Coins of the Mohammadan Dynasties in the British Museum, III-X*. Reginald Stuard Poole (Ed.), London.
- Lane-Poole, S. (2020). *İslam Devletleri Tarihi - Başlangıçtan 1927 Yılına Kadar Samet Alıç* (Ed.), (Halil Edhem Eldem Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mahmud Arafe Mahmud. (1999). Irak Büveyhîleri Dönemi Paraları ve Bunların Tarihi Değeri (Seyfullah Korkmaz Çev.). *EÜ Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi* 8, 325-353.
- Makrîzî (Takıyüddîn Ahmed b. Abdülkadir el-Makrîzî). (1953). *el-Nukud el-Kadime ve'l-İslâmiye* (İbrahim Artuk Çev.). *Belleten*, XVII/(67), s. 367-392.

- Merçil, E. (1992). Büveyhîler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 496-500). Ankara: TDV Yayınları.
- Mıynat, A. (2019). Ortaçağ İslâm Dünyasında Sıradışı Bir Para Birimi: Bakır Dirhemler. *TAD* 38/66, 192-207.
- Miles, G. C. (1964). A Portrait of The Buyid Prince Rukn al-Dawlah. *American Numismatic Society* 11, 283-296.
- Miles, G. C. (2007). Numismatics. *The Cambridge History of Iran* (C. 4, s. 364-377). Cambridge: Cambridge University Press.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî. (1363/1944). *Tabakât-ı Nâsirî - Târihü İnan ve İslam* (C. 1) (Abdulhayy Habîbî Neşr.). Tahran: Donyâ-yı Ketâb.
- Minorsky, V. (1991). Daylam. *El² (İng.)* (C. 2, s. 190-200). Leiden: Brill.
- Mîrhând (Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd). (1380/1960). *Târih-i Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* (C. 4) (Cemşid Kıyanfer Neşr.). Tahran: İntişarat-ı Esatir.
- Mîrhând (Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd). (2015). *Ravzatu's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçukiyye)* (Erkan Göksu Terc.). Ankara: TTK Yayınları.
- Mnemyneh, Hassan. (2021). *Târihu ed-Devleti'l-Büveyhiyye es-Siyâsî ve'l-İctimâî ve es-Sekâfi - Büveyhîler Devleti Tarihi* (Tark Akarsu Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Mukaddesî (Muhammed b. Ahmed). (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)* (Ahsen Batur Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Nüveyrî (Ebu'l-Abbas Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhab b. Muhammed). (1395-1405/1975-1985). *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (C. 23, 26) (Ali M. el-Bicâvî ve Hüseyin Nassar Neşr.). Kahire.
- Ömerî (Şihabeddin b. Fazlullah). (2014). *Mesâliku'l-Ebsâr - Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* (Ahsen Batur Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Reşîdüddîn Fazlullâh. (2014). *Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)* (Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş Terc.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1994). Dinar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, s. 352-355). Ankara: TDV Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1994). Dirhem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, s. 368-371). Ankara: TDV Yayınları.
- Seccâdî, S. (1377/1957). Âl-i Bûye. *Dâiretü'l-Meârif Büzürgi İslâmî* (C. 1, s. 629).
- Şebânkâreî (Muhammed b. Ali b. Muhammed). (2021). *Mecma'u'l-Ensâb (Hânedanlar Tarihi)* (Fahri Unan Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Tayeb el-Hibri. (1993). Coinage Reform Under the Abbâsîd Caliph al-Ma'mûn. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 36, 58-83.
- Tekin, O. Sikke. (2009). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 37, s. 179-184). Ankara: TDV Yayınları.

- Tenûhî (Ebu Ali Muhassin b. Ali b. Muhammed). (1975). *el-Ferec Bade'ş-Şidde* (C. 2) (Abbûd eş-Şâlecî Neşr.). Beyrut: Dâru'l-Sâdır.
- Tenûhî (Ebu Ali Muhassin b. Ali b. Muhammed). (1995). *Nişvâru'l-Muhâdara ve Ahbâru'l-Müzâkere* (Abbûd es-Sâlecî Neşr.). Beyrut: Dâru'l-Sâdır.
- Uç, M. (2020). Büveyhî Hanedanlığı Döneminde Şîraz Şehri (320-454/932-1062) (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ünal, G. (2018). Büveyhîler Hilafeti Abbâsîlerden Neden Almadılar?. *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/(3), s. 405-416.
- Vefa Muhammed Ali. (1990). *el-Hilâfetu'l-Abbasiyye fî ahdi Tasalluti'l-Beveyhiyyîn*. İskenderiye: Mektebu'l-Câmi el-Hadîs.
- Waines, D. (1977). The Pre-Buyid Amirate: Two Views From The Past. *International Journal of Middle East Studies*, VIII/(3), 339-348.
- Whitcomb, D. S. (1976). The Fars Hoard: A Buyid Hoard From Fars Province, Iran. *Museum Notes (American Numismatic Society)*, 21, 161-250.
- Yahya b. Said Antâkî. (1990). *Târîhul-Antâkî* (Ömer Abdüsselam Tedmurî Neşr.). Trablus.
- YAZICI, T. (1994). Deylem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, s. 263-264). İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zambaur, E. V. Dinâr. *İslam Ansiklopedisi* (C. 3, s. 591).
- Zehebî (Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman). (1987). *Târîhu'l-İslâm* (Ömer Abdusselâm Tedmurî vd. Neşr.). Beyrut.
- <https://www.acsearch.info/home.html> Erişim Tarihi 27.3.2024.
- <https://www.numisbids.com> Erişim Tarihi 17.4.2024.